

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

4 – 2018

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 996 від 11.07.2017. Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

Журнал «Політичне життя» №4, 2018 р. публікується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету імені Василя Стуса. Протокол №4 від 3.12.2018 р.

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Скопова О. І., к. і. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*технічний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Куц Г. М., д. політ. н., професор, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Лендєл М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацшишина І. В., к. політ. н., доцент Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Університет митної справи та фінансів

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Тихомирова Є. Б., д. політ. н., професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Чальцева О. М., д. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian University in Słupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017.

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Гапоненко В. А.</i> ЦІННІСНІ ПЕРЕДУМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ	5
<i>Ковальов Д. В., Пономаренко А. Б.</i> ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ	11
<i>Літвін Л. А.</i> ПОДОЛАННЯ ОЛІГАРХІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ІНДИКАТОР РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ	17
<i>Михайлова Д. С.</i> ДОСВІД ВИБОРЧИХ СИСТЕМ УКРАЇНИ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ	23
<i>Nowak В.</i> HISTORICAL AND POLITICAL-LEGAL ASPECTS OF POLISH POLICE ACTIVITY AS A PART OF THE PUBLIC SECURITY SYSTEM	31
<i>Осадчук І. Ю.</i> ПРЯМІ ВИБОРИ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА ЯК ІНДИКАТОР АТИПОВОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В ДЕРЖАВІ ІЗРАЇЛЬ (1996–2003)	37
<i>Осін В. В.</i> УКРАЇНСЬКА ПОЛІТОЛОГІЯ В ПЕРІОД ФЕМІНІЗАЦІЇ: БОРОТЬБА «ЗА» ТА «ПРОТИ» ПАТРІАРХАТНОЇ ЕПІСТЕМИ	44
<i>Хорішко Л. С.</i> ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ НІМЕЧЧИНИ (1949-1990 роки)	52
<i>Шуліка А. А.</i> ВПЛИВ МЕРЕЖЕВОЇ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ НА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ГРУП	57
<i>Ярош Я. Б.</i> КОМУНІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ З ВИБОРЦЯМИ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ	62

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Маццишина І. В.</i> СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС В.ЮЩЕНКА	67
<i>Савойська С. В.</i> ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ МОДЕЛІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ БЕЛЬГІЇ	73
<i>Терещук В. І.</i> ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР УТВОРЕННЯ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ МЕДІЙНОЇ СИСТЕМИ	79

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Kasyanova M. M., Levachuk M. S.</i> INTELLECTUAL MIGRATION OF UKRAINIAN CITIZENS TO POLAND	84
<i>Коч С. В.</i> КЛІВАЖУВАННЯ ПРОСТОРУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ГЕОПОЛІТИЧНІ СУПЕРЕЧКИ В ЕПОХУ ПОСТ-ПРАВДИ	90

Малиновська Н. В. ДО ПРОБЛЕМИ БЛИЗЬКОСХІДНОГО НАПРЯМУ В КОНЦЕПТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ	97
Наджат Серуит ВІДНОСИНИ МІЖ ІРАКСЬКИМ КУРДИСТАНОМ ТА ІРАКОМ У ДРУГОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СПІВІСНУВАННЯ	102
Павлюк О. І. ІНІЦІАТИВИ ДЖ. БУША-СТ ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН США З ІРАНОМ ТА КРИЗА ЗАРУЧНИКІВ У ЛІВАНІ 1991 Р.	107
Степанець П. В. БІЛОРУСЬКИЙ ВЕКТОР ГАЗОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У 1990-Х РОКАХ	113
Цеховалова А. О. ПРОБЛЕМА СПІВВІДНЕСЕННЯ ДОКТРИНИ R2P ТА ПРЕВЕНТИВНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ	120
Шіхеллі Джавід ДО ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ	126
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	135

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.1

УДК 321.011.5

*Гапоненко В. А., Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова,
Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана*

ЦІННІСНІ ПЕРЕДУМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ
ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано взаємозв'язок політичних цінностей та ефективності демократичних політичних інститутів. Обґрунтовано доцільність розглядати свободу самовираження як основну цінність в структурі демократичної політичної культури. Доведено, що демократичні інститути можуть ефективно функціонувати лише за умови їхньої відповідності суспільним цінностям громадян. Історичні факти свідчать, що первинними можуть бути як цінності, так і демократичні інститути. Однак, в умовах гібридних політичних режимів, попри формальну наявність демократичних інститутів цінності залишаються авторитарними у зв'язку з утвердженням неформальних неінституціоналізованих політичних відносин.

Спростовано гіпотезу щодо стрімкого формування демократичних цінностей у ході Революції гідності. В Україні внаслідок тривалого авторитарного минулого провідною рисою політичної культури є державний патерналізм, соціальна апатія, відсутність особистої відповідальності та ініціативи. Тому попри значну активізацію соціального капіталу, громадяни вдалися до не конвенційних форм політичної участі, що засвідчує гібридний неінституціоналізований характер демократії. На сучасному етапі переважна більшість громадян схильні поступатись демократичними цінностями на користь безпеки. Це пояснюється кризовим станом функціонування політичної системи, постійними суспільними зрушеннями та конфліктами.

Вказано на необхідність розв'язання ціннісної дилеми свобода versus безпека в контексті подальшої інституціоналізації демократії. З'ясовано, що основний механізм стимулювання самовираження особистості базується на активізації соціального капіталу за допомогою розвитку альтернативних форм групової ідентифікації, створення мережі добровільних організацій, налагодження горизонтальних комунікативних зв'язків.

***Ключові слова:** політичні інститути, інституціоналізація демократії, гібридний політичний режим, політичні цінності, ідеологічний вакуум, автономність особи.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Україні попри формально встановлену демократію, досі не відбулось її консолідації. Це пояснюється невідповідністю запроваджуваних інститутів переважаючим у суспільстві цінностям. Адже, особливістю перехідних суспільств є розчарування в існуючому політичному устрої і скептичність населення, що призводить до кризи легітимності політичних інститутів. У більшості громадян недостатньо розвинені почуття індивідуальної відповідальності та ініціативи, переважає схильність до державного патерналізму.

Тому **метою** статті є з'ясування ціннісних передумов ефективного функціонування демократичних політичних інститутів та пошук шляхів їхнього формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Теоретичні дослідження ціннісних передумов формування демократії здійснюється рядом західних теоретиків. Зокрема, актуальними щодо сьогоденних українських реалій є дослідження Ф. Гайека [1], С. Гантінгтона [2], Ф. Закарії [3], Р. Інглхарта [4], Г. О'Доннелла [5], Р. Пантама [6]. Ґрунтовно ця проблематика розроблена і у вітчизняних дослідженнях демократії (О. Бабкіна [7], С. Бульбенюк [8], О. Новакова [9], Ю. Мацієвський [10], М. Розумний [11]). Здобутком вказаних праць є обґрунтування тези про необхідність формування демократичних цінностей як передумови функціонування політичних інститутів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. На сучасному етапі інституціоналізації демократії дослідники констатують позитивні зрушення у формуванні демократичних цінностей, активізацію політичної участі. Водночас, загострюється протистояння цінностей свобода/безпека, що створює загрозу подальшій демократизації в Україні. Подвійний характер формування політичних цінностей в Україні актуалізує проблему пошуку шляхів сприяння встановленню демократичних цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів.

Сучасні дослідження ціннісних аспектів демократизації політичної системи доводять, що необхідною передумовою демократії є пріоритет цінності свободи, самовираження, автономності особи над цінностями виживання (безпеки, соціальної захищеності). На їхній погляд, ці групи цінностей мають дихотомічний характер. Вони можуть за деяких обставин вступати у конфлікт. Це проявляється в історичних традиціях, методах і цілях політичного управління та способах правової регламентації функціонування політичних інститутів.

Так, якщо переважає схильність громадян до свободи, то йдеться про англосаксонську систему права з негативним закріпленням прав і свобод людини, розвинуте громадянське суспільство. Натомість, пріоритет цінностей безпеки сприяє утвердженню романогерманської системи права, сильного державного механізму. У першому випадку політичний ідеал полягає у праві людини не бути забов'язаною робити певну дію. Це передбачає резервованій за індивідом простір, який не може бути зайнятий ні іншим суб'єктом, ні державою. Інше пояснення феномену свободи означає обов'язок людей підкорятись тільки законам, у розробці яких вони самі брали участь.

Історично таким чином формувались політичні системи Англії та Франції. Англійська модель політичної системи забезпечила найбільш повний розвиток громадянських свобод, сумісних із захистом цінності особистості. Французька ж революція висунула на перший план ідею рівності, підкоривши їй ідею свободи.

Англія XVIII-XIX ст. на відміну від Франції й інших європейських країн являє собою приклад високо розвинутого (для свого часу) громадянського суспільства. Великобританія обмежує монархію, втручання держави, захищає свободи особи. Саме тут громадська думка вперше стає фактором політичного життя одночасно з формуванням середнього класу.

У Франції ж, навпаки, розвиток держави випереджав розвиток громадянського суспільства, тому всі спроби адаптації політичних структур до відносин, що змінювалися, відбувалися «зверху». Тільки згодом, в процесі тривалої еволюції, сформувались відповідні до встановлених політичних інститутів цінності.

У сучасному світі можемо знайти ряд прикладів сформованості цінностей самовираження без їхнього відповідного інституційного стимулювання. В авторитарних державах відсутність свободи в політичній сфері та масової політичної участі, співіснує з повною свободою в інших сферах суспільного життя і невтручанням в ці сфери держави, яка обмежується вирішенням політичних проблем. У такий спосіб було створено об'єктивні передумови демократизації. Наприклад, успішний на шлях побудови демократії продемонструвала Південна Корея, коли опозиційні партії шляхом демократичних виборів прийшли до влади. Позитивно оцінюються дослідниками перспективи демократизації таких держав як Китай і В'єтнам. Там всі основні ресурси було спрямовано на економічний розвиток, залишивши незмінними авторитарні політичні інститути. Проте дослідження цінностей їхнього суспільства дають підстави давати оптимістичні прогнози щодо встановлення демократії в її універсальному розумінні [4, с.228].

Відомі і протилежні випадки, коли демократичні конституції співіснують з ознаками авторитаризму, а демократичні права мають формальний характер (Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Туреччина).

Таким чином, демократичні політичні інститути не ефективні без їхнього утвердження у масовій політичній свідомості у вигляді відповідної системи цінностей. Однак, розглядаючи досвід пострадянських держав, та України зокрема мусимо визнати, що цінності свободи та самовираження не можуть бути сформовані в умовах недемократичних методів політичної взаємодії.

В Україні внаслідок тривалого впливу тоталітарно-авторитарних методів управління, відсутні стали уявлення про свободу. Вона сприймається як нічим не обмежена. Як наслідок, виникає важкий конфлікт між особистою свободою й державною владою. Перехід до демократії у пострадянських країнах розглядався на рубежі 80-90х років як безумовне благо, що мало принести значні переваги, подолати всебічну кризу радянської політичної системи, вирішити

соціально-економічні проблеми. Тільки останнім часом в українських громадян з'являється усвідомлення того, що демократія – це не тільки свобода, а тим більше всюдозволеність, а, в першу чергу, законслухняність, повага до прав та свобод інших, здатність і готовність взяти на себе відповідальність за громадські справи.

На жаль, за роки незалежності динаміка формування нових політичних цінностей не надто позитивна. Так, за результатами соціологічних досліджень американських дослідників Роуза Р. та Херпфера Х. у 1996 р. частка «жорстких опонентів демократії», незадоволених одночасно теперішнім та майбутнім режимом в українському суспільстві приголомшлива – 49 % проти 21 % у Центральній та Східній Європі [12].

Опитування громадської думки 2003 року показали, що, коли респондентів попросили оцінити теперішню та комуністичну системи з точки зору ефективності економіки, оцінки теж були на користь колишньої системи проти теперішньої. 47% населення України були дуже незадоволеними і 38 % дещо незадоволеними станом розвитку вітчизняної економічної системи, в той час як цілком задоволеними виявились лише 3%. У дилемі свобода/порядок більшість (52%) надає перевагу порядку [13].

Категорія «демократія» розуміється як дещо позитивне та прогресивне в політичному житті або протилежне радянській тоталітарній добі. На думку 66% громадян терміну «демократія» відповідають права людини, 60% – відсутність безробіття, 55% – опіка пенсіонерів державою, 48% – відсутність корупції серед чиновників. Набагато рідше згадувались такі засади демократії як свобода вибору, слова та волевиявлення [13]. Тобто, економічні труднощі є домінуючим чинником, що формує ставлення громадян до багатьох політичних питань, зокрема демократизації. Це поглиблює кризу легітимності влади.

Пояснити цей факт можна фрагментарною модернізацією, неузгодженістю розвитку економічної і політичної сфер в Україні, що сприяє нехтуванню принципом індивідуальної свободи на користь захищеності, покірності, відсутності ризиків. Тобто, типовою для політичних систем, що трансформуються, стає. За словами класиків вибираючи стабільність політичні еліти роблять ставку на авторитаризм [2].

Як наслідок, недостатньо розвинені почуття індивідуальної відповідальності та ініціативи, схильність до державного патерналізму стають причиною соціальної апатії та аполітичності суспільства. «Зовнішні (декларативні) інституційні чинники патерналізму знімаються, залишаючись складовою мислення і приватних розрахунків громадян» [14, с.97].

Соціологічні дані спростовують оптимізм публіцистів щодо позитивних зрушень у формуванні політичної свідомості та демократичних цінностей зокрема у процесі та після Революції Гідності. Центр соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» наводить наступні дані та аналітичні висновки. Цінність Безпеки для українців у порівнянні з 2013 р., суттєво не змінилась та є досить високою. Для українців найбільш важливою цінністю на даний момент є Безпека, а найменш значущою – Ризик-Новизна [15].

Загальноукраїнське соціологічне дослідження 2017 р. вказує на те, що найактуальнішими проблемами для більшості опитаних є війна на Сході України (51,3%). Прослідковується тенденція до вибору населенням здебільшого мирних та не надто радикальних форм протесту. Так, більшість респондентів готові вдаватися до таких форм протестної активності як участь у виборах (58,9%) та підписання петицій та звернень (26,7%). Більшість опитаних (59,9%) на даний момент не підтримали б організацію нового Майдану. Лише 9,2% тих, хто готовий особисто взяти участь в новому Майдані [15].

Тобто, попри значну активізацію населення та громадянського суспільства, безпека є домінуючою суспільною свідомістю. Безумовно, це наслідок всебічної кризи. Адже, в умовах стабільності в суспільстві формуються певні норми свободи. Навіть розглянуті як недостатні певними соціальними групами, ці норми все-таки є фактами масової свідомості. У періоди різких соціальних зрушень норми свободи починають руйнуватись – і це створює умови для виникнення конфлікту між особистою свободою й новими нормами. За словами Ф.Закарії: «Введення демократії в розколотих суспільствах лише заохочує націоналізм, етнічні конфлікти і навіть війни. Організувати собі масову підтримку простіше за все на расовому, етнічному чи релігійному ґрунті» [3, с.117].

Це підтверджує новітня історія України. Основні політичні гравці використовують національні почуття для політичної риторики, чим провокують розкол суспільства. Заклики національного самовизначення почали застосовуватись з метою маніпулювання громадською думкою. Держава

виправдовує власне втручання в різні сфери життя суспільства та використання різних методів діяльності, в тому числі протиправних, ставлячи за мету розбудову нації. Водночас, відповідальність за прорахунки власного уряду покладається на зовнішнього ворога. Прикладами цього можуть служити суперечки про необхідність другої державної мови, регіональний поділ та протиставлення інтересів різних територіальних соціальних груп в Україні.

Отже, в Україні утвердились недемократичні методи здійснення влади, переважають неформальні та неінституціоналізовані методи політичної гри. Політична система постійно функціонує в умовах нестабільності та кризи. Як наслідок утверджуються такі риси політичної культури в умовах гібридного режиму як атрофованість здатності людини до громадянської діяльності внаслідок тривалої апатії до суспільно-політичних процесів за комуністичного режиму, мінімальну схильність до особистої відповідальності та ініціативи, вороже ставлення до підприємницької діяльності та збільшення обсягів приватної власності, відсутність переконаності в ідеалах та цінностях ліберальної демократії. Політичні інститути виявляються неефективними. Це перешкоджає формуванню цінності самовираження. Формується замкнене коло, яке Ю. Мацієвський назвав «пасткою гібридності» [10]. Таким чином, демократичні цінності не можуть сформуватись об'єктивно навіть у віддаленій перспективі.

Такий висновок вказує на одну із стратегічних цілей державної політики демократизації в Україні. Це активізація соціального капіталу, що сприятиме формуванню цінностей самовираження та свободи.

Поруч з класичними інститутами громадянського суспільства має стимулюватись виникнення та розвиток альтернативних видів групової ідентифікації, зокрема неформальних об'єднань громадян, самоврядних територіальних громад. Такі спільноти стануть потужним каналом інформації, виконують функцію протидії розширенню державних функцій. До названих форм соціального капіталу можемо додати також і запропоновані Р. Патнамом національні екологічні організації, некомерційні агентства обслуговування, групи підтримки [6]. Не варто забувати і про важливість таких соціальних інститутів як сім'я та добросусідство, що мають бути серед центральних пріоритетів державної політики.

Сприяння індивідуальності осіб забезпечує модульність або автономність осіб. У справді демократичному суспільстві не повинні існувати стереотипи поведінки та життя. Первинною має бути особиста приватна роль, а не соціальна. Індивідуальність також означає толерантне ставлення до людей, що не є громадянами даної держави, проте користуються такими ж невід'ємними особистими правами.

Надання автономності особі означає в першу чергу повагу до індивіда збоку демократичного уряду проявами такої поваги є винятки у дотриманні закону, що суперечить сумлінню особистості, а також – терпиме ставлення до дискримінації та обмеження права на свободу об'єднання, якщо це виправдано вимогами свободи індивідуального самовияву.

Також етап консолідації демократії в Україні неможливий без чіткого уявлення про цілі, які треба досягти. Основою для втілення того чи іншого ідеалу є ціннісні установки суб'єктів політики. Не знаючи шкали цінностей, що визначають суб'єктивні цілі та установки учасників політичного процесу, неможливо пояснити їхній раціональний вибір. Сприятливий для суспільства вихід може бути досягнутий лише за наявності у влади чітких уявлень щодо кінцевої мети перетворень та адекватних цьому засобів, волі та рішучості у здійсненні загальнонаціональних завдань, за умови існування належного ступеня згоди суспільства з цими завданнями і шляхами їх виконання.

Формування уявлення про цілі та перспективи політичного розвитку, створення довготермінових стратегічних планів політичних трансформацій допоможуть перевести демократизацію із суто спонтанного розвитку в суспільно регульоване русло.

Формування у членів суспільства здатності до супротиву обмеженню політичної свободи. Суттєву роль у цьому процесі відіграє наявність публічних обговорень, дискусій, можливостей висловлення думок та їх вплив на перебіг політичних подій. Існування незалежних патріотично налаштованих ЗМІ можуть бути ефективним механізмом деліберативної демократії – демократії раціонального обговорення, переконання, компромісу.

Не менш важливо, щоб громадяни вважали рішення, досягнуті конституційним шляхом, важливішими за перемогу власної точки зору. Без такої поваги до демократичних процедур більшість принципів демократії не спрацьовують. Розмаїття думок мало для створення демократії: у разі прийняття окремими фракціями протилежних догм наслідком буде не демократія, а

громадянська війна. Сприяти цьому може виховання неформальних норм поведінки, толерантності, здатності до компромісу.

Для заохочення відповідальності особи за власні дії та долю в цілому доцільно змінити спрямування соціальної політики. Більш прийнятним, на нашу думку, буде сприяння підприємницької діяльності, комерційних форм благодійності та меценатства шляхом надання пільг приватному капіталу, аніж державне фінансування соціально незахищених осіб, неприбуткових організацій за рахунок збільшення податкових зборів. Забезпечення гідного рівня освіти, неупереджену щодо становища громадян в суспільстві може бути ефективним засобом реалізації всіх перелічених умов.

Висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Таким чином, формування інституту громадянства є необхідною передумовою демократичних цінностей та ефективного функціонування демократичних політичних інститутів. Його наявність обумовлена рівнем громадського виховання, формуванням специфічного типу політичного лідерства, локальними громадськими зборами, відкритістю та легкістю обігу політичної інформації, застосуванням референдумів та обговорень, електронного голосування, мобілізації мас на політичні дії.

При цьому важливо прагнути до стимулювання міжгрупових горизонтальних зв'язків, забезпечення мережевого характеру громадських організацій, які охоплюють всі сфери суспільного життя, створення умов для взаємовигідної кооперації. Відчуття громадської активності покликане оптимізувати економічну діяльність, запобігати корупції, приховуванню податків.

Джерелами соціального капіталу в Україні можуть стати вже існуючі традиційні угруповання, такі як сімейний бізнес, згуртовані етнічні меншини, профспілки. Водночас, доцільно залучати нові форми об'єднання та комунікації, зокрема електронні засоби.

Перспективним напрямком досліджень є з'ясування ролі децентралізації у процесі формування демократичних цінностей. Адже поставлені вище завдання найлегше реалізувати на місцевому рівні, де можлива безпосередня політична і громадська участь, пряма причетність до проблем, які потребують вирішення спільними зусиллями, а довіра між суб'єктами певних процесів виникає в результаті особистого знайомства.

Бібліографічний список:

1. Гаєк Ф.А. Конституція свободи. / Ф.А. Гаєк – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.
2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Хантингтон С.; [Пер. с англ. Л.Ю. Пантиной] – М.: РОССПЭН, 2003. – 365, [2] с. – (Университетская библиотека). – (Российская политическая энциклопедия).
3. Закария Ф. Будущее свободы: либеральная демократия в США и за их пределами. / Закария Ф.; Центр исследований постиндустриального общества; [пер. с англ. В.Л. Иноземцев]. – М: Ладомир, 2004. – 383 с. – (Журнал "Свободная мысль-XXI").
4. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Инглхарт Р., Вельцель К. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с. – (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
5. О'Доннелл Г. Делегативная демократия / Г. О'Доннелл // Пределы власти. – 1997. – №2-3. – С. 28-34.
6. Патнам Р. Творения демократії: Традиції громад.активності в сучасній Італії. / Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. – [Пер. з англ. В. Ющенко]. – К: Ви-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302с.
7. Бабкіна О.В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. [Відп. Ред. О.В.Бабкіна]. – Випуск 17: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – С. 3-17.
8. Бульбенюк С. Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодої демократії» / С. Бульбенюк // Studia Politologia Ukraino – Polona. – 2015. – Вип. 5 – С. 201-207.
9. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці : Книги – XXI, 2016. – 552 с.
10. Новакова О.В. Формування нової ідеології політичної участі українців / О.В. Новакова // Studia Politologia Ukraino – Polona. – 2015. – Вип. 5 – С. 194-201.
11. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія / М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с.
12. Политические институты на рубеже тысячелетий XX в. – XXI века. / [Борисюк В. И., Вайнштейн Г. И., Городецкая И. Е. и др.]. – [2-е изд., стер.] – Дубна: ООО «Феникс+», 2005. – 480с.
13. Опитування громадської думки : Посібник для журналістів і політиків / [уклад.,ред. І. Бекешкіна; пер.з англ. Т. Герасименко]. – К. : Фонд "Демократичні ініціативи", 2005. – 88с.

14. Проценко О. Походження свободи. / Проценко О., Чепинога В. – К: Ви-во «Смолоскип», 1996. – 140 с.

15. Цінності українців pro et contra реформ в Україні. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1850963-78799c8650906a9dd662cee6db323ee1.html

Haponenko V.A. Value abbreviations for the functioning of democratic political institutes in Ukraine

The article analyzes the interconnection of political values and the effectiveness of democratic political institutions. The expediency of considering freedom of expression as the main value in the structure of democratic political culture is substantiated. It is proved that democratic institutions can function effectively only if they are in line with the public values of citizens. Historical facts show that both values and democratic institutions can be primary. However, in conditions of hybrid political regimes, despite the formal presence of democratic institutions, values remain authoritarian in connection with the establishment of informal, non-institutionalized political relations.

A hypothesis concerning the rapid formation of democratic values during the Revolution of Dignity has been refuted. In Ukraine, due to the long authoritarian past, the leading feature of political culture is state paternalism, social apathy, lack of personal responsibility and initiative. Therefore, despite the significant activation of social capital, citizens have resorted to non-conventional forms of political participation, which testifies to the hybrid non-institutionalized nature of democracy. At the present stage, the vast majority of citizens are inclined to adhere to democratic values for the sake of security. This is due to the crisis of the functioning of the political system, constant social shifts and conflicts.

It is indicated on the necessity of solving the value dilemma of freedom versus security in the context of further institutionalization of democracy. It is revealed that the main mechanism of stimulation of personality self-expression is based on the activation of social capital through the development of alternative forms of group identification, the creation of a network of voluntary organizations, and the establishment of horizontal communicative ties.

Key words: *political institutions, institutionalization of democracy, hybrid political regime, political values, ideological vacuum, individual autonomy.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.2

УДК 94(477)«1918»:342.4

Ковальов Д. В., Вінницький національний аграрний університет
Пономаренко А.Б., Вінницький національний технічний університет

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті досліджується закріплення політико-правових принципів конституційного ладу в Конституції Української Народної Республіки («Статуті про державний устрій, права і вольності УНР») від 29 квітня 1918 р. та в інших конституційних нормативно-правових актах Української Центральної Ради. В історичній літературі є достатньо велика кількість наукових досліджень, які дають загальну характеристику та оцінку тексту Конституції УНР в цілому, проте недостатньо висвітлені політико-правові принципи конституційного ладу, закріпленого в Конституції УНР 1918 р. Дослідження цих принципів важко здійснити, посилаючись лише на текст самої Конституції. Для аналізу політико-правових принципів конституційного ладу УНР необхідно використовувати поряд з Конституцією також і конституційне законодавство Української Народної Республіки – Універсали, закони тощо. Автори аналізують конституційне законодавство УНР: передусім, сам текст Конституції, конституційні норми Третього та Четвертого Універсалів Української Центральної Ради, Закони про громадянство УНР від 2 березня 1918 р. та про реєстрацію громадянства УНР від 4 березня 1918 р., Закон про восьмигодинний робочий день від 25 січня 1918 р. та деякі інші нормативно-правові акти.

Стверджується, що Конституція 1918 р. закріпила такі принципи конституційного ладу Української Народної Республіки: суверенності та незалежності держави, народовладдя, демократизму, єдності та соборності території держави, правової держави, національної держави, парламентської республіканської форми правління, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та гарантування місцевого самоврядування.

Конституція УНР 1918 р. відіграла важливу історичну роль – донесла до нас провідні ідеї творців Української Народної Республіки та юридично оформила відродження української національної державності.

Ключові слова: *Українська Центральна Рада, Конституція, конституційний лад, принципи конституційного ладу, правова держава, національна держава, Українська Народна Республіка.*

29 квітня 2018 р. український народ відсвяткував 100 років з дня прийняття Конституції Української Народної Республіки. Про необхідність відзначення цього ювілею з метою консолідації та розвитку історичної свідомості Українського народу та збереження національної пам'яті йдеться, зокрема, у відповідній Постанові Верховної Ради України [1].

Тому закономірним є звернення до вітчизняного досвіду державного будівництва, зокрема, періоду Центральної Ради. Конституція Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вольності УНР») 1918 р. привертала увагу дослідників кількох поколінь. Першими почали вивчення документу представники української діаспори. Публікації П. Христюка, А. Яковліва, І. Лисяка-Рудницького, М. Стахівця містять концептуальні оцінки сутності та розкривають значення Конституції в контексті розвитку українського конституціоналізму. Критична характеристика Конституції, зроблена І. Лисяком-Рудницьким, фактично підбила підсумок наукових досліджень у діаспорі й визначила загальну оцінку документу. І. Лисяк-Рудницький вважав Конституцію УНР надзвичайно цікавим ідеологічним документом того часу. Він наголошував на тому, що вона не мала шансів витримати випробування життям. Проаналізувавши недоліки парламентської республіки за Конституцією УНР, І. Лисяк-Рудницький стверджував, що з погляду «конституційної архітекτονіки документ був твором непродуманим, незугарним і дилетантським. Його автори були, очевидно, людьми малої практичної та теоретичної підготовки у питаннях державного будівництва – природний результат умов, що в них розвивалося дореволюційне українство» [2, с. 49].

В Українській Радянській Соціалістичній Республіці з ідеологічних причин дослідження конституційної державотворчої діяльності Центральної Ради було неможливим. Глибокі

дослідження конституційного процесу доби Української революції (1917-1921 рр.) відновилися після проголошення незалежності України. Особливо зростає увага дослідників до історичного досвіду українського державотворення під час підготовки проектів Конституції незалежної України (1991-1996 рр.). В роботах істориків держави і права О. Копиленка, Д. Яневського, А. Слюсаренка, М. Томенка, О. Мироненка, В. Солдатенка, В. Рум'янцева, В. Єрмолаєва та інших детально висвітлено історію створення різними політичними силами, що були представлені в Українській Центральній Раді, політико-правових актів конституційного характеру.

Головну увагу більшості авторів сконцентровано на висвітленні недоліків та слабких місць Конституції УНР 1918 р. Так, на думку А. Слюсаренка і М. Томенка, «з огляду на складність ситуації в Україні Конституція не мала шансів на встановлення стабільної, авторитетної виконавчої та незалежної судової влади. Політична обстановка в Україні та наявність партійних фракцій у парламенті, безсумнівно, вели б до анархії та міжпартійної боротьби» [3, с. 89]. Таким чином, оцінка «Статуту...» названими істориками фактично збігається з твердженнями І. Лисяка-Рудницького.

В. Єрмолаєв проаналізував механізм народовладдя за Конституцією УНР 1918 р. Д. Чорний, дослідивши характер повноважень законодавчої і виконавчої влади за Конституцією УНР, обґрунтував тезу про те, що функції Всенародних зборів та Ради народних міністрів були виписані відповідно до тогочасних теоретичних уявлень, європейського досвіду та практики функціонування обох гілок влади, демократичних цінностей ліберального та соціалістичного сегментів політичного спектру. Особливості розподілу влади за Конституцією 1918 р. вивчали також О. Крунич та Д. Шипнівська. І. Логвиненко, досліджуючи основні етапи конституційного процесу періоду Української Центральної Ради, висвітлює історію розробки та прийняття Конституції УНР та проаналізував її зміст. Детальний аналіз основних положень, переваг та недоліків Конституції УНР, зробив В. Рум'янець, який вважав її найбільш помітним явищем в розвитку конституційного законодавства після Конституції Пилипа Орлика [4, с. 65]. Д. Яневський вказав на значення Конституції УНР у контексті спроб утворення політичних систем України 1917-1920 рр. С. Власенко розглядав Конституцію УНР 1918 р. як основний закон європейського зразка, Ф. Проданюк – як важливий етап в історії національного конституційного законодавства. М. Мірошніченко вбачав у Конституції 1918 р. втілення ідеї конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. О. Яремко охарактеризувала закріплення принципу суверенітету в Четвертому Універсалі та Конституції УНР. І. Цегальник досліджував питання прав людини в період діяльності Центральної Ради. Проблемі гендерної рівності в конституціоналізмі доби української революції приділила увагу І. Грабовська. Забезпечення прав та свобод дитини у вітчизняній науковій думці кінця XIX – першої половини XX століття дослідила Н. Опольська.

Аналіз вище названих публікацій дає підстави стверджувати, що, незважаючи на велику кількість загальних характеристик та оцінок тексту Конституції УНР в цілому, недостатньо висвітлені політико-правові принципи конституційного ладу, закріпленого в Конституції УНР 1918 р. Дослідження цих принципів важко здійснити, посиляючись лише на текст самої Конституції, враховуючи складні історичні умови прийняття «Статуту про державний устрій, права і вольності УНР» 29 квітня 1918 р. М. Стахів, наприклад, слушно вважав, що Конституція УНР складалася з низки конституційних актів Української Центральної Ради (передусім, Універсалів) та прецедентів [5, с. 648]. Тому для аналізу політико-правових принципів конституційного ладу УНР необхідно використовувати не лише саму Конституцію 1918 р., але й конституційне законодавство Української Народної Республіки – Універсали, закони тощо.

В українській і зарубіжній науковій філософській, політологічній та правовій літературі існує ряд визначень конституційного ладу. Це зумовлено як кардинальними історичними змінами форми української держави та змісту конституційного законодавства України протягом XX ст., так і сучасними досягненнями науки конституційного права та політології.

Конституційний лад є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією та законами, прийнятими на її основі та відповідно до неї. За своїм змістом конституційний лад опосередковує державний і суспільний лад, конституційно-правовий статус людини і громадянина, систему безпосередньої демократії, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, основи національної безпеки, територіальний устрій та інші найважливіші суспільні відносини, що визначають зміст конституційно-правових інститутів.

Основні засади конституційного ладу Української Народної Республіки були викладені в першому розділі Конституції УНР «Загальні постанови» [6, с. 330-335]. Ст. 1 закріплювала проголошене Четвертим Універсалом визнання УНР «державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною». Ст. 2 визначала, що «суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, тобто громадянам УНР всім разом», а ст. 22 визнавала народ джерелом всієї влади в УНР. Свої суверенні права народ здійснював через Всенародні Збори України (ст. 3). Таким чином, Конституція УНР закріплювала принцип народного суверенітету й визначала поняття народу України – всі громадяни УНР.

Інститут громадянства регулювався конституційними Законами про громадянство УНР від 2 березня 1918 р. та про реєстрацію громадянства УНР від 4 березня 1918 р. Громадянином УНР вважалась особа, яка народилася, постійно проживала на території України та отримала свідоцтво про належність до громадян УНР. Закони регламентували порядок вступу до громадянства і виходу з нього, визначення громадянства жінок і дітей, одержання свідоцтва про громадянство, складання обов'язкової присяги громадянина УНР. Набути українського громадянства мали право особи, які постійно проживали в Україні три роки й «не помічені були ніколи в діяльності проти Української держави» [7].

Конституція надавала право громадянства Української Народної Республіки відповідно до законодавства УНР, при цьому не допускала подвійного громадянства – громадяни УНР не могли бути одночасно громадянами іншої держави (ст. 8). Допускався вихід із громадянства УНР шляхом звернення із заявою до уряду УНР з додержанням встановленої законом процедури.

Конституція проголошувала єдність і неподільність території Української Народної Республіки. Без згоди Всенародних Зборів при кваліфікованій більшості в 2/3 голосів не могли відбуватися ніякі зміни кордонів УНР або зміни державно-правових відносин якоїсь території з Українською Народною Республікою (ст. 4).

Виходячи з принципу єдності системи влади в УНР, Конституція надавала адміністративно-територіальним одиницям право широкого самоврядування (ст. 5). Націям, які мешкали в межах Української Народної Республіки, надавалися широкі права на впорядкування свого культурного життя в національних межах (ст. 6).

Показовим є той факт, що правам і свободам людини і громадянина був присвячений другий розділ Конституції. Розміщення даного розділу після «Загальних постанов» і перед розділами про органи влади УНР мало підкреслити його важливість та нове співвідношення у взаєминах між людиною і державою. Хоч другий розділ мав назву «Права громадян України», з тексту окремих статей можна зробити висновок, що конституційне право УНР визначало статус громадян УНР та інших фізичних осіб (іноземців та осіб без громадянства). Наприклад, ст. 14 встановлює, що «громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі», тобто, по суті, закріплює право кожної людини на життя та право на повагу до її гідності.

Окрім цих фундаментальних прав, Конституція УНР передбачала широке коло особистих прав і свобод людини, якими могли користуватися всі мешканці УНР: право на недоторканність особи й домашнього вогнища (житла), таємницю листування, свободу пересування, свободу слова, друку, сумління (совісті), організацій, страйку, якщо при цьому не порушувались норми кримінального права.

Ст. 20 Конституції зазначала, що «лише громадяни УНР користуються всією повнотою громадянських і політичних прав, беруть участь в управлінні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування».

Ст. 11 встановлювала, що актова, громадянська і політична правомочність (тобто дієздатність) громадянина УНР починається з 20 літ». З 20-річного віку громадянам надавалось активне і пасивне виборче право.

Важливим принципом конституційно-правового статусу громадян УНР була рівноправність незалежно від «уродження» (тобто, походження), віри, національності, освіти, майна та оподаткування (ст. 12). Окремо зазначалася рівність в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою (ст. 11).

Якщо зараховувати до актів конституційного законодавства інші нормативні документи, зокрема, Універсали Центральної Ради, то до конституційних прав людини також можна було

віднести право на восьмигодинний робочий день, проголошене Третім Універсалом. Прийнятий 25 січня 1918 р. Закон Центральної Ради про восьмигодинний робочий день регламентував це право й встановлював граничні норми робочого часу – 8 годин на день та 48 годин на тиждень [6, с. 134-137]. Закон встановлював також обов'язкові вихідні в неділю, дні релігійних та державних свят, тобто гарантував право робітників на відпочинок на тогочасному рівні розвитку трудового права.

Також можна відзначити проголошене Третім Універсалом право громадян на вживання рідної мови при зверненні в усі установи.

Конституція, наскільки це було можливим, встановлювала юридичні гарантії захисту прав і свобод громадян. Так, ст. 13 встановлювала, що громадяни УНР і ніхто інший не може бути заарештований на її території без судового рішення інакше як на «гарячому вчинку». Але і в такому випадку він мав бути відпущений не пізніше 24 годин, якщо суд не встановить підстав для його затримання. Ст. 65 закріплювала рівність всіх громадян республіки перед судом, не виключаючи й депутатів Всенародних Зборів та членів Ради Народних Міністрів. Ст. 19 містила гарантії у випадку тимчасового обмеження громадянських свобод за надзвичайного стану (під час війни або внутрішніх заворушень), передбаченого останнім VIII розділом Конституції УНР.

Важливим засадничим принципом Конституції УНР був поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, згідно з яким формувалася структура центрального державного апарату. Законодавчу владу мав здійснювати парламент – Всенародні Збори (ст. 23), виконавчу – уряд – Рада Народних Міністрів (ст. 24), вищим органом судової влади проголошувався Генеральний Суд УНР (ст. 25), при цьому особливо наголошувалося на незалежності судової гілки влади (ст. 63) та здійсненні правосуддя виключно судовими установами (ст. 62).

Необхідною умовою реалізації принципу поділу влади на практиці є механізм стримувань і противаг, чітке визначення відповідної компетенції кожної з гілок влади, щоб вони діяли як єдиний політичний організм в інтересах народу. Конституція УНР передбачала для цього окремі організаційно-правові заходи, хоча їх було недостатньо для чіткого розмежування повноважень гілок влади.

Один з провідних принципів конституціоналізму було закріплено у ст. 16 Французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Суспільство, у якому не забезпечено користування правами й не проведено розподіл влад, не має конституції» [8, с. 247]. Закріплення в конституції та гарантування фундаментальних прав і свобод людини і громадянина, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, гарантії місцевого самоврядування є одними з ознак правової держави. Тому можна стверджувати, що Конституція УНР фактично закріпила принцип правової держави, хоча й не містила його юридичного оформлення. Невипадково згаданий вище М. Стахів вважав Українську Народну Республіку правовою державою [5, 648].

Конституція встановлювала порядок формування гілок влади, особливо ретельно ця процедура визначалася стосовно парламенту. Ст. 27 проголошувала, що Всенародні Збори обираються загальним, рівним, безпосереднім (прямим), таємним і пропорційним голосуванням. На думку І. Лисяка-Рудницького, пропорційна система представництва на парламентських виборах сприяла партійній роздробленості та міжпартійній боротьбі і через це робила законодавчий орган мало працездатним [2, 48]. Швидше за все, діячі Центральної Ради при закріпленні в Конституції пропорційної системи виборів до Всенародних Зборів виходили з відомого їм практичного досвіду виборів до Державної думи Російської імперії та до Всеросійських установчих зборів. Зараз важко спрогнозувати, наскільки ефективним була б робота парламенту при запровадженні іншої виборчої системи в умовах, коли український парламентаризм змушений був розвиватися у вирі революції та боротьби за незалежність молодого держави. Навіть, пройшовши тернистий шлях визвольних змагань, члени «Правительственной Комісії» по виробленню Конституції Української Держави, відомі правники й політики, закріпили у ст. 3 Проекту «Основний Державний закон Української Народної Республіки» періоду Другої УНР 1920 р. принцип пропорційності на виборах до парламенту – Державної Ради [9].

Щодо порядку формування виконавчої й судової гілок влади Конституція встановила, що Рада Народних Міністрів та Генеральний Суд УНР обираються Всенародними Зборами. Оскільки парламент обирався на три роки (ст. 31), такий же строк повноважень мав і уряд, тому що він «діставав свою повновасть від Всенародних Зборів» (ст. 51) і відповідно складав свої повноваження перед новообраним парламентом. Строк повноважень колегії Генерального Суду УНР складав п'ять років (ст. 66).

Юридичним нонсенсом була відсутність в Конституції посади президента і прем'єр-міністра. На останньому своєму засіданні Мала Рада обрала професора Михайла Грушевського Президентом УНР, про посаду та функції якого в Основному законі нічого не зазначалось.

Таким чином, Конституція УНР закріпила модель парламентської республіки, яку до того часу на практиці розбудовували діячі Української Центральної Ради.

Українська Народна Республіка постала як національна держава українського народу, що промовисто проголошували Третій та Четвертий Універсали. Національним меншинам ст. 69 Конституції гарантувала право на національно-персональну автономію. Розділ VII Основного закону «Національні союзи» базувався на Законі Центральної Ради про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. За всіма націями, які мешкали в Україні, визнавалось невід'ємне право на самоврядне життя в галузі культури й внутрішньої організації, здійснюване через Національні союзи. Росіянам, євреям та полякам таке право надавалось безпосередньо ст. 70. Конституція передбачала укладення на добровільних засадах національного кадастру (реєстру) членів Національних союзів, які б мали право вибору своїх автономних органів – Установчих Національних Зборів, Національної Ради тощо. Останні мали бути державними органами УНР.

Треба зауважити, що в Конституції 1918 року нічого не зазначалось щодо права приватної власності громадян. Приватна власність на засоби виробництва (й перш за все – на землю) не заперечувалась, але й не гарантувалася. Таким чином, найголовніше питання, яке і викликало революцію, – земельне, на конституційному рівні лишалося нерозв'язаним.

Крім того, Конституція УНР не порушувала деяких фундаментальних питань загальнодержавного значення, зокрема, державних символів, державної мови, хоча Центральна Рада робила спроби законодавчого їх закріплення. Конституція також не окреслювала кордонів України, хоча й зазначала, що її територія є неподільною. Межі території УНР окреслював Третій Універсал та Закон про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою Радою 6 березня 1918 р. [6, с. 181-182]

Таким чином, проаналізувавши конституційне законодавство УНР, можна стверджувати, що Конституція 1918 р. закріпила такі принципи конституційного ладу Української Народної Республіки: суверенності та незалежності держави, народовладдя, демократизму, єдності та соборності території держави, правової держави, національної держави, парламентської республіканської форми правління, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та гарантування місцевого самоврядування.

Через гетьманський переворот Конституція УНР 1918 р. не набрала чинності. Але зміст Основного Закону доби Центральної Ради дає підстави стверджувати, що хоча він і був недостатньо професійним з точки зору права, проте є важливим документом, що ілюструє складні політико-правові події та явища свого часу. Конституція УНР 1918 р. донесла до нас провідні ідеї творців Української Народної Республіки. І нарешті, Конституція УНР відіграла важливу історичну роль – юридично оформила відродження української національної державності.

Бібліографічний список:

1. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2018 році. Верховна Рада України; Постанова від 08.02.2018 № 2287-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2018. – № 11. – Ст. 65.
2. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття / Лисяк-Рудницький Іван // Історичні есе. Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 39-51.
3. Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с.
4. Рум'янцев В.О. Конституція УНР 1918 року – важливий крок в розвитку конституційного законодавства України / Рум'янцев В.О. // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – Вип. 11. – С. 165-174.
5. Державний устрій Української Держави в 1917-20 рр. / М. Стахів // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Репринтне відтворення видання 1949 року. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. – Т. 2. – С. 647-653.
6. Українська Центральна Рада [Текст]: документи та матеріали: У 2 т. / Упоряд. В.Ф. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 2: 10 груд. – 29 квіт. 1918 р. – 1997. – 587 с.
7. Усенко І.Б. Закони про громадянство Української Народної Республіки [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zakony_pro_gromadyanstvo_UNR
8. Антологія мирової правової думки. В 5 т.: Т. 3. – М.: Мисль, 1999. – 829 с.
9. ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп. 2. – Спр. 294.

Kovalov D.V., Ponomarenko A.B. Political and legal principles of the constitutional order in the Constitution of the Ukrainian People's Republic

The article examines the consolidation of the political and legal principles of the constitutional order in the Constitution of the Ukrainian National Republic ("Statute on the state system, rights and freedoms of the UNR") of April 29, 1918, and in other constitutional legal acts of the Ukrainian Central Council.

In the historical literature there is a pretty large amount of scientific studies that give an overall characterization and evaluation of the text of the Constitution of the UNR as a whole; however, the political and legal principles of the constitutional order, enshrined in the Constitution of the Ukrainian National Republic of 1918, are insufficiently highlighted.

The study of these principles is difficult to implement, referring only to the text of the Constitution itself.

For the analysis of the political and legal principles of the constitutional order of the UNR, it is necessary to use, along the Constitution, the constitutional legislation of the Ukrainian National Republic – Universals, laws, etc.

The authors analyze the constitutional legislation of the UNR: first and foremost, the Constitution itself, the constitutional norms of the Third and Fourth Universal of the Ukrainian Central Council, the Laws on Citizenship of the UNR of March 2, 1918, and the registration of the citizenship of the UPR from March 4, 1918, the Law on the eight-hour working day from January 25, 1918 and some other normative-legal acts.

It is argued that the Constitution of 1918 consolidated the following principles of the constitutional order of the Ukrainian National Republic: the sovereignty and independence of the state, democracy, democracy, unity and unity of the territory of the state, the rule of law, national state, parliamentary republican form of government, the division of state power into legislative, executive and judicial and guarantee of local self-government.

The Constitution of the UNR in 1918 played an important historical role – it brought us the leading ideas of the founders of the Ukrainian People's Republic and legally approved the revival of Ukrainian national statehood.

Key words: *the Ukrainian Central Council, the Constitution, the constitutional system, the principles of the constitutional system, the rule of law, the national state, the Ukrainian People's Republic.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.3

УДК 327: 329.8

*Літвін Л. А., Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля*

ПОДОЛАННЯ ОЛІГАРХІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ІНДИКАТОР РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

Метою дослідження є довести зв'язок між внутрішньопартійною організацією, демократизацією та реалізацією національних інтересів.

Наголошено, що ефективність реалізації національних інтересів держави залежить від багатьох факторів. Одним з них є діяльність політичних партій та їх вплив на розвиток політичної системи. Політичні партії є одним із основних інститутів у сучасних політичних системах. Саме партії покликані слугувати механізмом агрегації та артикуляції суспільних інтересів, самоорганізації населення, бути специфічною ланкою для інтеракції держави та суспільства. Але для ефективної діяльності політичній партії необхідна адекватна організаційна будова, яка відповідає ідеологічним засадам, принципам та функціональному призначенню певної партії.

Розглянуті ознаки олігархізації за Р. Міхельсом: поява керівництва; поява професійного керівництва та його стабілізація; формування бюрократії, тобто апарату, що призначається; централізація влади; переорієнтація цілей з кінцевих на інші; посилення ідеологічного режиму; різниця між інтересами та ідейною позицією керівників та членів партії; зниження ролі членів партії в прийнятті рішень; кооптація лідерів партійної опозиції в ряди чинного керівництва; орієнтація партії на підтримку всіх виборців, а не свого класу. Здійснений порівняльний аналіз олігархічних та демократичних тенденцій усередині партій на основі критеріїв французького ученого М. Дюверже. Означені сутність і зміст категорії «архітектоніка управління політичною партією». Окреслено типологію внутрішньопартійних відносин за такими критеріями класифікації як характер цілей, засоби їх досягнення, пріоритети діяльності, стимули до об'єднання та характер соціальної бази. На основі внутрішньопартійних відносин аналізуються типи політичних партій за класифікацією вітчизняних дослідників.

Зазначено, що демократичні та олігархічні тенденції сильно переплітаються всередині партій, зокрема, українських. Це зумовлюється в тому числі трансформацією та модернізацією політичного режиму, відсутністю досвіду ефективного партійного будівництва та необхідністю поєднувати партійну дисципліну та можливу відкритість. Запропонований до використання індекс внутрішньопартійної демократизації. Надані певні рекомендації щодо зменшення тенденцій внутрішньопартійної олігархізації в контексті реалізації національних інтересів України.

Ключові слова: національні інтереси, політичні партії, внутрішньопартійна олігархізація, внутрішньопартійна демократія.

Ефективність реалізації національних інтересів держави залежить від багатьох факторів. Одним з них є діяльність політичних партій та їх вплив на розвиток політичної системи. Політичні партії є одним із основних інститутів у сучасних політичних системах. Саме партії покликані слугувати механізмом агрегації та артикуляції громадських інтересів, самоорганізації населення, бути специфічною ланкою для інтеракції держави та суспільства. Але для ефективної діяльності політичній партії необхідна адекватна організаційна будова, яка відповідає ідеологічним засадам, принципам та функціональному призначенню певної партії.

Метою дослідження є довести зв'язок між внутрішньопартійною організацією, демократизацією та реалізацією національних інтересів.

Дослідженням політичних партій з різних точок зору займаються багато дослідників. Вивченням внутрішньопартійного устрою цікавляться вчені як іноземних держав (Р. Кац, О. Кіркхаймер, П. Меір), так і України (Л. Гонюкова, В. Мейтус, Ю. Шведа). Науковці цікавляться такими аспектами як еволюція організаційної будови партії, співвідношення політичної організації й демократії, типи партій за організаційною будовою тощо. Відкритим залишається питання розгляду внутрішньопартійної організації в контексті реалізації національних інтересів держави.

Поєднання демократичних та олігархічних тенденцій можна зустріти всередині будь-якої політичної партії. Ж. Лінц визначає десять ознак олігархізації в роботах Р. Міхельса: поява керівництва; поява професійного керівництва та його стабілізація; формування бюрократії, тобто апарату, що призначається; централізація влади; переорієнтація цілей з кінцевих на інші; посилення ідеологічного режиму; різниця між інтересами та ідейною позицією керівників та членів партії; зниження ролі членів партії в прийнятті рішень; кооптація лідерів партійної опозиції в ряди чинного керівництва; орієнтація партії на підтримку всіх виборців, а не свого класу [12, с. 303].

Американські дослідники М. Кастанейра та Н. Сагет зазначають, що одним із показників внутрішньопартійної демократії є внутрішня конкуренція, яка робить роботу партії більш ефективною. Вчені визначають три наслідки внутрішньопартійної конкуренції: перший наслідок – це ефект відбору, тобто конкуренція всередині партій допомагає визначити найбільш сильного лідера, побудувати ефективну внутрішню структуру; другий наслідок – це ефект мотивації, коли конкуренція збільшує мотивацію політиків; третій наслідок – це ефект довіри, коли виборці більше довіряють партіям з ефективною внутрішньою структурою [4, с. 40].

Зробити порівняльний аналіз олігархічних та демократичних тенденцій можна за допомогою певних критеріїв, які були описані французьким ученим М. Дюверже [2]. Перший критерій – це відбір керівників. У демократичних партіях керівники всіх рівнів обираються рядовими членами партії шляхом голосування, при олігархічних тенденціях керівники призначаються вищими керівниками та лідерами. В українських політичних партіях існують вибори керівних кадрів шляхом голосування, але часто вони мають формальний характер.

Другий критерій – формальні та неформальні лідери. В деяких партіях існують два типи лідерства одночасно – формальні лідери, які були обрані голосуванням, виконують обов'язки керівника, але не мають повноважень приймати рішення. А також неформальні лідери, які мають повноваження приймати важливі рішення. В українських політичних партіях в основному немає бінарного лідерства, часто спостерігається універсалізація формального та неформального лідера.

Інший критерій, який може показати демократичні або олігархічні тенденції – відновлення «внутрішнього кола» та рекрутування партійної еліти. Багато партій, зокрема, українських, мають так зване – «молодіжне крило» – молодіжну організацію, яка має донести партійні цілі до молоді. Перший шлях рекрутування кадрів демократичної партії – саме з цих організацій. Другий шлях – пошук молодих професіоналів з відповідною освітою та симпатиків цілей і завдань партії. Авторитарна партія дуже довго не відновлює партійну еліту, а нові кадри призначаються директивно. Українські партії намагаються поєднувати ці способи рекрутування.

Наступний критерій – це рівень персоналізації влади. В багатьох олігархізованих партіях, зокрема, українських, сама партія асоціюється з певною особистістю – партійним лідером або декількома лідерами. Саме за таких особистостей, а не за партію в цілому виборці віддають свої голоси. Це відображається й у деяких партійних назвах. У більш демократизованих партіях персоналізацію партійної влади намагаються зменшити, щоб асоціювати партію з певною ідеологією, метою, реформами тощо.

Ще один аспект, який може показати різницю між олігархічними та демократичними тенденціями всередині партій, – співвідношення влади парламентаріїв від партії та партійних керівників. У демократизованих партіях парламентарії та партійні керівники є різними особистостями, більше того, парламентарії є вищими за статусом, але підзвітні та підконтрольні своїй партії. В більш авторитарних партіях часто партійна еліта й стає парламентаріями, поєднують обов'язки, тому що основною метою даних партій є досягнення влади.

Інше питання, що виникає при дослідженні – це баланс між партійною дисципліною та внутрішньопартійною демократією. Внутрішньопартійна демократія не заперечує дисципліну, а навпаки допомагає «перетворитися» в більш досконалу форму. Наприклад, М. Острогорський стверджував, що змога депутата голосувати за різними питаннями так, як він вважає за необхідне, окремо від однопартійців, зменшить тенденції до олігархізації.

Українська дослідниця Л. Гонюкова стверджує, що важливою проблемою внутрішньопартійної демократії є участь рядових членів партії у виробленні політичного курсу. Це і процедура укладання порядку денного з'їзду партії, і вплив первинних осередків на прийняття рішень з'їзду. Не менш важливим питанням є участь членів партії у доборі кадрів. Індикаторами внутрішньопартійної демократії тут є: строк перебування на посаді (чи дотримано принцип ротации кадрів); накопичення посад у руках постійного керівництва; врахування альтернатив при доборі кадрів, дотримання гендерного принципу; масштаби впливу на кадрові рішення керівних груп. Л. Гонюкова наголошує,

що партія успішно діє в середовищі однодумців. Отже, залучення активних громадян до роботи партійних осередків є важливим і першочерговим її завданням [1, с. 104 – 109]. У світовій практиці існують партії з фіксованим та нефіксованим членством. Відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» (ст. 6) членство в партії є фіксованим [3], це означає, що існують певні відносини між індивідом та політичною організацією, до якої він належить, і регулюються таким документом як статут.

Як стверджує український дослідник В. Мейтус, одним з найважливіших показників внутрішньопартійної демократії є особливості партійного управління. Вчений зазначає, що управління політичною партією в пострадянському просторі формувалося під впливом двох тенденцій: можливостей, що надаються в суспільстві переходом до ринкових відносин в умовах «дикого» капіталізму, й історичним досвідом, який визначається реаліями управління комуністичною партією в колишньому СРСР. Нові обставини роботи політичних партій характеризуються наступними умовами: відсутністю реальної ідеології, яка служила б провідником партії; зміною соціальних відносин і норм в суспільстві; зміною умов фінансування партій і залежністю результатів виборів від наявності необхідних коштів; зміною морально-етичних відносин в суспільстві; існуванням зв'язків з тіньовими структурами, що забезпечують фінансування партійних витрат; взаємопроникнення бізнесу й політики тощо [7].

В. Мейтус акцентує увагу, що управління політичною партією поділяється на три частини – оперативне, тактичне й стратегічне управління. У кожній частині розв'язуються свої завдання, що забезпечують безперервність і спадкоємність управління. В свою чергу стратегічне управління включає: розробку та корегування стратегії партії; формулювання цілей, завдань, цільових програм, виконання необхідних дій; створення потенціалу для досягнення глобальної мети; прогнозування і прогноз можливих змін ситуації, внутрішнього і зовнішнього середовища; аналіз і зміна архітекτονіки партійного управління з метою оптимального досягнення потрібних результатів [7].

Архітектоніка управління політичною партією визначається: структурою і динамікою партійного управління, включаючи підрозділи, направлені на рішення управлінських задач; процедурами і функціями управління; організаційною культурою, цінностями, принципами, моделями і критеріями, що визначають діяльність партії; наявністю стратегічних підрозділів, зайнятих тільки стратегічним управлінням (дуже часто ці підрозділи відсутні); розвитком системи партійних організацій; розвитком системи підтримуючих партію рухів і громадських організацій. Архітектоніка партійного управління має на увазі «композиційну відповідність і відповідність форми і структури системи управління партією тим задачам, які стоять перед нею» [7, с. 304].

Архітектоніка партійного управління визначається: структурою і динамікою партійного управління, включаючи підрозділи, спрямовані на рішення управлінських задач; процедурами і функціями управління; організаційною культурою, цінностями, принципами, моделями і критеріями, що визначають діяльність партії; наявністю стратегічних підрозділів, зайнятих лише стратегічним управлінням (дуже часто ці підрозділи відсутні); розвитком системи партійних організацій; розвитком системи підтримуючих партію рухів і громадських організацій [7].

Українська дослідниця Новакова О. В. зазначає, що для забезпечення функціональної відкритості й парламенту, й політичної системи взагалі на перший план виходить внутрішньопартійна демократія, тип організаційних відносин між однопартійцями та їх організаціями. Політична відкритість реалізується передусім у здійсненні представницької функції партії. Вона може розглядатися в двох основних аспектах: взаємодія партій з виборцями та внутрішньопартійні відносини. З одного боку, партія представляє в органах влади певну частину електорату, з іншого – її внутрішнє життя будується також на принципах представництва [9, с. 127].

Інший дослідник Ю. Коргунюк виділяє чотири основні типи внутрішньопартійних відносин. У якості критеріїв класифікації він висуває характер цілей, засоби їх досягнення, пріоритети діяльності, стимули до об'єднання та характер соціальної бази. Найбільш примітивною формою можна вважати клієнтелу, що об'єднується навкруги патрона, вождя. Цілі її учасників у більшості виключно прагматичні та стимули до об'єднання переважно матеріальні. Пріоритет такої форми політичного об'єднання можна спостерігати в тих сферах діяльності людей, що перебувають на межі або за межею закону. Вся влада в клієнтелах належить лідерам, і тільки вони можуть представляти свою групу у зовнішньому світі. Тому типом представництва тут виступає патронаж [6].

В Україні також існує практика деяких партій і кандидатів, які напередодні виборів вдаються до соціальної благодійності. Таким чином здобувається авторитет, що конвертується у голоси виборців, які міркують за логікою хоч невеличкої, але реальної вигоди. Такі партії, на думку

О. Новакової, не можна назвати демократичними, вони скоріш – групи обслуговування певної клієнтури. Виборець у такому випадку, як і рядовий член партії, повністю відсторонений від партійної роботи або прийняття рішень, він виступає пасивним адресатом для благодійності [9, с. 128].

Далі за рівнем розвиненості внутрішньопартійних відносин дослідники виокремлюють ієрархічну структуру. Багато в чому вона схожа на клієнтелу, але є й сутнісні відзнаки. В клієнтелі зв'язок між патроном та клієнтом носить особистий характер, а в ієрархічній структурі відносини на різних рівнях організації більш функціональні та знеособлені. Конструкція ієрархічної структури дозволяє досить легко замінити її окремі ланки, вона досить незалежна від окремих людей.

Ієрархічні структури найбільш ефективні в тих сферах діяльності, де необхідна максимальна концентрація та збалансованість зусиль, що потребують високої дисципліни. В ієрархічних структурах добре розвинена система матеріальних заохочень, у якості стимулів діяльності використовується також кар'єрне просування. Важливим для таких об'єднань є також формування корпоративного духу, який, як правило, презентується у вигляді ідеології. Мета ієрархічної структури – власне процвітання, але для нормального функціонування тут необхідна здатність кожного члена до певного самообмеження. Взаємодія таких партій з зовнішнім світом, зазвичай, не ґрунтується на чіткому дотриманні моральних норм, хоча у внутрішньому житті вимагає виконання корпоративного кодексу поведінки [6, с. 38].

Інша форма внутрішньопартійної організації – громадянський союз, на відміну від попередніх типів базується на горизонтальній, а не вертикальній моделі відносин. Члени громадянських союзів майже не залежать один від одного на підставі своєї відносної самодостатності. Об'єднує їх загальна справа, що чітко відокремлена від їх приватного життя. Лідер громадянського союзу – перший серед рівних. Він не володарює на свій розсуд, а користується повноваженнями, делегованими йому знизу. Громадянський союз живе не за волею патрона і не за статутом, а за законами, прийнятими всіма членами організації. При цьому є ефективні засоби контролю за діяльністю лідера. Серед них – виборність посадовців, їх регулярні звіти тощо. Вступ до таких громадських організацій також ґрунтується на принципі взаємної вигоди. Громадяни добровільно прагнуть досягти такого стану, який є вигідним для більшості. Таким чином підвищується значення солідарності. В публічній сфері превалюють загальні інтереси, які оформлюються в певну ідеологію.

Клієнтели, ієрархічні структури та громадські союзи спрямовані на захист інтересів переважно своїх членів. Але існують об'єднання, ціль яких – відстоювання загальносуспільних інтересів. Найбільш відповідна назва для таких об'єднань – клуби однодумців. Людей тут єднає не спільна вигода, а спільність ідейних переконань. Включають такі клуби переважно інтелігенцію і за своєю структурою більш горизонтальні ніж, громадянські союзи. Відносини в клубах рівноправні настільки, що в них майже немає організаційної структури. Такі організації прагнуть представляти не окремі соціальні групи, а все суспільство, основна сфера їх діяльності – правозахист [6, с. 39].

Новакова О. В. зазначає, що в структурі будь-якої сформованої партії можна знайти риси усіх цих об'єднань, однак зазвичай якась з них є провідною, більш яскраво визначеною. Так, в лідерських партіях домінують патронажні відносини; в масових, централізованих, перш за все, комуністичних – ієрархічні; фашистські партії – це гібрид клієнтели та ієрархічної структури; традиційні кадрові партії будуються за принципом громадянського союзу; в ідеологічних партіях, особливо під час їх створення, є багато чого від клубу однодумців.

Які відносини переможуть у конкретній партії і ким вона стане по відношенню до виборців залежить від багатьох чинників. Головні з них такі: тип самоорганізації партії, який формується на ґрунті її соціального складу; соціальна дистанція між виборцями та тими, кого обирають, партією та електоратом, а також між лідерами та рядовими членами партії; рівень політичної активності і самостійності як виборців, так і членів партії.

Виходячи з того, що рівень внутрішньої та зовнішньої відкритості є визначальним для формування конструктивної багатопартійності, доцільним буде класифікувати політичні партії саме за цим критерієм. Можна виділити, наприклад, чотири типи партій – патронажні, ієрархічні, громадянські та ідеологічні [9, с. 130].

Для визначення рівня демократизації внутрішньопартійного життя пропонуємо ввести індекс внутрішньопартійної демократизації. Формула визначення даного індексу може виглядати так:

$I = A / P \times S$, де I – індекс внутрішньопартійної демократизації; A – кількість прийнятих рішень відносно всієї партії або окремої партійної організації за певний проміжок часу; P – певний проміжок часу (в місяцях); S – кількість партійців, що реально приймали участь у прийнятті рішення.

Чим нижчий індекс, тим вищий рівень внутрішньопартійної демократизації. Авжеж, даний індекс не є остаточним чинником, але може ілюструвати загальну тенденцію та надавати можливість подальших досліджень. Наприклад, компаративний аналіз значення індексу внутрішньопартійної демократії та індексу демократизації Т. Ванханена, що є перспективою подальших наукових розробок.

Отже, аналіз специфіки внутрішньопартійної організації за певними критеріями дозволить порівняти демократичні та олігархічні тенденції всередині партій. Доречно вважати, що демократичні та олігархічні тенденції сильно переплітаються всередині партій, зокрема, українських. Це зумовлюється зокрема трансформацією та модернізацією політичного режиму, відсутністю досвіду ефективного партійного будівництва та необхідністю поєднувати партійну дисципліну та можливу відкритість. Даний аспект ускладнює процес модернізації політичних партій та структурування всієї партійної системи. Інша проблема – це бюрократизація внутрішньопартійного життя. Високий і низький рівні бюрократизації внутрішньопартійного життя є неефективними для партійної роботи, середній рівень бюрократизації (у розумінні М. Вебера) є найефективнішим. Протягом останніх років спостерігається збільшення демократичних тенденцій усередині партійних структур.

Таким чином, доведений безпосередній зв'язок між внутрішньопартійною організацією, демократизацією та реалізацією національних інтересів. Для реалізації національних інтересів держави щодо зменшення тенденцій внутрішньопартійної олігархізації можна надати певні рекомендації: підвищувати адекватність правової й політичної культури громадян; удосконалити правову регламентацію діяльності партій, їх внутрішньопартійного устрою та фінансового забезпечення; провести кадрову ротацию партійних робітників, інтенсифікувати циркуляцію партійної еліти; корелювати проблему внутрішньопартійної демократії з типом виборчої системи; не вводити імперативний мандат щодо партій для народних депутатів; зменшувати бюрократизацію внутрішньопартійної діяльності; вирішити гендерну проблематику всередині партій; змінити сутність внутрішньопартійної структури, уможливити її побудову субсидіарно; збільшувати відкритість політичних партій; збільшувати рівень внутрішньопартійної конкуренції тощо.

Бібліографічний список:

1. Гонюкова Л. Політичні партії як чинник демократизації суспільства / Л. Гонюкова // Актуальні проблеми внутрішньої політики : Збірник наукових праць. – 2009. – № 4. – С. 103 – 111.
2. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. с франц.]. – М. : Академический Проект ; Королев, Парадигма, 2005. – 544 с.
3. Закон України «Про політичні партії в Україні» №2365-III від 5 квітня 2001 р. зі змінами від 21.12.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
4. Кастанейра М. Внутрипартийная политика и электоральная конкуренция [Электронный ресурс] / М. Кастанейра, Б. Крутцен, Н. Сагет // Полития. – 2009. – № 3. – С. 37 – 43. – Режим доступа : www.vcharite.univmrs.fr/idepcms/confidep/docannexe.php?id=1524
5. Кац Р., Мэйр П. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр // Политическая наука. Вып. 1. Политические партии и партийные системы в современном мире. – М. : РАН, 2006. – С. 27 – 44.
6. Коргунюк Ю. Г. Эволюция организационных форм политических партий и современная представительская демократия / Ю. Г. Коргунюк // Полития. – 2004. – № 1 (32). – С. 25 – 69.
7. Мейтус В. В. Политическая партия: стратегия и управление / В. В. Мейтус, В. Ю. Мейтус. – К. : Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.
8. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии / Роберт Михельс // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 7 – 12 ; № 5. – С. 85 – 87 ; № 7. – С. 86 – 89 ; № 9. – С. 55 – 57 ; № 11. – С. 86 – 87 ; № 13. – С. 90 – 92 ; № 15. – С. 87 – 90.
9. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : [монографія] / Олена Вікторівна Новакова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
10. Романюк А. Внутрішньопартійна демократія як чинник розвитку та оцінки політичних партій України / Анатолій Романюк // Вісник львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. – 2018. – Вип. 18. – С. 364 – 372.
11. Тимченко М. Основні форми розвитку внутрішньої демократизації політичних партій в умовах модернізації політичної системи / Михайло Тимченко // Грані : науково-теоретичний альманах. – 2015. – № 12. – С. 25 – 30.
12. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : [навч. посібник] / Юрій Романович Шведа – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.

Litvin L.A. Overcoming the oligarchization of political parties as an indicator of Ukraine's national interests

The aim is to prove the link between the internal party organization, democratization and the realization of national interests.

It is emphasized that the effectiveness of realization of national interests of the state depends on many factors. One of them is the activities of political parties and their influence on the political system's development. Political parties are one of the main institutions in modern political systems. It is the parties that are called to serve as mechanisms for aggregation and articulation of the public interest, self-organization of the population, to be a specific link for the interaction of the state and society. But for an effective activity of a political party an adequate organizational structure is required that corresponds to the ideological principles, principles and functional purpose of a particular party.

Considered signs of oligarchization by R. Michels: the emergence of leadership; the emergence of professional leadership and its stabilization; the formation of a bureaucracy, that is, a designated apparatus; centralization of power; reorientation of goals from finite to other; strengthening the ideological regime; the difference between the interests and the ideological position of the leaders and party members; reduction of the role of party members in decision-making; co-optation of leaders of the party opposition in the ranks of the current leadership; the orientation of the party in support of all voters, not their class. A comparative analysis of oligarchic and democratic tendencies within parties was conducted based on the criteria of the French scientist M. Duverger. The indicated essence and content of the category «the political parties architectonic management». The typology of intraparty relations is outlined on the basis of such criteria of classification as the nature of goals, means of their achievement, priorities of activity, incentives for unification and the nature of the social base. On the basis of intraparty relations, the types of political parties are analyzed according to the classification of domestic researchers.

It is noted that democratic and oligarchic tendencies are strongly intertwined within parties, in particular Ukrainian ones. This is due to the transformation and modernization of the political regime, the lack of experience in effective party building and the need to combine party discipline and possible openness. The index of intraparty democratization proposed for use. Some recommendations for reducing the tendencies of intraparty oligarchization in the context of the national interests realization of Ukraine are given.

Keywords: national interests, political parties, party oligarchization, party democratization.

Михайлова Д. С., Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

ДОСВІД ВИБОРЧИХ СИСТЕМ УКРАЇНИ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ

У статті надається політико-правова характеристика виборчих систем України в контексті парламентських виборів. Розглядається проблема пошуку оптимальної для України виборчої системи. Аналізується досвід застосування в Україні мажоритарної, пропорційної та змішаної виборчих систем на виборах народних депутатів у період із 1988 по 2018 роки.

Зміна виборчого закону перед кожними парламентськими виборами свідчить про нестабільність українського законодавства з цього питання. Лише із запровадженням змішаної виборчої системи у 1997 році політичні партії стали повноцінними учасниками політичного життя. До цього народні депутати обиралися за мажоритарною системою в одномандатних округах, що призвело до нерезультативності таких виборів. Виключно пропорційна система, яка існувала з 2004 по 2011 роки, вирішила цю проблему. Проте, через застосування «закритих» списків громадяни не мали можливості впливати на персональний склад парламенту. Це перешкоджало вираженню дійсного волевиявлення електорату. Змішана система, яка застосовується сьогодні, є компромісним рішенням для прихильників мажоритарної та пропорційної систем. Проблеми, які супроводжували українські вибори ще до здобуття незалежності, залишаються невирішеними.

Прийняття 7 листопада 2017 року проекту Виборчого кодексу України передбачає запровадження на виборах народних депутатів пропорційної виборчої системи з «відкритими» списками або преференційним голосуванням. Виникає необхідність обґрунтувати доцільність нової для України виборчої системи, яка пропонується для застосування на парламентських виборах. У зв'язку з цим, розглядаються позитивні та негативні характеристики мажоритарної та пропорційної виборчих систем. Встановлено, що виборча система має сприяти вираженню реального волевиявлення виборців, а також відповідати загальноприйнятим стандартам демократичних виборів. У статті пропонуються альтернативи по відношенню до пропорційної виборчої системи з «відкритими» списками, які зберігають переваги мажоритарної та пропорційної систем, і найбільш точно виражають реальне волевиявлення громадян.

Ключові слова: *Україна; вибори; парламентські вибори; виборча система*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науково-практичними завданнями. Зі здобуттям незалежності в Україні існує проблема обрання доцільної виборчої системи, яка виражатиме реальне волевиявлення виборців та відповідатиме загальноприйнятим демократичним стандартам виборчого права. Важливість цього питання у тому, що саме виборча система визначає механізми обрання народних депутатів та роль виборців у виборчому процесі. М. Рибачук справедливо наголошує, що залежно від застосованої на виборах системи, перемогу можуть отримати різні політичні сили [16, с. 94].

В Україні існує проблема пошуку оптимальної виборчої системи та постійної зміни виборчого законодавства. У листопаді 2017 прийнято проект Виборчого кодексу України, який проголошує проведення виборів народних депутатів за пропорційною виборчою системою з «відкритими» списками. Це законодавче рішення покликано вирішити проблеми, які супроводжували виборчий процес в Україні за минулих виборчих систем. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз переваг і недоліків пропорційної виборчої системи з «відкритими» списками. Вирішенню цього питання сприятиме порівняльний аналіз виборчих систем України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція, проблеми та перспективи виборчих систем в Україні стали предметом наукових досліджень Ю.Б. Ключковського, Н. Богашевої, О.В. Марцеляка, М. Рибачука, М. Михальченка та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У дослідженнях виборчих систем пропорційна виборча система з «відкритими» списками аналізується переважно як альтернатива чинній змішаній виборчій системі. Не повною мірою досліджено переваги та недоліки пропорційної виборчої системи з «відкритими» списками.

Мета статті. Дати порівняльну характеристику виборчих систем України в політико-правовому аспекті. На основі проведеного аналізу розглянути переваги та недоліки пропорційної виборчої системи «відкритих» списків за прийнятим проектом Виборчого кодексу України.

Виклад основного матеріалу. За роки незалежності виборчі системи в Україні постійно змінювалися. Україна застосовувала мажоритарну, змішану та пропорційну виборчі системи на виборах народних депутатів. Проте, законодавство, яке регламентувало застосування виборчої системи, змінювалося кожні 5 років перед новими виборами народних депутатів України. Звідси впливає проблема нестабільності виборчого законодавства.

У чинному Законі України «Про вибори народних депутатів України» визначається, що вибори проводяться за змішаною мажоритарно-пропорційною системою [14]. Ця система поєднує характеристики мажоритарної та пропорційної систем, з усіма їх перевагами та недоліками. Проте, у листопаді 2017 року було прийнято проект Виборчого кодексу України, який передбачає перехід до пропорційної виборчої системи з відкритими списками на виборах народних депутатів. Повністю скасовується мажоритарна складова на виборах народних депутатів. Виникає питання доцільності такого рішення законодавця. Щоб з'ясувати, чи дійсно ця система вирішує проблеми, які існували за минулих виборчих систем, слід проаналізувати наявний досвід України із застосування виборчих систем.

Для визначення доцільності виборчої системи слід взяти за основу загальноприйняті критерії демократичних виборів. Так, Декларація Міжпарламентського Союзу наголошує на необхідності проведення вільних і справедливих виборів. У ст. 71 Конституції України встановлено, що вибори «є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування» [5]. М. Михальченко наводить такі критерії демократичних виборів, як загальні критерії демократичних виборів, серед яких вільний та загальний характер виборів, періодичність їх проведення, гласність, альтернативність і справедливість [7, с. 269]. З огляду на вищенаведене, необхідно провести порівняльний аналіз виборчих систем, які застосовувалися на виборах народних депутатів України.

Досвід виборчих систем України

Ю.Б. Ключковський пов'язує наближення українських виборів народних депутатів до демократичних критеріїв із Законом СРСР від 1988 року [4]. Із тексту Закону випливає, що тоді застосовувалася мажоритарна система абсолютної більшості у першому турі парламентських виборів, та відносною – у другому [8].

Водночас, ряд положень Закону ставить під сумнів відповідність Закону 1988 року, та проведених за ним виборів 1989 року. Ю.Б. Ключковський пояснює, що призначення депутатів керівними органами організацій, а також більша кількість голосів у посадових осіб організацій порівняно з іншими виборцями, суперечили засадам рівності та загальності [4].

За Законом Української РСР від 1989 року про вибори народних депутатів, скасовувалося проведення окружних передвиборчих зборів та призначення депутатів від громадських організацій. Виборча система, порівняно із 1988 роком, не змінилася [9]. Поступову лібералізацію виборчого законодавства Ю.Б. Ключковський пов'язує з Законом 1989 року. Проте, Закон не передбачав представлення у парламенті інших партій, окрім КПРС [4]. Цей суттєвий недолік все ще віддаляв вибори від відповідності демократичним.

За Законом 1993 року, вибори проводилися у 450 округах, за мажоритарною системою абсолютної більшості. В одному окрузі міг перемогти один кандидат [10]. М. Рибачук та І. Шкурат у цілому визначали цей закон відповідним міжнародним демократичним стандартам виборів [17, с.90]. Проте, незважаючи на визнання ролі партій у політичному житті, процедура їх висунення на вибори була обтяжливою. Для реєстрації партії як кандидата на виборах, необхідно було зареєструватися і у ЦВК, і в міністерстві юстиції. Вимагався детальний список мінімум 100 членів партії та проведення конференції обласної організації партії. З огляду на це, слід заперечувати відповідність Закону 1993 року міжнародним демократичним стандартам. Крім того, значним недоліком виборів за Законом 1993 року була їх нерезультативність [17, с.90]. Також через вимоги щодо явки необраними залишилися приблизно 1/3 складу Верховної Ради [4]. Ці наслідки означали необхідність перегляду існуючого виборчого законодавства у частині виборчої системи.

М. Рибачук стверджує, що основним досягненням виборів 90-х років стало створення та оформлення у правовому полі політичних партій [17, с.89]. З огляду на зміст закону 1993 року, із цим важко погодитися. Лише у 1997 році вдалося досягти компромісу між прихильниками

мажоритарної та пропорційної виборчих систем, шляхом запровадження на виборах народних депутатів України змішаної системи. Ця виборча система передбачає, що частина мандатів розподіляється між депутатами відповідно до засад мажоритарної системи: кандидат, який отримав абсолютну чи відносну більшість голосів, визначається переможцем виборів. Інша частина мандатів розподіляється пропорційно, відповідно до числа поданих за партію голосів [11].

Незважаючи на усунення складної процедури, яку по праву слід вважати дискримінацією політичних партій, через рік після прийняття Закону 1997 року, жодна з 30 партій, які висувалися на виборах, не отримала більшості в парламенті. Кандидати, які представляли «прохідні» партії, отримали низькі результати в одномандатних виборчих округах [17, с.91-92]. Таким чином, знову виникла потреба у зміні виборчого законодавства через виявлені недоліки.

Напередодні 2002 року виник конфлікт між парламентом і Президентом щодо нового Закону «Про вибори народних депутатів». У результаті численних ветовань із боку Президента, виборча система була залишена без змін. Спроба повністю відійти від мажоритарної системи виявилася невдалою [17, с.93].

Остаточний перехід до пропорційної системи вдалося закріпити лише у Законі від 2004 року. З одного боку, усувалися недоліки, які обмежували роль партій у виборчому процесі. З іншого, вибори проводилися за закритими списками виборців [13].

Законом від 2011 року було повернено мажоритарний елемент у вигляді змішаної пропорційно-мажоритарної виборчої системи [14]. За такою системою проводяться вибори і станом на січень 2018 року.

Із вищенаведеного випливає проблема нестабільності виборчого законодавства та виборчих систем, оскільки закон змінювався кожні 5 років, із проведенням наступних виборів. Цю тенденцію неможна оцінювати однозначно. З одного боку, це ілюструє нестабільність українського виборчого законодавства, з іншого – здатність молодій державі швидко реагувати на зміни та усувати виявлені недоліки. Тому виникає потреба у прийнятті закону, який матиме довготривалу дію та не змінюватиметься під кожні вибори.

Прийняття у першому читанні Виборчого кодексу також слід розглядати як реакцію на недоліки змішаної виборчої системи. Відповідно до положень Кодексу, на виборах народних депутатів застосовується пропорційна система відкритих списків. Повністю скасовується мажоритарна складова.

В українській політичній думці немає єдиної точки зору доцільності та перспектив цієї системи. Тому необхідно порівняти типи виборчих систем, які вже застосовувалися в Україні, разом із їх перевагами та недоліками.

Переваги та недоліки виборчих систем України

Мажоритарна система передбачає перемогу кандидата, який набрав більшість голосів. М. Рибачук визначає переваги мажоритарної виборчої системи у можливостях:

- формування ефективно працюючого, однопартійного уряду;
- легка перемога добре організованих партій [16, с.95].

М. Скубішевський наводить таку перевагу, як можливість переможців реалізовувати передвиборні програми та формувати більшість у парламенті. Зменшується вірогідність відсутності уряду [18]. Тому слід стверджувати про більш стабільні уряд і коаліцію за умови застосування мажоритарної системи.

Серед недоліків мажоритарної системи – «втрачені» голоси за кандидата, який не виграв вибори. Як наслідок, значна частина виборців залишається непередставленою в органах державної влади. Партія може одержати менше голосів виборців, але отримати більше місць у представницькому органі [17, с.95]. У такому випадку не відображається дійсне волевиявлення виборців.

М. Скубішевський стверджує про негативне ставлення в Україні до мажоритарної системи через отримання більшості в парламенті представниками Партії Регіонів у 2012 році, не без застосування маніпуляцій. Тоді результати виборів у п'яти округах не вдалося встановити через численну кількість порушень [18]. Втім, слід погодитися із М. Скубішевським у тому, що мажоритарну систему не слід ототожнювати з перемогою Партії Регіонів, оскільки ця система застосовувалася на виборах народних депутатів України до її остаточної заміни пропорційною у 2004 році та повернення у 2012 році [18].

М. Скубішевський також наводить приклад Великобританії, де понад 50 років застосовується система відносної більшості, а також Франції з мажоритарної системи абсолютної більшості.

У Великобританії взагалі не було випадків відсутності уряду, у Франції – із 1958 року [19]. Втім, слід погодитися із М. Михальченком у тому, що застосування мажоритарної виборчої системи відносно більшості можливе лише у державах зі сталими традиціями, де між собою змагаються дві політичні сили, представлені на загальнонаціональному рівні [7, с.270]. Україна з її багатопартійністю не підпадає під ці характеристики.

Запровадження суто пропорційної системи на виборах народних депутатів України мало місце у 2004 та 2006 роках. До цього пропорційна система діяла лише як складова змішаної системи у 1998 та 2002 роках. Пропорційна виборча система означає, що вибори проводяться за списками політичних партій, а мандати розподіляються між переможцями відповідно до числа поданих голосів, встановлюється прохідний бар'єр для можливості партії бути представленою в парламенті.

На думку М. Рибачука, саме за пропорційної виборчої системи представницький орган відображає реальну картину політичного життя суспільства, зростає політичний плюралізм, закріплюється багатопартійність та розвивається громадянське суспільство [17, с.96]. О. Марцеляк наводить такі переваги пропорційної системи виборів:

- зменшується кількість невикористаних голосів виборців у порівнянні з мажоритарною, більший вплив виборців на формування представницького органу.
- зростає роль партій у політичному житті суспільства [6, с.11].

Водночас, при застосуванні виборчої системи із закритими списками відбувається усунення виборців від впливу на формування представницького органу. М. Михальченко характеризує її як систему партійного списку, де контроль за розташуванням кандидатів у виборчому списку здійснюється політичними партіями, а не виборцями [7, с.271]. На думку О. Марцеляка, така тенденція веде до узурпації влади верхівкою партії [6, с.12]. Ці характеристики є особливо доречними стосовно пропорційної системи з закритими списками, де виборець втрачає свій вплив на кандидатів.

Крім того, перевага мажоритарної системи є недоліком для пропорційної. Як стверджує М. Скубішевський, внаслідок проведення виборів за пропорційною системою у 2006 році були проведені переговори щодо формування уряду. Це, у свою чергу, призвело до становлення уряду В. Януковича, що не відповідало волі більшості виборців [19].

Це ставить під сумнів можливість пропорційної системи виражати дійсну волю виборців. О.В. Марцеляк із цього приводу стверджує, що вадою пропорційної системи є створення коаліції, де відсутнє порозуміння між учасниками. Також ігноруються особисті якості кандидатів [6, с.11-12]. При такому непорозумінні політичний курс залишається невизначеним.

Як показує розглянутий вище досвід України у застосуванні виборчих систем, запровадження компромісного рішення у вигляді змішаної виборчої системи не вирішує нагальних проблем мажоритарної та пропорційної складових. Альтернативою у такому випадку може слугувати пропорційна система з відкритими списками. Вона поєднує позитивні риси як мажоритарної, так і пропорційної систем виборів. Зокрема, виборець отримує змогу чинити вплив на політичні партії [2, с.4-5]. Необхідність відійти від пропорційної складової змішаної системи із закритими списками та заміна її відкритими списками проголошувалася ще у Резолюції ПАРЕ 1755 (2010) «Функціонування демократичних інституцій в Україні». Відповідно до підпункту Резолюції 7.1.2, наголошувалося на необхідності запровадження відкритих списків, що повністю відповідає європейським стандартам [16]. Дійсно, майже у межах усього Європейського Союзу застосовуються виборчі системи із преференційним голосуванням, яке передбачає відкриті списки. Винятком є лише Угорщина, де, як і в Україні, на парламентських виборах все ще застосовуються закриті списки [2, с.3-4].

В аналітичній доповіді про виборчі системи Національного Інституту Стратегічних Досліджень наводяться такі переваги пропорційної виборчої системи з відкритими списками:

- суспільна легітимація – збільшення довіри до виборів із боку населення;
- преференційне голосування – можливість виборців голосувати за окремих кандидатів зі списків партій та впливати на порядок розташування кандидатів у списках [2, с.4-6].

Проте, навіть ця система не позбавлена недоліків. На думку М. Скубішевського, навіть пропорційна виборча система з відкритими списками не завжди відображає реальне волевиявлення виборців. Наприклад, у 2005 році у Польщі застосовувалася подібна виборча система. Виборці сподівалися на формування антикомуністичної коаліції внаслідок проведення виборів. Проте, партія «Право та справедливість» братів Качинських об'єдналася із радикалами ЛПР («Ліга Польських Родин» та «Самообороною»), чим не виправдала очікувань електорату [19].

Серед інших недоліків пропорційної системи є:

- звернення уваги виборців лише на «відомих» кандидатів;
- обрання кандидата, непопулярного або невідомого в межах округу;
- Дві вищевказані характеристики ставлять під сумнів дійсне волевиявлення виборців;
- залишається залежність від керівництва партії, оскільки саме від його рішень залежить перспектива висування кандидата [19].

Аналітична доповідь про виборчі системи Національного Інституту Стратегічних Досліджень розкриває такі перспективи відкритих списків в Україні:

1. Запровадження на виборах народних депутатів України пропорційної виборчої системи з відкритими списками не впливатиме на стабільність правлячих коаліцій.

2. «Відкриті списки» сприятимуть конкуренції та чіткому розмежуванню політичних сил;

3. Підвищення «ваги» популярних партій означає, що за нової виборчої системи парламент нового скликання мало відрізнятиметься від нинішнього, оскільки найпопулярніші є найвпливовішими.

4. «Відкриті списки» не впливатимуть на зміцнення місцевих бізнес-угруповань та їх вплив на загальнонаціональному рівні, оскільки корупційні змови стосуватимуться не місць у «першій п'ятірці», а місць у регіональному списку

5. Поява нових політичних сил сприятиме вирішенню питань локального значення [2, с.8-11].

З огляду на «більшість популярних», слід замість загальнонаціонального застосувати регіональний округ при відкритих списках. [2, с.8].

У Пояснювальній записці до Проекту Виборчого кодексу України вказуються такі перспективи прийняття цього законопроекту:

1. Персоніфікація голосування;

2. Підтримка загальноукраїнського характеру політичних партій та недопущення їх регіоналізації та міжрегіональних конфліктів;

3. Стабілізація законодавства про вибори [15].

Перспективи пропорційної виборчої системи з «відкритими» списками

Слід окремо відмітити, що запровадження пропорційної виборчої системи з «відкритими» списками дійсно вирішить проблему, яка існувала на виборах 2014 року – «прикриття відомими особами». Тоді для забезпечення перемоги партії на виборах до її списків включалися відомі журналісти, активісти та інші відомі державні та культурні діячі [1]. За неможливістю обирати серед кандидатів у списку партії голосування здійснювалося на основі особистих уподобань щодо конкретної особи. Таким чином, не виражалось дійсне волевиявлення виборців. Це ще раз підтверджує тезу про персоніфікацію голосування.

Дискусію навколо доцільності цього типу виборчої системи слід завершити висновком Венеціанської комісії: «немає жодних підстав, щоб зробити абсолютний вибір на користь будь-якої конкретної виборчої системи. Кожна має свої переваги і свої недоліки, які варіюються залежно від того, які функції, що їх виконує виборча система, є предметом розгляду. Жодна виборча система не може бути найкращою або найгіршою чи хоча б хорошою або поганою. Для того щоб оцінити її якість, необхідно точно знати, що від неї очікується – що в першу чергу очікується, – оцінюючи те, яким чином вона виконує свої різні, часом суперечливі функції, а саме функції виборчої системи в контексті демократичної політичної системи» [Цит.з: 3, с. 116; 129]. Слід погодитися з тим, що кожній виборчій системі притаманні недоліки, розглянуті вище. Втім, постійні «пошуки» найбільш прийнятної системи призводять до нестабільності законодавства про вибори.

Позитивною рисою пропорційної системи з відкритими списками є персоніфікація голосування. М. Скубішевський при порівнянні пропорційної та мажоритарної систем наголошував, що голосування повинно бути персоніфікованим [19]. На мою думку, можливість обрання конкретних осіб є компромісом між прихильниками мажоритарної та пропорційної систем. Проте, її не слід сприймати як вирішення всіх проблем українських виборів, у тому числі їх корупційної складової. М. Михальченко також не рекомендує розглядати виборчу систему як вирішення усіх нагальних проблем, оскільки замість таких сподівань слід зосередитись на виборі системи, найбільш оптимальної для конкретних часів та умов [283-284]. Беззаперечно, виборча система напряму залежить від соціально-політичних умов, а не прийнятих у певній країні правових норм. Водночас, не слід нехтувати зарубіжним досвідом. М. Михальченко рекомендує адаптувати вже наявний досвід зарубіжних країн до політичних реалій України [7, с.285].

На мою думку, така адаптація має здійснюватися шляхом застосування такої складової пропорційної системи, як система єдиного голосу, що передається. Приклад застосування можна спостерігати в Австралії, Ірландії, певних адміністративно-територіальних одиницях Індії (штатах) [7, с.271]. За такої системи виборці мають більшу свободу вибору. При обранні кандидатів не береться до уваги їх партійна належність, оскільки виборець може вказати кілька переваг до більше, ніж одного кандидата, не обмежуючись переліком кандидатів від певної партії [17, с.54]. При цьому зберігається позитивна риса, властива мажоритарній системі – голосування стосується особи, а не партії. Таким чином, збільшується вплив виборців на виборчий процес, представлення їх інтересів на загальнонаціональному рівні. Із збереженням позитивних характеристик мажоритарної системи, голоси не пропадають, якщо кандидат не отримав прохідного місця, або отримав надлишок за встановленою квотою [7, с.272]. Як і змішана система, вона поєднує характеристики обох систем. Проте, на відміну від змішаної, система переданого голосу виключає недоліки, які перешкождали представленню інтересів значної частини виборців.

Висновки

Вибір оптимальної виборчої системи для України був і залишається дискусійним питанням. Від цього залежить можливість певної політичної сили отримати перемогу на виборах.

Україна має широкий досвід у застосуванні мажоритарної, пропорційної та змішаної виборчих систем на виборах народних депутатів. Проте, виборчі системи змінювалися кожні 5 років, перед черговими виборами. Це вказує на нестабільність українського законодавства про вибори. Виникає потреба у запровадженні довготривалої виборчої системи, яка не буде скасована чи змінена перед наступними парламентськими виборами.

При обґрунтуванні доцільності конкретної виборчої системи за основу береться як наявний досвід України, так і досвід зарубіжних держав. Крім того, враховується здатність виборчої системи виражати дійсне волевиявлення виборців та її відповідність демократичним засадам.

Проте, як показує приклад Великобританії та США, успішність виборчої системи в одній країні не означає таку саму її успішність в іншій. Виборча система, яка функціонує в Великобританії понад 50 років, в Україні стала об'єктом маніпуляцій та зловживань із боку кандидатів. З огляду на це, необхідно враховувати політичні умови конкретної держави.

Подібні зловживання спостерігалися і з пропорційною системою, коли до закритих списків партій включалися державні та культурні діячі, з метою отримання найбільшої кількості голосів електорату.

Прийнята у листопаді 2017 року пропорційна система з відкритими списками дійсно персоналізує голосування, збільшує можливості виборців впливати на склад парламенту. Проте, зберігається вирішальний вплив партій при висуванні кандидатів.

Враховуючи переваги та недоліки кожної з застосованих в Україні виборчих систем, неможна категорично рекомендувати впровадження мажоритарної та пропорційної системи. Не вирішує питання і залишення змішаної системи.

Тому компромісним рішенням є пропорційна система переданого голосу. Вона включає позитивні риси як мажоритарної, так і пропорційної виборчих систем. Крім того, посилюється персоналізація голосування, оскільки виборці не обмежені конкретною партією. З огляду на це, саме цю систему слід запровадити на виборах народних депутатів, оскільки саме вона найточніше виражає дійсне волевиявлення виборців та відповідає загальноприйнятим демократичним стандартам виборів.

Бібліографічний список:

1. Выборы в Раду: в тренде – комбаты, журналисты, активисты [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://telegraf.com.ua/ukraina/obshchestvo/1483884-vyiboryi-v-radu-v-trende-kombaty-zhurnalisty-aktivisty.html>
2. Доповіді про виборчі системи: огляд можливих розв'язків та критерії вибору, ухваленої на 57 пленарній сесії 12-13 грудня 2003 року
Запровадження виборчої системи з відкритими списками: можливий вплив на політичну систему України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національного Інституту Стратегічних досліджень – Режим доступу. – http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Yanishevskiy_vidkr_sp-60a2d.pdf
3. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу Місцевих і Регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / За ред. Ю.Б. Ключковського. – вид.2-е, випр. і доповн. – К.:2009. – 500 с.
4. Ключковський Ю. Еволюція виборчої системи України [Електронний ресурс] / Ю. Ключковський, Н. Богашева // Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії України. – Режим доступу. – <http://www.cvk.gov.ua/visnyk/index.php?mID=12>

5. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
6. Марцеляк О.В. Конституційна реформа і модернізація виборчої системи України в контексті світового досвіду / Олег Марцеляк // Наукова бібліотека. – 2015. – с. 8-12.
7. Михальченко М., Самчук З. Виборчі системи: зарубіжний досвід / Микола Михальченко, Зореслав Самчук // Наукові записки. – №50. – с. 267-286.
8. Про вибори народних депутатів Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Закон СРСР №9855-ХІ від 01 грудня 1988 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v9855400-88>
9. Про вибори народних депутатів Української РСР: Закон Української РСР №8304-ХІ від 27 жовтня 1989 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/card/8304-11/ed19891027>
10. Про вибори народних депутатів України: Закон України №3623-ХІІ від 18 листопада 1993 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3623-12>
11. Про вибори народних депутатів України: Закон України №541/97-ВР від 24 вересня 1997 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/card/541/97-%D0%B2%D1%80>
12. Про вибори народних депутатів України: Закон України № 2766-ІІІ від 18 жовтня 2001 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2766-14>
13. Про вибори народних депутатів України: Закон України № 1665-ІV від 25 березня 2004 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1665-15>
14. Про вибори народних депутатів України: Закон України №4061-17 від 17 листопада 2011 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
15. Проект Виборчого Кодексу України 3112-1 від 02 жовтня 2015 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671
16. Резолюція ПАРЄ 1755 (2010) «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 04 жовтня 2010 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a19
17. Рибачук М., Райковський Б. Аналіз концепцій сучасних моделей виборчих систем // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 45–54.
18. Рибачук М. Історичні аспекти становлення виборчої системи України / Микола Рибачук, Іван Шкурат // Політичний менеджмент. – 2004. – №1. – с.83-98.
19. Скубішевський М. Чому Україні потрібна мажоритарна виборча система [Електронний ресурс] / М. Скубішевський // Українська Правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/08/21/7035437/>
20. Declaration on criteria for free and fair elections [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ipu.org/cnl-e/154-free.htm>.

Mykhailova D. Practice of election systems of Ukraine in political and legal aspects

The article provides political and legal characteristic of electoral systems of Ukraine. The considered problem lies in finding an optimal electoral system for Ukraine. Also, the article analyzes the experience of applying the majoritarian, proportional and mixed electoral systems in the parliamentary elections in the period of 1988 to 2018 years.

Amendments, which have been made to the electoral law prior to each parliamentary elections, have shown instability of the law regulating such issue. Only after introducing the mixed electoral system in 1997 political parties have become full-fledged participants of the political life. Earlier members of parliament were elected according to the majoritarian system in single-member constituencies. This procedure led to ineffectiveness of such elections. Exclusive proportional system, which has been existed from 2004 till 2011, resolved this problem. However, citizens did not have a right to influence on personal parliament composition. These circumstances impeded expression of actual will of electorate. Mixed system applicable at the present time, is a compromise decision for admirers of both majoritarian and proportional systems. Problems, which followed Ukrainian elections even prior to getting an independence, remain unresolved.

Adoption of the bill of Electoral Code of Ukraine on November 07, 2017 prescribes implementation of the proportional system with “open” lists or preferential vote for the elections of members of parliament

of Ukraine. There is a necessity to justify the relevance of new electoral system proposed for use in parliamentary elections. In this regard, the article considers positive and negative characteristics of the majority and proportional electoral systems. It has been clarified that the electoral system should promote the real will of the electorate, as well as comply with generally established standards of democratic elections. The article proposes alternatives to the proportional electoral system with “open” lists that preserves the merits of majoritarian and proportional systems, and most accurately expresses the real will of the citizens.

Keywords: *Ukraine; elections; parliamentary elections; electoral system*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.5

UDC 323.2:351.741

*Bernadeta Nowak, University of Gdansk (Poland)***HISTORICAL AND POLITICAL-LEGAL ASPECTS OF POLISH POLICE ACTIVITY AS A PART OF THE PUBLIC SECURITY SYSTEM**

A sense of security is a basic human need as an individual. Issues related to the functioning of the police have always been interested for the society, and in particular its imperious powers. Over the years, the position of the police was different, but it has always been an armed formation, serving the state, regardless of the name or internal structures, its aim was to ensure protection of people, ensure public safety and order, protecting the people, their life, health and property. In the state security system the police occupies a special position as it is responsible for the state of public safety and order. The implementation of these basic tasks is particularly influenced by the improvement of its organizational structures, the implementation of activities using new means and methods, the educated and professional staffing, clarity of legal provisions or cooperation with external entities. This publication explains the concept of the police, referring to the etymology of the term as well as the legal definition. It shows the historical conditions of police structures in Poland, from the beginnings of the Polish state, through the times of the state monarchy, loss of independence, World War I and II, to the formation of the Polish state in the communist times, until the creation of the police under the Act of April 6th 1990 about the police. The article presents the structure of the organization, describes the tasks, competences and legal basis of its functioning. It shows the place of the police in the administrative structure of the state, its basic aims as a subject of public safety and order, and the ways of carrying out tasks imposed by many legal acts. It describes the tools available to the police to ensure security and public order, the rights and duties of the officers. A characteristic feature of the police is that it operates in the public interest, within the limits provided by law, and the scope of its tasks is set out in the Act of the Police, in international agreements and arrangements, and the Code of Criminal Procedure or the Code of Misdemeanour Procedure.

Keywords: *public order, police, public safety system, police structures, internal state security.*

Introduction

Security is an important aspect of the human life. Therefore the state is, from its beginnings, oriented towards ensuring the safety of its citizens. In modern states, ensuring security is realised by many institutions and specialised services, operating at various levels of public administration (state administration or local administration), including the military, fire department and other emergency services, customs services and border guards, intelligence agencies or the police. Operation of the police and the work of the officers is an important element of the state's public security system [3, 128].

The aim of this paper is to demonstrate the role of the police within the system of the Polish public security. The work is using the legal and institutional method basing on the analysis of legal acts, shaping the operational framework of the analysed institution – in this case the police – and the historical method which allows to demonstrate the analysed problem in terms of a wider historical process. Both methods are characteristic for political sciences and it is acceptable to use both for a broader view of the socio-political reality or the institutional system being analysed [12].

The concept and the history of the police in Poland

At present every state in the world has a uniformed service and its basic task it to ensure the safety of citizens, their property as well as the defence of public order. This formation is called the police and this term has an international character, for instance in England or France it's *police*, in Germany *polizei* and in Italy *polizia*. In contemporary Poland this formation is called *policja*. Etymologically the meaning of the word "police" derives from the Latin *politia* and this comes from Greek *politeia* meaning: citizenship, state, government. According to the Polish dictionary the police is a "state authority established to ensure the order and public security"[38].

The beginnings of the police-like institutions are dated at the 10th century which is related to the creation of the first Polish state. In the times of the first Piasts a state was considered to be the private property of the monarch which resulted in no necessity of distinction between the princely institutions and

state institutions. So far the administrative, judicial and police functions had not developed so the court officials acted as government officials. In the Middle Age period it was the injured party who had the duty and the right to pursue the culprit and could seek aid from the family and the tribe members. The prosecution of the perpetrator had two major rules – “hue and cry” and “trace”. Hue and cry was the obligation to pursue the perpetrator till the borders of the next village from where the other village had to take the responsibility over. Trace was the investigation aiming at revealing the location of the fugitive. One of the oldest authorities in old Poland was a *voivode*. We was the military commander but also the one to pursue and seize the criminals. Apart from the voivode other authorities existed like *castellan* – acting as administrative, judicial and police authority; *justiciar* – responsible for pursuing criminals threatening the public order, *steward* – administering the provinces and taking care of the internal security; *minter* – supervising the state mint and acting like the contemporary treasury police and *palatial komes* – pursuing criminals from the immediate surroundings of the ruler.

With the attempt of unification of the Polish state in the 13th century the need of a new office – a *starost* – arose. Its competences were very wide. “He was the provincial deputy to the prince, governing several castellanies. He held the full local administrative and judicial powers (he was the chair of the land court) and was responsible for military activities and organising the local chivalry for the wars” [11, 16].

The creation of a state monarchy in Poland resulted in the establishment of the united Kingdom of Poland, in which the king was actually superior to the local princes. His powers were depicted by the Gniezno bishop by saying “The king of Poland is the lord of all lands forming the kingdom of Poland and he shall give them to or take them from whoever he desires” [11, 16]. At that time the court offices and land offices had been separated. The police functions at the central level were performed by a *marshal*, which survived as an office till the times of the first Republic of Poland. A *marshal* was responsible for the personal safety of the monarch and the order at his court, he also acted as the judge for the courtiers. At the local level the office of *starost* endured. An office of *wojski* also functioned whose responsibility was to ensure the security of a land in the times of a *general levy*.

The loss of independence by Poland stopped the ongoing political reforms. For over a hundred years the society of Poland was deprived of its sovereignty. At the controlled areas new laws, customs and institutions of the partitioning powers had been introduced.

With the revival of the Polish state in 1918 the problem of creation of a new state institution for enforcing the legal order appeared. At that time in many cities various formation ensuring security appeared. It was necessary to restore order and prevent further chaos. The effect came in the erection of the Decree of December 5th 1918 of the Citizens’ Militia “which disbanded all existing services and guards and established a new state organ responsible for order and security, liable to the Ministry of Internal Affairs” [11, 17]. Citizens’ Militia was formed from District Militia Headquarters, Voivodship Militia Headquarters and the National Militia Headquarter, with capitaine Ignacy Boerner as chief constable. Afterwards, with the Decree of January 9th 1919 the Municipal Police was created. Its tasks covered the tasks of the Citizens’ Militia but the difference was that it was to operate within the cities. In the result at that time two similar formations coexisted.

The next step on the way of transformation in the sphere of security was the issuing of the Act of July 24th 1919 on the State Police by the Polish parliament. It resulted in disbanding of the previously existing services and the creation of a unified public security organ for the whole state. The assets and the staff of the disbanded institutions were taken over by the newly created formation after a positive verification. After the outbreak of WWII vast numbers of Police officers found themselves in the German or Soviet occupation zone. Yet in 1939 all Police officers in the area of the General Government were summoned to serve in the in Polish Police nicknamed “the Navy Blue” by the society. Polish Police was the continuation of the State Police its role was to ensure security and to protect the public order. According to the Himmler’s instructions German Police was to intervene only where the German interest required it.

After the end of the WWII on July 15th 1944 State Police was disbanded by the decree of Polish Committee of National Liberation (polish abr. PKWN). The decision was based on the argument that the officers collaborated with German occupants, which was not true and contributed to the Soviet propaganda.

On July 27th 1944 PKWN issued a Decree of Citizens’ Militia. This formation survived till 1990 and was the longest operating Polish police formation. On October 7th 1944 PKWN issued a subsequent decree defining the legal status of Citizens’ Militia, where in article no. 1 it states that “Citizens’ Militia is a public-law formation of the public security” [11, 172]. Citizens’ Militia started to perform its activities on the liberated areas and it was the Soviet commanders who initialised its formation in individual towns. At first it was the People’s Army (Polish abr. AL) partisans who became members and its first chief constable

was an AL commander Franciszek Józwiak. Only a citizen having the appropriate ideas and originating from the appropriate class could become an officer of the Citizens' Militia. With time passing the Militia's ranks were cleansed of the pre-war officers, it is AK (Polish "Home Army") soldiers of pre-war police officers and its structures were subordinated to the communist party. Citizen's Militia in 1949-1954 was completely subordinated to the Minister of Public Security. In the following years this office was disbanded considering its criminal character and in its place the Ministry of Internal Affairs was created. This organisation survived till 1990 when the Citizen's Militia was disbanded completely [1, 101].

Legal foundations of the police

One of the basic conditions for every state to function is to ensure security and public order. A state is obliged to apply the modern security measures in order to protect its interests and the interests of its citizens. In Poland ensuring security and public order is a duty of various general as well as specialised services. Within the scope of their competences these tasks are fulfilled not only by uniformed or armed formations but also by the local government units, public institutions, non-government organisations, societies or private entities. The activity of these entities is a vital element contributing to ensuring security and public order. The most important state institution taking care of widely understood ensuring security and public order is the police [14, 205]. It is a part of the public administration system. Throughout the years its position was changing but it has always been an armed formation serving the state. Its current position was stated by the changes that happened after 1989. The Citizens' Militia existing at that time was transformed into the Police by the Act of April 6th 1989 [23] on the Police. This act is a basic document regulating the functioning of the organisation and on the basis of that act a series of implementing acts had been issued, describing the detailed scope of activities for this part of public administration. "These are not the only legal acts regarding the police as many other acts apart from the Act on the Police regulate the other tasks of the police or impose some obligations" [13, 180]. One of the most important acts is the Penal Code of June 6th 1997 describing criminal liability, types of offences, and criminal sanctions. The second important act is the Code of Criminal Procedure [25] of June 6th 1997 which shapes the criminal prosecution procedure. Another legal act is the Code of Misdemeanour Procedure of August 24th 2001 regulating the ways of conducting the investigation and the types of offences. It is important not to forget of the Highway Code [27] of June 20th 1997 describing the safety rules of road traffic or the Law on Assemblies of July 5th 1990 regulating the rules and procedures of organising, conducting and dissolving the public assemblies [28]. An important one is also the Act of May 21st 1999 on Firearms and Ammunition regulating the issuing of gun permits, acquiring, registration, safekeeping and depositing of weapons and ammunition as well as their transportation through Polish territory [29].

There are many more legal acts that regulate the police work and the acts mentioned above are only the most important ones. Article 1 paragraph 1 of the Act on the Police describes the police as an uniformed and armed formation, protecting the safety of the people and ensuring security and public order. The police is to serve the society as a whole and the individuals [15, 210], and its tasks are stated in a form of an open catalogue in article 1 paragraph 2 of the legal act mentioned above. These are: the protection of human life, health and all their property against any unlawful behaviours or infringements, ensuring security and public order which means assuring safety in public places, means of mass transport, traffic and the waters intended to common use. In addition it initiates activities preventing criminal offenses, misdemeanours or potentially criminal conducts due to the cooperation with government organisations, local government units or social organisations. According to the Act of 10th June 2016 on anti-terrorist activities the police is to carry out the counter terrorist activities [22].

The police can complete the statutory tasks and perform its duties due to the following types of activities:

1) administrative and law enforcing – all preventive activities such as patrolling the streets, securing law and public order. The administrative character of these activities is aimed at ensuring the mental and physical safety of the citizens. The increased frequency of patrols in certain areas results in the growth in the sense of security among the citizens [23].

2) investigation – these activities are imposed by the Code of Criminal Procedure in article 298 paragraph 1: „Preparatory proceedings is conducted or supervised by a prosecutor and in the range defined by law is conducted by the police. In cases covered by law the competences of the police are entitled to other organs” [25]. The aims of the activities in preparatory proceedings is the establishment if the criminal offence took place and the implementation of actions aiming at detaining the potential perpetrators, gathering the evidences and putting them on a trial [23].

3) operational and exploratory – these activities are the methods of gathering information and evidence

which are meant to help in conviction of the offender. According to the criminologists L. Schaff [18, 77] and A. Tarach [20, 25] these activities are described as operations conducted by the empowered public bodies, such as fulfilling the informative, detective, evidential and preventive functions [23].

The police consists of the following types of services:

- criminal service
- prevention service
- supporting service in organisation, logistics and technology.

Moreover in the ranks of the police there are riot units and anti-terrorist units, research and development units as well as the Police Academy, training centres, police schools and judiciary police [9, 209].

Organisationally the police structure was based on the hierarchic subordination of the lower organs to the highest organs.

Organisational structure of the police:

- General Police Headquarters (KGP)
- Voivodship police headquarters (including the Municipal Police Headquarter)
- District headquarters
- Stations (created for the municipality area, its part or several municipalities)
- Specialised stations (i.e. waterway stations, aviation stations)

There are also separated police units such as riot units, anti-terrorist units, schools and training centres as mentioned above.

Summary

The role of the police in the internal security system as the basic formation serving the society for ensuring security and public order is beyond question. The police, due to the regulations of the Act on the Police of April 6th 1990, can effectively and sufficiently ensure security of the citizens. As an uniformed, armed and disciplined formation has all the means necessary for protecting the safety and public order as well as the health and property of the citizens. The protection works not only in the administrative sphere but also in the military actions when all other measures fail to succeed.

Regardless of the way we define the notion of public security it constitutes a social value, stipulates the adequate functioning of the public organs and the safety of citizens. The developing crime can distort or deter the effective development of social, cultural or spiritual life therefore it is so important for the police units to function properly.

References:

A) Literature:

1. Bolesta S., *Pozycja prawa Milicji w systemie organów PRL*, Warszawa 1973.
2. Chodubski A., *Wstęp do badań politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013.
3. Cyłkowski T., *Rola policji w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego*, „Kultura Bezpieczeństwa: Nauka – Praktyka – Refleksje” 2015, nr 20.
4. Dziedzic A., *Problemy funkcjonariusza Policji związane z codzienną służbą – badania ankietowe, Podstawowe zasady bezpiecznej służby funkcjonariusza policji*, Dąbrowa Tarnowska 2012.
5. *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku*, red. J. Bardach, Warszawa 1957.
6. Hołyst B., *Psychologia Kryminalistyczna*, wydanie III wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2009.
7. Kotowski W., *Ustawa o Policji. Komentarz praktyczny*, Wyd. Wolters Kluwer Polska – ABC, Warszawa 2004.
8. Kvale S., *Prowadzenie wywiadów*, Warszawa 2012.
9. Mirska A., *Policja jako podstawowy podmiot w systemie bezpieczeństwa i porządku publicznego*, [w:] *Bezpieczeństwo Wewnętrzne Państwa Wybrane Zagadnienia*, red. S. Sulowski, M. Brzeziński, Warszawa 2009.
10. Misiuk A., *Administracja porządku i bezpieczeństwa publicznego Zagadnienia prawno-ustrojowe*, Warszawa 2008.
11. Misiuk A., *Historia Policji w Polsce od X wieku do współczesności*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
12. Modrzejewski A., *Metodologiczne i filozoficzne podstawy politologii. Zarys wykładu*, Gdańsk – Elbląg 2011.
13. Paździor M., Szmulik B., *Instytucje bezpieczeństwa narodowego*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012.
14. Pieprzny S., *Policja. Organizacja i funkcjonowanie*, wyd. III, Warszawa 2011.
15. Pieprzny S., *Policja w systemie organów bezpieczeństwa i porządku publicznego* [w:] E. Ura (red.), *Bezpieczeństwo i porządek publiczny: historia, teoria, praktyka, konferencja naukowa, Hadle Szklarskie, 26 września 2003 r.*, Rzeszów 2003.

16. Policja gdańska na przestrzeni wieków: wybrane zagadnienia, red. Andrzej Gąsiorowski, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk 2012.
17. Rau Z. Przestępczość zorganizowana w Polsce i jej zwalczanie, wydawnictwo Zakamycze, Kraków 2002.
18. Schaff L., Zakres i formy postępowania przygotowawczego, Warszawa 1961.
19. Sitek E., Czy to da się pogodzić. „Policja” 2013.
20. Taracha A., Czynności operacyjno-rozpoznawcze. Aspekty kryminalistyczne i prawnodowodowe, Lublin 2006.
21. Widacki J., Sarnecki P., Pojęcie bezpieczeństwa i porządku publicznego, [w:] Ustrój i organizacja Policji w Polsce oraz jej funkcje i zadania w ochronie bezpieczeństwa i porządku, Warszawa-Kraków 1997.

B) Normative acts:

22. Ustawa z dnia 10 czerwca 2016r. o działaniach antyterrorystycznych, Dz. U. poz. 904 1948
23. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji; Dz. U. z 2017 r. poz. 2067, 2405, z 2018 r. poz. 106, 416, 650.
24. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997r. Kodeks Karny Dz. U. z 2017 r. poz. 220 ze zm.
25. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r Kodeks Postępowania Karnego Dz. U. z 2017 r. poz. 1904 ze zm.
26. Ustawa z dnia 24 sierpnia 2001 r. kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia. Dz. U. z 2018 r. poz. 475.
27. Ustawa z dnia 20 czerwca 1997 r. Prawo o ruchu drogowym; Dz. U. z 2017 r. poz. 1260 ze zm.
28. Ustawa z 5 lipca 1990 roku – Prawo o zgromadzeniach; Dz. U. z 2013, poz. 397.
29. Ustawa z 21 maja 1999 roku o broni i amunicji; Dz. U. z 2017 r. poz. 1839, z 2018 r. poz. 106, 138, 651, 730.
30. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych, Dz. U. 1997 nr 133 poz. 883,
31. Zarządzenie Komendanta Głównego Policji Nr 1041 z dnia 28 września 2007 roku w sprawie szczegółowych zasad organizacji i zakresu działania komend, komisariatów i innych jednostek organizacyjnych Policji; Dz. Urz. KGP z 2007 r. Nr 18, poz. 135 z późn. zm.
32. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii; Dz. U. z 2017 r. poz. 783, 1458, 2439, z 2018 r. poz. 650
33. Ustawa z dnia 24 maja 2013r. o środkach przymusu bezpośredniego i broni palnej; Dz. U. z 2017 r. poz. 1120, z 2018 r. poz. 106, 138, 730
34. Regulamin Komendy Miejskiej Policji w Gdańsku z dnia 10 marca 2009 r z późn.zm L.dz.PB-81/09
35. Regulamin Organizacyjny Komendy Rejonowej Policji w Gdańsku, L.dz. P-780/96
36. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o administracji rządowej w województwie; Dz.U. nr 91 poz. 577
37. Regulamin organizacyjny Komendy Wojewódzkiej Policji w Gdańsku z dnia 24 grudnia 2015r.

C) Internet sources:

38. <http://sjp.pwn.pl/szukaj/policja.html> dostęp 05.05.2018r.
39. <http://bip.gdansk.kmp.policja.gov.pl/107/struktura-organizacyjna/19469,Struktura-organizacyjna-KMP.html>.
40. <http://bip.gdansk.kmp.policja.gov.pl/107/struktura-organizacyjna/19469,Struktura-organizacyjna-KMP.html> z dn. 25.04 2018.
41. http://www.gdansk.policja.gov.pl/podzial_kp z dn. 25.04 2018r.
42. www.gdansk.policja.gov.pl/komisariat_srodmiescie z dn.25.04.2018 r.
43. www.gdansk.policja.gov.pl/prog_prof_edu, z dn. 27.04.2018r.
44. www.gdansk.policja.gov.pl/widoczny z dn. 27.04.2018r.
45. www.gdansk.policja.gov.pl/brd z dn. 27.04.2018r.
46. www.gdansk.policja.gov.pl/bezpieczne_wakacje z dn. 27.04.2018 r.
47. www.gdansk.policja.gov.pl/serwis.php z dn. 27.04.2018r.
48. www.gdansk.policja.gov.pl/fredgoesnet.php z dn. 27.04.2018r.
49. www.gdansk.policja.gov.pl/mlodosc_bez_procentow.php z dn. 27.04.2018r.
50. www.gdansk.policja.gov.pl/dok_zas.php z dn. 27.04.2018r.
51. <http://www.gdansk.policja.gov.pl/statystyki.php> z dn. 25.05 2018r.

Новак Бернадета, Історичні та політико-правові аспекти діяльності польської поліції як частини системи громадської безпеки

Почуття безпеки – це основна потреба людини як особистості. Питання, пов’язані з функціонуванням поліції, зокрема зі здійсненням нею владних повноважень, завжди були важливими для суспільства. Протягом різних епох становище поліції змінювалось, але вона завжди була збройним формуванням, яка слугувала державі незалежно від назви чи внутрішніх структурних особливостей. Її метою було забезпечення захисту людей, забезпечення громадської безпеки та порядку, захисту люди, їх життя, здоров’я та майна. У системі державної охорони міліція займає особливе місце, оскільки відповідає за стан громадської безпеки та порядку. Реалізація цих основних завдань особливо впливає на вдосконалення її організаційних структур, впровадження заходів щодо впровадження нових засобів та методів охорони громадської безпеки, освічене та професійне кадрове забезпечення, чіткість правових положень та співпрацю

із зовнішніми структурами. У цій статті розкривається зміст поняття міліції, етимології цього терміну, а також його юридичного визначення. В статті окреслено історичні умови виникнення та розвитку поліцейських структур у Польщі, починаючи з початку польської держави, через часи державної монархії, втрати незалежності, першої та другої світової війни, до формування польської держави в комуністичні часи, аж до створення поліції відповідно до Закону від 6 квітня 1990 року про міліцію. У статті представлена структура організації, описані завдання, компетенції та правова база її функціонування. Окреслені місце поліції в адміністративній структурі держави, її основні цілі щодо охорони громадської безпеки та порядку, а також шляхи виконання завдань, встановлених багатьма правовими актами. Описано інструменти, доступні поліції для забезпечення безпеки та громадського порядку, права та обов'язки офіцерів. Визначено, що характерною особливістю поліції є те, що вона діє в інтересах суспільства в межах, передбачених законом, а сфера її завдань встановлена в Законі про поліцію, у міжнародних угодах, Кримінально-процесуальному кодексі та інших законодавчих актах.

Ключові слова: громадський порядок, поліція, система публічної безпеки, поліцейські структури, внутрішня безпека держави.

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.6

УДК 321.01:[328.126:342.821](569.4)“1996/2003”

*Осадчук І. Ю., Львівський національний університет імені Івана Франка***ПРЯМІ ВИБОРИ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА ЯК ІНДИКАТОР АТИПОВОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В ДЕРЖАВІ ІЗРАЇЛЬ (1996–2003)**

У рамках республіканської форми державного правління функціонують/функціонували такі парламентські системи державного правління, які формально і/чи фактично відрізняються/відрізнялися від традиційних/типових парламентських. При цьому, індикаторами розрізнення типових й атипових парламентських систем державного правління можуть бути вкрай варіативні чинники політичного процесу та міжінституційних відносин. У цьому зрізі метою статті є визначити чинники і наслідки виборчої реформи 1992 р., а також те, чи особливості інституту прямих виборів прем'єр-міністра зумовлювали атиповість парламентської системи правління в Державі Ізраїль у 1996–2003 рр. Теоретико-методологічною основою запропонованого дослідження обрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми.

Проаналізовано особливості виборчої реформи 1992 р. Основними чинниками, які зумовили необхідність проведення виборчої реформи 1992 р., виділено такі: формування і склад уряду фактично перебував поза впливом виборців; народне невдоволення діяльністю великих партій; фрагментація та поляризація партійної системи; диспропорційна політична влада малих партій; зростання «потенціалу шантажу» з боку малих партій; багатопартійні уряди ускладнили процес прийняття рішень; часто виникали урядові кризи.

Визначено наслідки виборчої реформи 1992 р. Згідно з показниками індексу фракціоналізації партійних систем Рея, за результатами виборів 1996, 1999 рр. фракціоналізація партійної системи зростає. Партія чи блок, що висували кандидата на посаду прем'єр-міністра отримували значно нижчу підтримку, ніж сам кандидат. Це означало, що значна частина електорату розділяла свій вибір на прямих виборах прем'єр-міністра і на парламентських виборах, голосуючи за кандидата на посаду прем'єр-міністра від однієї партії, а на виборах до Кнесету – за іншу партію.

Доведено, що особливості інституту прямих виборів прем'єр-міністра зумовлювали атиповість парламентської системи правління в Державі Ізраїль у 1996–2003 рр.

Ключові слова: *система державного правління, парламентаризм, атиповий парламентаризм, виборча реформа, інститут прямих виборів прем'єр-міністра, фракціоналізація партійної системи, Держава Ізраїль.*

Теоретично і як засвідчує практика, у рамках республіканської форми державного правління функціонують/функціонували такі парламентські системи державного правління, які формально і/чи фактично відрізняються/відрізнялися від традиційних/типових парламентських. При цьому, індикаторами розрізнення типових й атипових парламентських систем державного правління можуть бути вкрай варіативні чинники політичного процесу та міжінституційних відносин. Метою статті є визначити чинники і наслідки виборчої реформи 1992 р., а також те, чи особливості інституту прямих виборів прем'єр-міністра зумовлювали атиповість парламентської системи правління в Державі Ізраїль у 1996–2003 рр.

Теоретико-методологічною основою запропонованого дослідження обрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Їх поєднання дозволило виробити цілісне уявлення про атиповість формату парламентаризму на підставі такого його індикатора, як інститут прямих виборів прем'єр-міністра.

Атипові парламентські системи державного правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість парламентських систем правління у рамках республіканської форми державного правління проаналізовано у працях таких авторів як: О. Зазнаєв [1], Г. Малер [10], Б. Сассер [14], Ю. Сезгін [12], Г. Стеллман [13], Р. Хазан [8; 9] тощо.

Однією з найапробованіших методик визначення конституційних і політичних систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління, є методика

Р. Елгі [7]. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає *парламентаризм* (парламентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (разом з цим, члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними і перед президентом та легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління) [2, с. 7].

Проаналізуємо історичні особливості партійної і парламентської виборчої систем в Державі Ізраїль. У 1949–1968 рр. в Державі Ізраїль правлячою партією була лівоцентристська Робітничка партія Ізраїлю (МАРАІ). У 1965 р. Робітничка партія Ізраїлю (МАРАІ) сформувала виборчий блок з партією Ахдут ха-Авода (Ahdut HaAvoda), що отримав назву «Об'єднання» (HaMa'arakh LeAhdut Poalei Eretz Yisrael / HaMa'arakh). У 1968 р. під час роботи Кнесету шостого скликання партії, що входили до складу «Об'єднання» (HaMa'arakh), об'єдналися з партією «Список ізраїльських робітників» (Rafi) в Партію праці (HaAvoda) і офіційно перестали існувати як самостійні політичні структури. У 1969 р. виборчий блок «Об'єднання» (HaMa'arakh) був відновлений на основі коаліції Партії праці (HaAvoda) та «Об'єднаної робітничої партії (МАРАМ). У цьому складі «Об'єднання» (HaMa'arakh) залишалось правлячим до 1977 р. У 1977–1984 рр. правлячою партією був правоцентристський рух Лікуд (Likud). У 1984–1990 рр. «Об'єднання» (HaMa'arakh) та Лікуд (Likud) спільно з іншими партіями сформували коаліційні уряди («уряди національної єдності»).

Пропорційна виборча система, яка застосовувалась на парламентських виборах, проблеми, що стояли перед країною в умовах війни, і зростаюча невдоволеність електорату діяльністю двох великих партій (Партії праці (HaAvoda) і Лікуд (Likud), сприяли поляризації та фрагментації партійної системи в Державі Ізраїль [9, с. 22]. Р. Хазан зазначає, що за результатами парламентських виборів 1981, 1984, 1988 рр. крім Партії праці (HaAvoda) і Лікуд (Likud) жодна з партій, які пройшли до Кнесету, не отримала більше 5 % голосів виборців [9, с. 23]. Для того, щоб сформувати дієздатні парламентські коаліції двом найбільшим партіям (Партії праці (HaAvoda) і Лікуд (Likud) треба було заручитись підтримкою інших партій [9, с. 22]. Більшість партій, з якими необхідно було формувати коаліції – це релігійні партії (Національна релігійна партія (Mafdal) і ШАС/Партія сефардських євреїв (Shas), а також праві та крайні праві партії (Ізраель ба-Алія (YBA), Цомет (Tzomet), Гешер (Gesher), Національний союз (HaLe). Таким чином, баланс сил у недосконалій двопартійній структурі ізраїльської політики був у руках релігійних, а також правих та крайніх правих партій. Дві великі партії (Партія праці (HaAvoda) і Лікуд (Likud) були змушені залучати ці партії до формування парламентських коаліцій та урядів [9, с. 23].

Фракціонізований та поляризований характер ізраїльської партійної системи у 1980-х рр. призвели до труднощів не тільки у формуванні урядів, але й у їх виживанні [5]. Основними чинниками, які зумовили необхідність проведення виборчої реформи, були такі: 1) формування і склад уряду фактично перебував поза впливом виборців; 2) народне невдоволення діяльністю великих партій; 3) фрагментація та поляризація партійної системи; 4) диспропорційна політична влада малих партій; зростання «потенціалу шантажу» з боку малих партій; 5) багатопартійні уряди ускладнили процес прийняття рішень; 6) часто виникали урядові кризи [9, с. 27; 12, с. 69].

15 березня 1990 р. 60 депутатів висловили вотум недовіри уряду національної єдності І. Шаміра (1988–1990), що призвело до його відставки. Депутат Кнесету, член Партії праці (HaAvoda) Д. Лібай, підбиваючи підсумки ситуації, що склалась у травні 1990 р., зазначав: «Проводяться вибори, і ніхто не знає, хто буде прем'єр-міністром. Не тільки тому, що це питання для переговорів про коаліцію, а й через те, що була створена ситуація, коли партії, особливо малі, приймали рішення» [12, с. 70].

Впродовж березня–червня 1990 р. коаліційний торг, політичний шантаж і вимоги малих партій; політичне хабарництво; партійність провідних політиків країни; повне ігнорування національного інтересу затягували формування уряду [9, с. 24]. Ця криза призвела до одного з найбільш масових протестів в історії країни. Петицію про виборчу реформу підписали понад півмільйона громадян (станом на 1990 р. – майже 15 % населення Держави Ізраїль). Згідно з опитуванням, проведеним Gallup у травні 1990 р., 89 % від усього населення підтримали необхідність проведення виборчої реформи [4]. Партія Лікуд (Likud) виступала проти запровадження прямих всенародних виборів прем'єр-міністра, а Партія праці (HaAvoda) підтримувала цю ідею.

Прихильники виборчої реформи стверджували, що прямі вибори нададуть виборцю змогу обрати свого прем'єр-міністра. Тому потенційним партнерам доведеться співпрацювати з всенародно обраним прем'єр-міністром, оскільки буде неможливо змінити кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, за винятком нових виборів. Іншими словами, прем'єр-міністр, незалежний від «шантажу малих партій» та окремих депутатів Кнесету, зможе керувати своїм урядом як стійким і згуртованим органом. Як вказували реформатори, це зовсім не означало, що прямі вибори прем'єр-міністра призвели б до усунення коаліційних угод. Однак, згідно з їх твердженням, це змінило б весь контекст формування коаліції. Оскільки відразу зрозуміло, хто буде формувати уряд, то можна уникнути всієї логіки капітуляції [10, с. 4–5]. На думку прихильників виборчої реформи, прямі вибори прем'єр-міністра мали б посилити біполярність і зменшити рівень фракціоналізації партійної системи [12, с. 74]. Ця позиція визначалася двома чинниками: 1) мажоритарна система абсолютної більшості (двотурова система) повинна була сприяти доцентровій конкуренції. Таким чином, щоб перемогти у другому турі кандидат на посаду прем'єр-міністра мав би заручитись підтримкою голосів, зосереджених в центрі партійного спектра; 2) значна частина електорату, підтримуючи певну партію (насамперед, дві великі партії: Лікуд (Likud) і Партію праці (HaAvoda), голосувала б за кандидата на посаду прем'єр-міністра, який представляв би цю партію. Це сприяло б посиленню двох великих партій та послабленню позиції малих, і врешті-решт зменшенню кількості партій у Кнесеті [12, с. 74].

Партія Лікуд (Likud), яка керувала коаліцією після відставки уряду національної єдності І. Шаміра (1988–1990), вирішила скликати свій Центральний комітет, щоб визначити позицію щодо запропонованої реформи, перш ніж відбудеться будь-яке голосування у парламенті. Лідер Лікуд (Likud) та прем'єр-міністр І. Шамір виступив проти реформи. Голова Кнесету від партії Лікуд (Likud) Д. Шіланський вирішив не вносити законопроект на голосування, поки партія не зможе сформувати єдиний фронт проти реформи. У відповідь на це в листопаді 1991 р. ініціатори виборчої реформи звернулися до Вищого суду справедливості, щоб вплинути на ситуацію. Суд змусив спікера парламенту внести законопроект на голосування, але до того у грудні 1991 р. на засіданні Центрального комітету 74 % членів Лікуд (Likud) проголосували проти реформи [9, с. 26]. Це рішення Лікуд (Likud) спричинило чергову коаліційну кризу. Партія Цомет (Tzomet), що підтримувала необхідність проведення виборчої реформи, вийшла зі складу коаліції. Своєю чергою, партія Лікуд (Likud) змусила голову Юридичного комітету парламенту У. Лінн повернути законопроект для подальших дебатів у комітеті. В січні 1992 р. законопроект нарешті підготували до другого читання. 8 січня 1992 р., після трьох днів дебатів, законопроект був помилково відхилений. Секретаріат Кнесету помилився при підрахунку голосів, а спікер відмовився поставити законопроект на повторне голосування і проводити перерахунок голосів. Вищий суд справедливості встановив, що за законопроект проголосували 57 депутатів, а проти – 56 депутатів [9, с. 26].

18 березня 1992 р. Кнесет прийняв новий закон про вибори, що передбачав проведення одночасно прямих всенародних виборів прем'єр-міністра та чергових парламентських виборів у 1996 р.

Кандидата на посаду прем'єр-міністра висувала партія або група партій, що мали принаймні 10 місць в Кнесеті (останнього скликання до нових парламентських виборів), або 50 тис. осіб, які мали право голосу. Кандидат повинен бути громадянином, який досягнув 30 років, і очолити список кандидатів партії до парламенту. Прем'єр-міністр обирався на загальних, прямих, рівних і таємних виборах за мажоритарною системою абсолютної більшості. Якщо жоден з кандидатів на посаду прем'єр-міністра не отримував абсолютної більшості дійсних голосів виборців у першому турі, то через два тижні мав бути проведений другий тур, в якому брали участь тільки два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі. Переможцем був той кандидат, який в другому турі отримав найбільшу кількість дійсних голосів. Хоча прем'єр-міністр обирався окремо, він продовжував нести відповідальність перед Кнесетом і повинен бути членом парламенту [12, с. 78]. Зазначимо, що президент обирався депутатами Кнесету [3, с. 70]. Парламент обирався за системою пропорційного представництва в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі з виборчим бар'єром, що становив 1,5 % [8].

Після виборів прем'єр-міністр впродовж 45 днів мав представити свій кабінет і отримати вотум довіри від Кнесету. Кількісний склад кабінету (прем'єр-міністр та міністри) становив не менше 8, але не більше 18 осіб. Крім прем'єр-міністра, принаймні половина міністрів повинна бути членами парламенту. Якщо новообраний прем'єр-міністр впродовж 45 днів не зміг представити склад уряду парламенту (тобто не зміг сформувати коаліцію більшості), то впродовж 60 днів проводились

спеціальні вибори прем'єр-міністра. Якщо той самий кандидат знову був обраний прем'єр-міністром і впродовж 45 днів не зміг представити склад уряду парламенту, то нові вибори мали відбутися ще раз, але цей кандидат не міг брати участь у виборах прем'єр-міністра втретє. Термін перебування на посаді прем'єр-міністра, який обирався одночасно з Кнесетом, становив чотири роки, крім випадків, коли згідно з виборчим законодавством, відбувались дострокові парламентські вибори або спеціальні вибори прем'єр-міністра [13, с. 651].

Розпуск Кнесету, а отже, нові вибори прем'єр-міністра і парламенту, відбувались за таких умов: 1) коли парламент відхилив список міністрів, запропонованих прем'єр-міністром; 2) коли принаймні 61 член Кнесету висловив вотум недовіри прем'єр-міністру; 3) коли парламент не приймав Закон про бюджет впродовж трьох місяців після початку фінансового року; 4) коли парламент саморозпустився (на основі спеціального закону); 5) коли прем'єр-міністр подав у відставку та розпустив Кнесет (наприклад, якщо «ворожий» Кнесет запобігав належному функціонуванню уряду) [13, с. 651].

Вотум недовіри прем'єр-міністру вважався прийнятим, якщо за нього проголосувала абсолютна більшість (61 із 120) депутатів Кнесету. Відставка прем'єр-міністра призводила до розпуску парламенту, що означало проведення нових виборів прем'єр-міністра та парламенту. При цьому, якщо ж за відставку прем'єр-міністра голосувала кваліфікована більшість (80 депутатів), то нові вибори проводилися тільки для прем'єр-міністра [9, с. 25]. Крім того, Кнесет також міг також висловити вотум недовіри прем'єр-міністру (абсолютною більшістю голосів) у таких випадках: після засудження прем'єр-міністра за вчинення злочину проти суспільної моралі; якщо прем'єр-міністр не зміг призначити мінімум 8 міністрів для формування уряду; якщо прем'єр-міністр не міг виконувати свої функції на постійній основі [13, с. 651].

Для того, щоб здобути абсолютну більшість дійсних голосів виборців, кандидати на посаду прем'єр-міністра від Лікуд (Likud) та Партії праці (HaAvoda) повинні були орієнтуватись не тільки на електорат зазначених партій, а й на електорат інших партій. Домінуючий вимір в політиці Держави Ізраїль – це зовнішня політика та безпека. Виборці сприймали цей вимір як критерій вибору прем'єр-міністра. Обираючи партії до парламенту, виборці за критерії вибору використовували інші аспекти, виражаючи більш конкретні ідеологічні позиції [8].

Прямі вибори прем'єр-міністра у 1996, 1999, 2001 рр. зумовлювали атиповість парламентської системи правління в Державі Ізраїль у 1996–2003 рр., оскільки у типових парламентських системах правління інститут прямих виборів прем'єр-міністра не передбачений. Усі прем'єр-міністри (Б. Нетаньяху, Е. Барак і А. Шарон), які були обрані на прямих виборах 1996, 1999, 2001 рр. формували коаліційні уряди більшості. При цьому, партії Лікуд (Likud) і Партія праці (HaAvoda), які представляли Б. Нетаньяху, Е. Барак і А. Шарон, становили меншість в рамках коаліцій (у 1996 р. – 22 з 66 депутатів; 1999 р. – 26 із 75 депутатів; 2001 р. – 22 з 68 депутатів) [8; 11]. Партії, які входили до складу коаліцій можна поділити на такі політичні табори: 1) «лівий» – Партія праці (HaAvoda) і Мерец (Meretz); 2) «правий» – Лікуд (Likud), Ізраїль ба-Алія (YBA), Цомет (Tzomet), Гешер (Geshet), Національний союз (HaLe); 3) «центр» – Партія Центру (MiHa) та Третій шлях (DS); 4) «релігійний» – Національна релігійна партія (Mafdal) і ШАС/Партія сефардських євреїв (Shas) (див. табл. 1).

Проаналізуємо наслідки виборчої реформи 1992 р. Як свідчать показники індексу фракціоналізації партійних систем Рея (F_i) за результатами виборів 1996, 1999 рр., фракціоналізація партійної системи зросла (див. табл. 2). Крім того, порівняно з 1992 р., у 1996, 1999 рр. зросли показники індексів ефективної кількості партій Лааксо та Таагепери (ENP_{LT}), Молінера (ENP_M). Результати виборів 1996, 1999 рр. посилили напруженість за трьома основними соціополітичними піділами: ортодоксальні та світські євреї; араби і євреї; корінне населення й іммігранти [8].

Підтримка виборцями кандидата від партії/блоку на виборах прем'єр-міністра не означала таку ж саму підтримку (у % співвідношенні) цієї партії/блоку на парламентських виборах. У травні 1996 р. на прямих виборах прем'єр-міністра кандидат від партії Лікуд (Likud) Б. Нетаньяху отримав 50,5 % дійсних голосів, кандидат від Партії праці (HaAvoda) Ш. Перес – 49,5 %, а на виборах до Кнесету виборчий блок партій Лікуд (Likud), Гешер (Geshet) і Цомет (Tzomet) – 25,1 % дійсних голосів, Партія праці (HaAvoda) – 26,8 % дійсних голосів [11]. У травні 1999 р. кандидат від блоку «Один Ізраїль» (до складу увійшли такі партії: Партія праці (HaAvoda), Меймад (Meimad) і Гешер (Geshet) Е. Барак отримав 56,1 % дійсних голосів, кандидат від партії Лікуд (Likud) Б. Нетаньяху – 43,9 %, а на виборах до Кнесету блок «Один Ізраїль» – 20,3 %, партія Лікуд (Likud) – 14,1 % [11]. Таким чином, на практиці партія/блок, що висували кандидата на посаду прем'єр-міністра отримували

Урядові кабінети в Державі Ізраїль (1996–2003) [6]

<i>Прем'єр-міністр, № кабінету, тривалість урядового кабінету</i>	<i>Партійний склад урядового кабінету</i>
Б. Нетаньяху 1 (18.06.1996–4.01.1998)	Likud + Shas + Mafdal + YBA + Gesher + DS + Tzomet
Б. Нетаньяху 2 (4.01.1998–21.12.1998)	Likud + Shas + Mafdal + YBA + DS + Tzomet
Б. Нетаньяху 3 (21.12.1998–6.07.1999)	Likud + Shas + Mafdal + YBA + DS + Tzomet
Е. Барак 1 (6.07.1999–7.11.2000)	HaMa'arakh / HaAvoda + Shas + Meretz + YBA + MiHa + Mafdal
Е. Барак 2 (7.11.2000–10.12.2000)	HaMa'arakh / HaAvoda + MiHa
Е. Барак 3 (10.12.2000–7.03.2001)	HaMa'arakh / HaAvoda + MiHa
А. Шарон 1 (7.03.2001–29.08.2001)	HaMa'arakh / HaAvoda + Likud + Shas + HaLe + YBA
А. Шарон 2 (29.08.2001–8.04.2002)	HaMa'arakh / HaAvoda + Likud + Shas + MiHa + YBA
А. Шарон 3 (8.04.2002–30.07.2002)	HaMa'arakh / HaAvoda + Likud + Shas + MiHa + YBA + Gesher
А. Шарон 4 (30.07.2002–2.11.2002)	HaMa'arakh / HaAvoda + Likud + Shas + MiHa + YBA
А. Шарон 5 (2.11.2002–3.03.2003)	Likud + Shas + MiHa + YBA

Таблиця 2

Індекси ефективної кількості партій і фракціоналізації партійних систем в Державі Ізраїль (1949–1999) [12, с. 102]

<i>Рік</i>	<i>Тип виборчої системи</i>	<i>Виборчий бар'єр</i>	<i>Кількість партій у парламенті</i>	<i>ENP_{LT}</i>	<i>ENP_M</i>	<i>Fr</i>
1949	пропорційна	1,0	12	5,41	2,67	0,81
1951	пропорційна	1,0	15	5,13	2,46	0,80
1955	пропорційна	1,0	12	6,36	3,16	0,84
1959	пропорційна	1,0	12	5,20	2,25	0,80
1961	пропорційна	1,0	11	5,50	2,85	0,81
1965	пропорційна	1,0	13	4,93	2,65	0,79
1969	пропорційна	1,0	13	3,63	1,81	0,72
1973	пропорційна	1,0	10	3,85	2,52	0,74
1977	пропорційна	1,0	13	5,02	3,20	0,81
1981	пропорційна	1,0	10	3,59	2,81	0,72
1984	пропорційна	1,0	15	4,31	3,04	0,76
1988	пропорційна	1,0	15	5,02	3,58	0,80
1992	пропорційна	1,5	10	4,92	3,00	0,79
1996	пропорційна	1,5	11	5,85	4,26	0,83
1999	пропорційна	1,5	15	10,18	6,96	0,91

значно нижчу підтримку, ніж сам кандидат. Це означало, що значна частина електорату розділяла свій вибір на прямих виборах прем'єр-міністра і на парламентських виборах, голосуючи за кандидата на посаду прем'єр-міністра від однієї партії, а на виборах до Кнесету – за іншу партію. Кількість мандатів, які мали фракції Партії праці (HaAvoda) і партії Лікуд (Likud) в Кнесеті, скорочувалася з каденції в каденцію і, навпаки, зростав сукупний потенціал їх конкурентів за голоси «лівих» і «правих» виборців у межах порівнюваних, до початку 2000 р., за силою широких партійно-політичних таборів [3, с. 121]. На виборах 1999 р. вони вперше набрали менше чверті голосів кожна, що, за єдиним винятком, мало місце і надалі, і за будь-яких обставин робило ці партії меншістю, навіть у правлячій коаліції. Це, своєю чергою, різко підвищувало «ціну» кожного коаліційного партнера і конфліктність правлячого блоку, а також знижувало його стійкість [3, с. 122].

Таким чином, за результатами дослідження, зроблено такі висновки: 1) чинниками, які зумовили необхідність проведення виборчої реформи 1992 р. в Державі Ізраїль, виділено такі: формування і склад уряду фактично перебував поза впливом виборців; народне невдоволення діяльністю великих партій; фрагментація та поляризація партійної системи; диспропорційна політична влада малих партій; зростання «потенціалу шантажу» з боку малих партій; багатопартійні уряди ускладнили процес прийняття рішень; часто виникали урядові кризи; 2) зросла фракціоналізація партійної системи. Партія чи блок, що висували кандидата на посаду прем'єр-міністра отримували значно нижчу підтримку, ніж сам кандидат. Це означало, що значна частина електорату розділяла свій вибір на прямих виборах прем'єр-міністра і на парламентських виборах, голосуючи за кандидата на посаду прем'єр-міністра від однієї партії, а на виборах до Кнесету – за іншу партію; 3) доведено, що особливості інституту прямих виборів прем'єр-міністра зумовлювали атиповість парламентської системи правління в Державі Ізраїль у 1996–2003 рр. У подальших дослідженнях проаналізуємо інші атипові парламентські системи державного правління.

Бібліографічний список:

1. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы / Олег Зазнаев // Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2005. – Т. 147. – Кн. 1. – С. 54–69.
2. Литвин В. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці / Віталій Литвин, Анатолій Романюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – Вип. 20: збірник наукових праць. – С. 3–12.
3. Ханін В. Держава Ізраїль: політика і суспільство: навч. посібник / В. Ханін, А. Романюк, В. Чернін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – 372 с.
4. Bogdanor V. Israel Debates Reform / Vernon Bogdanor // Journal of Democracy. – 1993. – Vol. 4. – No. 1. – P. 66–78.
5. Diamond L. Israeli democracy under stress / Larry Diamond, Ehud Sprinzak. – Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1993. – 385 p.
6. Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov): Information on parties, elections and cabinets. Cabinets of Israel [Electronic resource] / Holger Döring, Philip Manow. – Mode of access: <http://www.parlgov.org/explore/ISR/cabinet/>.
7. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme / Robert Elgie // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – No. 3. – P. 98–112.
8. Hazan R. Presidentialized Parliamentarism: Electoral versus Political Presidentialization in Israel's Parliamentary Democracy [Electronic resource] / Reuven Y. Hazan // Paper prepared for delivery at the ECPR 28th Joint Sessions of Workshops, Copenhagen, 14–19 April. – 2000. – Mode of access: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/05d9f5ea-2233-4936-ac01-8dc9ed216e38.pdf>.
9. Hazan R. Presidential Parliamentarism: Direct Popular Election of the Prime Minister, Israel's New Electoral and Political System / Reuven Y. Hazan // Electoral Studies. – 1996. – Vol. 15. – No. 1. – P. 21–37.
10. Mahler G. The forming of the Netanyahu government: Coalition-formation in a Quasi-parliamentary setting / Gregory S. Mahler // Israel Affairs. – 1997. – Vol. 3. – No. 3–4. – P. 3–27.
11. Nohlen D. Elections in Asia: A data handbook [Volume 1] / Dieter Nohlen, Florian Grotz, Christof Hartmann. – Oxford University Press, 2001. – 876 p.
12. Sezgin Y. The Implications of Direct Elections in Israel / Yüksel Sezgin // The Turkish Yearbook. – Ankara: Ankara University Press, 2000. – Vol. 30. – P. 67–105.
13. Stellman H. Electing a Prime Minister and a Parliament: The Israeli Election 1996 / Henri Stellman // Parliamentary Affairs. – 1996. – Vol. 49. – No. 4. – P. 648–660.
14. Susser B. The direct election of the prime minister: A balance sheet / Bernard Susser // Israel Affairs. – 1997. – Vol. 4. – No. 1. – P. 237–257.

Osadchuk I. Y. The direct elections of prime minister as an indicator of the atypical parliamentary system of government in the State of Israel (1996–2003)

Political practice shows that there (within the framework of a republican form of government) are parliamentary systems of government, which formally and/or actually differ from traditional or typical parliamentary systems of government. At the same time, extremely different factors of political process and inter-institutional relations, which are the conditions for defining different types of systems of government, can be indicators for distinguishing typical and atypical parliamentary systems of government. In this cut, the purpose of the article is to determine the factors and consequences of 1992 electoral reform and to find out whether the peculiarities of the institution of direct elections of prime minister can predetermine the atypicality of parliamentary system of government in the State of Israel in 1996–2003. This purpose was solved in the situation when new institutionalism and its types/paradigms were chosen as a theoretical and methodological basis of the research.

The author analyzed the peculiarities of 1992 electoral reform and found out that the main factors that had determined its necessity were the following prerequisites: the choice and composition of government were practically out of the attention of voters; popular disaffection with established parties started its rising and the overall perception of democracy started its tarnishing; new and splinter parties were encouraged to be formed thereby constantly increasing fragmentation and polarization of party system; small parties had disproportionate political power; multiparty governments made the process of decision-making more difficult (in particular, with veto power granted to most parties in the coalition on a variety of issues); government crises became more and more frequent immobilizing cabinets for long periods of time.

The researcher also determined the consequences of 1992 electoral reform. According to Rae's fractionalization index and the results of 1996 and 1999 elections, the fractionalization of party system increased. That is why a party or bloc that nominated a candidate for a prime minister received much lower support than a candidate himself. This meant that a significant part of electorate shared its choice on parliamentary elections and direct elections of prime minister, voting for a candidate for a prime minister from one party and given votes to Knesset for another party. Therefore, it is proved that the features of the institution of direct elections of prime minister predetermined the atypicality of parliamentary system of government in the State of Israel in 1996–2003.

Key words: *system of government, parliamentarism, atypical parliamentarism, electoral reform, institution of the direct elections of the prime minister, fractionalization of the party system, State of Israel.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.7

УДК 321.01:316.36

Осін В. В., Університет митної справи та фінансів (Дніпро)

**УКРАЇНСЬКА ПОЛІТОЛОГІЯ В ПЕРІОД ФЕМІНІЗАЦІЇ:
БОРОТЬБА «ЗА» ТА «ПРОТИ» ПАТРІАРХАТНОЇ ЕПІСТЕМИ**

Стаття присвячена гендерному виміру політичної науки в сучасній Україні. Емпірична база роботи складається з 1687 оголошень про захист кандидатських та докторських робіт з політичних наук, а також 35 інтерв'ю професорів та доцентів Харкова, Львова та Сімферополя.

На прикладі здобувачів/ок з Академії виявлена фемінізація сучасної української політології на кандидатському та її маскулінізація на докторському рівнях. Увага до здобувачів/ок з-за меж Академії засвідчує маскулінізацію на обох рівнях науки. Причина одночасної фемінізації «системи освіти/науки» та/або маскулінізації «поза системою освіти/науки» полягає в тому, що гендер відображає загальну структуру влади в суспільстві. Здобувачі та здобувачки з-за меж Академії, від міністрів до прокурорів, привносять до неї владні та майнові ієрархії, більш притаманні іншим сферам суспільно-політичного життя в Україні. Внаслідок патріархату останнього підвищується кількість здобувачів та знижується – здобувачок. Такий трансфер передбачає комерціалізацію «легітимних» академічних стосунків та ствердження нової гібридної системи наукової гендерної селекції.

В другій частині статті на основі автобіографічних наративів професорів та доцентів трьох політологічних спільнот України реконструюється домінуючий гендерний режим в професії та його сприйняття з боку політологів та політологинь. Виокремлюються два основні індикатори гендерної (не)рівності в професії: 1) поширеність діаметрально протилежних думок з приводу дискримінації та 2) схильність до прямого перекручування (об'єктивних) фактів. Обґрунтовується гіпотеза, згідно з якою фемінізація української політології не супроводжується деконструкцією патріархатної епістемі. Зокрема, усвідомлення політологинями власної цінності формулюється в категоріях гендерних стереотипів і оцінюється з погляду встановлення гегемонії через освоєння гендерних ролей, що традиційно вважалися «чоловічими».

Ключові слова: гендер, політична наука, патріархатна епістема, фемінізація

Визначальні події 2013–2018 рр. (ЄвроМайдан, анексія Криму та війна на Донбасі) несподівано загострили раніше надійно приховані суперечності всередині української Академії. Одним з наслідків цих процесів є публічне усвідомлення того, що не становило жодної таємниці для самих вчених: академічні дисципліни в Україні аж ніяк не є, за класичним визначенням Річарда Уайтлі, «системами праці, що зорганізуються та контролюються завдяки репутації» [11, р. 25–32]. Тепер очевидним є домінування серед вітчизняних (та, як показують статті Андрія Заярнюка [11] та Фабіо Белафатті [2], навіть серед закордонних) науковців політичних уподобань, етнічних та регіональних ідентичностей, орієнталістських припущень, а не компетентності та поінформованості [6; 10]. Така поляризація (ідеологічна, аксіологічна, національна...) і розкол всередині Академії загрожує (консолідованій) демократії в Україні – насамперед через неможливість отримання кваліфікованої експертизи. Водночас це обумовлює необхідність обговорення проблем наукових спільнот, відповідальних – в ідеалі – за вироблення нових ідей та публічних політик, а також дає надію на оптимізацію процесів формування наукового знання. Дослідження принципів функціонування різноманітних академічних товариств в Україні, оприлюднення своєрідних таємних сторінок дисциплінарної історії, виявлення та розв'язання конфліктів, а не їхнє ігнорування та/або замовчування – усе це сприятиме кращому розумінню українського суспільства та перетворить українську Академію на платформу національного примирення. Саме ці міркування обумовлюють **актуальність** моєї роботи.

Мета даної розвідки полягає у дослідженні гендерного виміру політичної науки в Україні, який зазвичай відображає загальну структуру влади в суспільстві. Це дозволить – разом із іншими роботами по історії та сьогоденню професії – створити диференційований та об'ємний образ політології, що є значимою частиною української Академії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коли (радикальна) критична рефлексія править за ознаку дисциплінарної зрілості, українську політологію слід визнати цілковито розвиненою наукою. Мало якій із соціальних наук останнім часом так щастило з нищівною критикою в публічному просторі, як політичній науці. Статті Олександра Старіша [18], Сергія Куделі [15], Юрія Мацієвського [16] та Оксани Шевель [9] створили всеосяжний і нерадісний образ політології. Професію надмірно вкорінено і в політизованому теперішньому, і в минулому, що ідеологічно обмежує; її актори ментально та інструментально не здатні на прорив та інновації, через що немає сенсу говорити про повноцінну академічну спільноту. Проте одну тему дослідники, здається, старанно оминають: гендер був та залишається найменш дослідженим аспектом політологічного життя в Україні. В цьому контексті можна лише згадати лише спостереження Олександра Старіша про те, що жінки в політології характеризуються трохи меншим середнім віком і набагато більшою очікуваною тривалістю життя, ніж чоловіки. З огляду на це робиться висновок: «українську науку – і то не тільки політичну – розвиватиме, мабуть, українська жінка» [18, с. 29].

Очевидний дефіцит гендерно орієнтованих робіт з дисциплінарної історії парадоксальним чином уживається з потенційною безліччю способів відображення, відтворення та підтримання гендерної стратифікації в українській Академії. Зокрема, Мері Фокс, відштовхуючись від розуміння науки як «фундаментально ієрархічного інституту», тісно пов'язаного «з центральними соціальними інститутами, зокрема, освітою та державою», перераховує деякі релевантні індикатори. Від рекрутування на статусні позиції, престижні спеціальності та вищі навчальні заклади переважно чоловіків до поширення «авторитетного знання» біології та медицини, сконструйованого здебільшого чоловіками [4, р. 452].

Моя стратегія передбачає увагу до співвідношення здобувачів та здобувачок кандидатських та докторських ступенів з політичних наук в Україні, а також автобіографічних нарративів безпосередніх творців дисципліни з приводу гендерного складу професорсько-викладацького складу в професії. Емпірична база роботи складається з двох типів джерел: з одного боку, мовиться про «Науковий світ», «Атестаційний вісник», «Бюлетень ВАК» та «Освіта України», де публікують оголошення про майбутні захисти дисертацій та зазначають місце роботи здобувачів і здобувачок. Вибірка становить 1687 робіт, що були захищені у період з січня 1999 по жовтень 2016 рр. З іншого боку, я спираюсь на низку інтерв'ю професорів та доцентів політологічних спільнот Харкова, Львова та Сімферополя, що їх у 2012–2013 роках здійснили Сергій Шуляк і автор цієї статті.

Таблиця 1 показує розподіл двох груп здобувачів/ок («система освіти/науки», «поза системою освіти/науки», що розпадається зі свого боку на «працюють» та «(тимчасово) не працюють») з політичних наук та рангу академічного ступеню (кандидат, доктор наук).

Таблиця 1

**Політична наука, гендер та ступінь в Україні, 1999–2016 рр.,
% та кількість**

Науковий ступінь	Стать	Система освіти/науки	Поза системою освіти/науки		Всього, %	Всього, кількість
			Працюють	(Тимчасово) не працюють		
кандидат наук	Ч	29,37	15,64	2,45	47,45	698
	Ж	41,54	7,41	3,60	52,55	773
	Всього	70,90	23,05	6,05	100,00	1471
доктор наук	Ч	55,56	8,33	0,46	64,35	139
	Ж	34,72	0,46	0,46	35,65	77
	Всього	90,28	8,80	0,93	100,00	216

Увага до гендерного виміру отримувачів академічних дипломів засвідчує як фемінізацію політичної науки, так і вплив на неї рівня науки (кандидатський або докторський). Так, залежно від рангу наукового ступеня суттєво змінюється гендерний склад здобувачів та здобувачок, а також їхнє місце роботи. В цілому, українська політологія здається фемінізованою на кандидатському та маскулінізованому на докторському рівнях*. Проте це не стосується здобувачів/ок з-за меж Академії, де спостерігається маскулінізація на обох рівнях науки. Причини одночасної фемінізації «системи

освіти/науки» та/або маскулінізації «поза системою освіти/науки» слід шукати насамперед в складі досліджуваного контингенту та традиціях гендерного маркування наукового порядку**. Зокрема, здобувачі та здобувачки з-за меж Академії, від прем'єр-міністрів та міністрів до оперуповноважених та прокурорів, привносять до неї владні та майнові ієрархії, більш притаманні іншим сферам суспільно-політичного життя в Україні***. Внаслідок патріархату останнього підвищується кількість здобувачів та знижується – здобувачок. Такий трансфер не обмежується перформативним набуттям дипломів кандидата або доктора наук, а передбачає також комерціалізацію «легітимних» академічних стосунків та ствердження нової гібридної системи наукової гендерної селекції.

Зауважу, що фемінізація науки не є чимось безпрецедентним. У 1990-х рр. Марсія Барінага та інші вже відзначали тенденцію, згідно з якою жінки-науковиці в державах, що розвиваються, мають кращі, ніж у розвинених країнах, шанси зробити наукову кар'єру [1]. За повідомленням Скота Ящика, в 2010 р. кількість жінок – докторів наук в США вперше перетнула позначку в 50% (для всіх академічних спеціальностей) [5]. Дослідники пов'язують динаміку постійного зростання кількості жінок в науці не з низьким рівнем престижності наукової діяльності, що провокує відтік чоловіків (як у випадку з країнами, що розвиваються), а навпаки, із прагненням підвищити конкурентоздатність національної економіки шляхом оптимального використання людських ресурсів за рахунок зняття гендерних обмежень. Домінування жінок-науковиць в Україні вочевидь близьке до паттернів країн, що розвиваються. Зокрема, Маргарита Воровка та Ганна Петрученя фемінізацію української Академії пов'язують із «відтіком чоловіків з неї як малоперспективної та низькооплачуваної сфери професійної діяльності» [14, с. 34]. Проте досі немає досліджень цієї проблематики, виконаних всередині дисципліни, тому наразі я планую заповнити цю лакуну. Емпіричну основу цієї частини розвідки становлять 23 інтерв'ю професорів/-ок і доцентів/-ок з політичної науки Харкова, Львова і Сімферополя, проведених 2012-2013 рр. автором і Сергієм Шуляком (а також 12 інтерв'ю, проведених у Кишиневі Анжелою Зеленські, які використовуються виключно для ілюстрації деяких тенденцій).

У ході інтерв'ю ставилося, зокрема, запитання: *«Чи доцільно говорити про гендерний вимір в українській політології? Стикаються жінки зі «скляною стелею» та/або специфічним ставленням з боку колег-чоловіків чи суспільства?»*. Аналізуючи відповіді, я виокремив 2 основні індикатори гендерної (не)рівності в професії: 1) поширеність діаметрально протилежних думок з приводу дискримінації та 2) схильність до прямого перекручування (об'єктивних) фактів.

З наявністю дискримінаційних практик погодилися 7 з 10 респонденток і тільки один чоловік з 12. 5 респонденток послалися на приклади особистої дискримінації за статевою ознакою. Це не означає, що решта респонденток не стикалися з її проявами, у чому переконує впевненість і навіть емоційність, з якою говорять про дискримінацію, не наводячи прикладів: «Так, так-так, звісно». Поширені приклади гендерної дискримінації – працевлаштування...

Я бачила, що молодих людей в науці значно більше заохочують, значно охочіше беруть в аспірантуру... У нашого на той момент завідувача кафедри, мого наукового керівника, був стереотип, що дівчина має менший шанс або меншу ймовірність написати й захистити дисертацію, тому що вона вийде заміж, народить дитину і кине науку. У той момент молодих людей він особисто сприймав як потенційних науковців1 (ХЖК(п)-1)****.

...та адекватна оплата:

Ураховуючи, що я 16 років пропрацювала конкретно з низькою «скляною стелею», об яку постійно билась головою... Навіть фінансово – там «вилка» існує: нижній рівень і верхній рівень цієї «вилки», то зрозуміло – дай Бог, щоб у середину цієї «вилки» потрапити (ХЖД(п)-4).

Очевидно, що коли жінки бачать утиски і наводять приклади, а чоловіки заперечують будь-яку дискримінацію, то ми маємо справу з прихованим джерелом конфлікту.

Другий індикатор базувався на допущенні, що домінуюча гендерна група виявлятиме надмірну чутливість до найменших тенденцій у традиційному розподілі гендерних ролей у науці, сперечаючись щодо легітимності самої постановки проблеми нерівності. Тому я очікував, що чоловіки будуть більш схильні ставити під сумнів об'єктивні дані, на підставі яких будується критика гендерного режиму, що й сталося. Опитані жінки пояснювали наявне статус-кво посиланнями на гендерні стереотипи і низку інших факторів, але ніколи не апелювали до статистичних викладок. Значна кількість чоловіків, навпаки, намагалися за допомогою цифр обґрунтувати справедливість статус-кво. При цьому вони допускали серйозні перекручення, аж до заяв про тотальне переважання жінок у професії:

Але я б не сказав, що тут жінки якось недореалізують себе, чи щось тут є особливе... Напевно, за кількістю докторів наук приблизно 50 на 50, мені так здається. Ну, можливо, навіть жінок і більше. Тому що більш динамічно в цьому відношенні (ХМК(ф)–1).

Насправді частка докторок наук з політології в Україні, які захистилися в період 1999-2012 рр., становила, за моїми тодішніми підрахунками, 32,7 % (протягом наступних чотирьох років загальна частка зросла до 34,72 %). У цілому, оцінки респондентів можна вважати адекватними тільки тоді, коли йдеться про рівень кандидатських дисертацій, який стосується соціальних наук у цілому, а не конкретно політології. У політології частка жінок – здобувачок кандидатського ступеня складає 52,55 % (у той час як, наприклад, в соціології ця частка значно більша – 71,89 %).

Те, що в чіткій академічній ієрархії респонденти-чоловіки «плутають» кандидатський і докторський рівні, свідчить навіть не про проекцію, а про принципово політичний характер їхньої позиції. Якби йшлося про явний тренд – експоненціальне зростання представництва жінок у професії, то ще можна було б припустити аберацию, викликану перенесенням оцінки тенденції на констатацію поточного стану справ. Проте хронологічні рамки підрахунків дозволяють говорити лише про відносно рівномірні флуктуації з року в рік, що не мають характеру сталого наростання нової якості. Наявний режим гендерної нерівності в українській політології, причому характеризований готовністю домінуючої – чоловічої – частини професії його ігнорувати, тривіалізувати або захищати.

Водночас треба визнати, що дійсно значна кількість науковиць у політології та опитані обох статей схильні інтерпретувати відносну фемінізацію професії за допомогою набору гендерних стереотипів. Багато респондентів і респонденток роблять методологічну помилку, розглядаючи фемінізацію як аргумент проти діагнозу гендерної дискримінації (це також свідомо захисна реакція, принаймні з боку чоловіків).

Слід зазначити, що респонденти – сучасні соціальні вчені, які професійно виконують критичний аналіз режимів панування, під час захисту системи патріархату схильні посилатися на певні метафізичні сутності, подібно до адвокатів мізогінії минулого:

Оскільки Бог створив чоловіка і жінку, існує і мусить існувати різниця... Нам не треба змінювати природний порядок справ, ми маємо його покращити (КМК(н)–2).

Цікавіше те, що як чоловіки, так і жінки, пояснюючи фемінізацію, вдаються до тих самих гендерних стереотипів, тільки дають їм полярні оцінки. Переконаність у тому, що «жінки більш зібрані, відповідальні, посидючі, терплячі та організовані, ніж чоловіки», для одних служить аргументом на користь переваги жінок у науці, а для інших – свідченням їхньої слабкості. Прослідкуємо, яким чином ці тропи вбудовуються в загальну лінію аргументації.

Чоловіки рідко підкреслюють такі риси жінок, як старанність і відповідальність, частіше супроводжуючи їх додатковими характеристиками. Схильність до рутинної праці розуміється в такому разі як брак уяви або креативності. Респондентки не заперечують властивих для них старанності, посидючості, уважності та відповідальності, але доходять зовсім інших висновків:

Нині жінки досягають більших результатів у науці саме завдяки своїм особистим якостям, завдяки тому, що вони ставлять цілі і досягають їх. Чоловіки щодо цього більш слабкі та менш зібрані (СЖД(з/у)–1).

Я помітила, що все більше й більше жінок ідуть у політологію. З чим це пов'язано? Я думаю, що, по-перше, з характером жінки як такої, оскільки там, де важко, у нас завжди жінки вперед ідуть, а чоловіки – вони децю відстають у цьому аспекті (ХЖД(н)–1).

Суть чоловічого погляду на структурні умови наукової активності виклав один з найбільш інформативних респондентів:

Коли з'явилися стабільні зарплати в університетах і коли їх підняли до прийнятної для виживання рівня, ці позиції виявилися дуже цікавими. Як для молодих жінок, котрі шукали можливості для реалізації своїх амбіцій, наукових інтересів, так і для жінок, які вже мали сім'ю і шукали таку стабільну роботу, де, можливо, не треба дуже викладатися. Можна ходити на лекції, читати ці лекції, одержувати непогану зарплату і в той же час, за рахунок гнучкого викладацького графіка, більше уваги приділяти дітям і сім'ї. І ця ніша з огляду на інституціональний характер виявилась дуже прийнятною, заманливою для жінок (ХМД(н)–1).

Однак заманливе для одних має зовсім не такий вигляд для інших:

І водночас... відбувалося «вимивання» учених-чоловіків і викладачів-чоловіків, бо їх не влаштовував рівень зарплат в академічному інституті і зарплата викладача. Тобто чоловіки «вимивались», тому що вони шукали більшого рівня заробітку, а якщо працювали в науці або, скажімо так, у прикладних дослідженнях, йшли в більш грошовиті [сфери], з більшою винагородою. Це міг бути третій сектор, політичне консультування, прикладна політологія. І от ми знаємо: і Фесенко, і Карасьов – вони вибрали якраз такий шлях. Але це лише верхівка айсберга, а величезна кількість спеціалістів середнього рівня, нижче середнього рівня – просто пішли (ХМД(п)–1).

Респондент захищає наявну ієрархію гендерних ролей усупереч наочним успіхам жінок в Академії, натякаючи на їх інакшу, ніж у чоловіків, (неповноцінну) мотивацію в професії. Одночасно він дає зрозуміти, що чоловіки здали свої позиції не через конкурентоздатність колежанок, а тому, що з огляду на відповідальність своєї гендерної ролі переключились на забезпечення сімей в інших, більш важливих видах діяльності. Незважаючи на явну політичну ангажованість такої позиції, це не значить, що вона абсолютно необгрунтована: аналогічну логіку можна зустріти і в коментарях жінок:

Я просто бачила, що праця у вищому навчальному закладі – це два місяці відпустки плюс не особливо перевантажений робочий день (СЖД(г/у)–1).

У цьому контексті працездатність жінок розглядається як фактор нечесної конкуренції, що загрожує не просто колегам-чоловікам, але самому майбутньому науки:

Ну гаразд, давайте всім нібито роздамо кандидатські дипломи. Що від цього зміниться? Тобто вони що, всі стануть одразу вченими? Тобто все одно наука – вона буде прихистком небагатьох, скажімо так, і індивідуальності. Є наукові працівники, що фіксують якісь зміни в розчині, вони ведуть таку собі роботу обліковців. Так, вони можуть при цьому мати кандидатські й навіть докторські ступені. Але це не зовсім наука. Наука – це таке підприємство для пошуку, для прориву до сутності явищ або процесів, які науковець вивчає. А не просто якась фіксація, що іноді дуже потрібна, про щось там говорить. Але це все-таки квазінаука (СМК(п)–1).

Огляд стратегій підтримання традиційного гендерного порядку спрямовує нас до теми покликання політолога в умовах соціальної трансформації. Гендер виявляється важливим фактором визначення повістки «покликання». Респонденти й респондентки продемонстрували структурні відмінності в оцінюванні своєї ролі в професії, посилаючись на мінливу констеляцію соціально-політичних обставин, фінансових можливостей, мотивації, переконань і вірувань. Сучасна українська політологія формує, в термінології Джона Дрійманіса, «сумнівне покликання», і покликання це, скоріше за все, «чоловічого роду». Джон Дрійманіс використав це поняття для опису «надвиробництва» випускників вишів в США, внаслідок чого зростала кількість непрацевлаштованих отримувачів ступеня PhD з політології. Охарактеризувавши політичну науку як «сумнівне покликання», він висловив сподівання, що тих, хто залишився відданим професії в скрутні часи, можна вважати істино «покликаними» [3, р. 483]. Утім, не всі чоловіки виявляються «істинно обраними», а лише їх невелика частина, що найбільше відповідає романтичному ідеалові вченого: пошук істини заради істини, стоїцизм у несприятливих матеріальних обставинах, здатність до осяяння (про це уявлення та протилежну йому ідею моральної еквівалентності дослідника див. роботу Стівена Шейпіна [8], особливо [8, р. 22–92]). З цього погляду жінки, які прийшли в професію на хвилі її фемінізації, не відповідають істинному покликанию і типологічно схожі з більшістю чоловіків, які залишилися в професії тільки за інерцією. Один з найбільш відвертих респондентів з гіркою іронією схарактеризував склад пострадянської Академії, в якій структурні відмінності нівелюються з погляду їхньої рівновіддаленості від нормативного покликання:

...принцип негативної селекції, який працює багато років, тому що в науку йдуть домогосподарки, чийсь доньки або коханки, і полоумні романтики. І, звичайно, кістяк науки – жулики, тобто люди, які просто шукають корупційні схеми, шукають методи для заробітку. Ясно, що ці останні люди не можуть просувати науку, бо не зацікавлені, а перші категорії – просто не здатні на це (ЛМК(п)–2).

Респондентки демонструють іншу нормативність у погляді на академічну діяльність, орієнтуючись не на «покликання», а на «внутрішні якості». Поділяючи з чоловіками дискурс «слабкості» (як елемент політичного конфлікту з приводу гендерно зумовленого місця в академічній ієрархії), вони пов'язують її не з інституціональним становищем науки, а з особистими якостями

самих чоловіків. Фемінізація часів незалежності призвела до «вимивання» з академії чоловіків-політологів, тому що сучасні українські чоловіки виявилися слабкими, а значить, політична наука мусить перейти до сильних, тобто до жінок. Дискурс же «покликання» виявляється позбавленим будь-якої гендерної специфіки, оскільки більшість у професії становлять люди – як жінки, так і чоловіки, – котрі вибрали її скоріше тому, що в них було мало шансів досягти успіху в іншій, можливо, більш конкурентній сфері (чи то бізнесі, чи політиці). Один із респондентів, розповідаючи про проблему вибору професії на початку 2000-х рр., визнав:

Знову ж таки, як, напевно, і більшість молодих людей, які закінчують університети і не мають трудового досвіду, я відчував стан певної зніченості і переляку: а що далі? Я не програміст, не стоматолог, я нічого в тому житті не вмію (ЛЖК(п)–1).

У рамках розвідки можна сформулювати гіпотезу, згідно з якою фемінізація української політології не супроводжується деконструкцією патріархатної епістемі. Усвідомлення політологинями власної цінності, як і раніше, формулюється в категоріях гендерних стереотипів і оцінюється з погляду встановлення гегемонії через освоєння гендерних ролей, що традиційно вважалися «чоловічими». Можна тільки гадати, чи призведе нормалізація ситуації у вищій школі та зміцнення її соціального статусу до «вимивання» жінок з академії (подібно до того, як це відбулося в багатьох професіях після Другої світової війни). Або навпаки, процес фемінізації незворотний – і, як боротьба за жіночу рівноправність у США, «ця війна вже виграна», тільки зовсім іншим способом. Цією перемогою пояснюють зниження інтересу до гендерної проблематики серед студентів в США (див. працю Стенлі Ротмана, Ейпріл Келлі-Воснер та Метью Воснера [7, р. 119]). Для певних висновків необхідно провести спеціальні дослідження в цій сфері. Вони ж мають дати відповідь на питання, чи є «фемінізація» університетських соціальних наук фактором, що потенційно підриває режим неопатримоніальної Академії, чи навпаки, збереження патріархатної епістемі в гендерних стратегіях жінок-учених сприятиме і відтворенню неопатримоніального режиму в нових умовах.

Примітки:

* Зауважу, що на підставі восьми досліджуваних галузей (економіка, право, соціологія, політологія, філософія, фізико-математичні науки, історія, державне управління) можна казати вже про два параметри фемінізації, коли додається ще тип дисципліни (соціальні, гуманітарні, природничі). В цілому, українська соціальна та гуманітарна наука здається фемінізованою на кандидатському та маскулінізованому на докторському рівнях, в той час як природничі науки, скоріш за все, маскулінізовані на обох рівнях. Зокрема, філософію, економіку та соціологію на кандидатському рівні можна вважати найбільш фемінізованими науковими галузями, враховуючи відсоток здобувачок (63,74 %, 67,07 % і 71,89 % відповідно). Переважання здобувачів в державному управлінні та праві не більше 2 %, що не є нездоланною перешкодою на тлі більш високих темпів приросту здобувачок, що до того ж постійно збільшуються. На докторському рівні фемінізованими є лише економіка та соціологія, в той час як решті дисциплін властива серйозна перевага здобувачів – порівняно із здобувачками їх більше від 5,3 % в філософії до 74,58 % в фізико-математичних. Серед соціально-гуманітарних дисциплін найбільшою перевагою здобувачів над здобувачками відзначається історія (майже 39 %) та юридичні науки (32,28 %) [17].

** Мовиться, наприклад, про переплетіння традиційної дихотомії культура/природа та академічного поділу дисциплін на природничі та гуманітарні. За твердженням Крістіни фон Браун та Інге Штефан, це призвело до символічного гендерного порядку, за якого «природничі науки вважаються “точними науками” (hard sciences)... здебільшого “чоловічими спеціальностями”, в той час як про гуманітарні науки часто охоче говорять як про “жіночі”» [13, с. 9]. Символічна складова такого стану речей, а не, припустимо, його нейробіологічне підґрунтя з'ясовується під час звертання до історії. Так, на початку минулого століття виявляється значно більша (порівняно із сучасністю) присутність жінок на природничих та медичних спеціальностях, в той час як на престижних гуманітарних (історія чи філософія) жінок було значно менше [13, с. 9–10]. Зазначу, що наразі я не маю можливості досліджувати зміни гендерного кодування наукового порядку в Україні в цілому та в окремих дисциплінах – зокрема.

*** Безумовно, українська наука знайома із майновими, владними та іншими ієрархіями, проте частка «неакадемічних» здобувачів та здобувачок, що неухильно збільшується, передбачає більш

активний трансфер соціально-політичних та економічних відносин до Академії. Причина, зокрема, полягає у вже згаданій фемінізації (значної частини) української Академії.

**** Перша буква є заголовною буквою тієї чи іншої політологічної спільноти: харківської («Х»), львівської («Л»), сімферопольської («С») та кишинівської («К»). Друга буква означає стать опитаних («Ч» та «Ж», чоловіча та жіноча відповідно), а третя відсилає до наукового ступеня («Д» та «К», доктор/-ка та кандидат/-ка наук відповідно). Буква в дужках означає спеціальність, з якої було здобуто той чи інший ступінь: «п» – політичні науки, «ф» – філософія, «д/у» – державне управління, «і» – історичні науки. Цифра означає першість в отриманні наукового ступеня в рамках тієї чи іншої групи респондентів.

Бібліографічний список:

1. Barinaga M. Overview: Surprises across the Cultural Divide / Marcia Barinaga // Science. – 1994. – Vol. 263. March 11. – Pp. 1468–1474.
2. Belafatti F. Orientalism Reanimated: Colonial Thinking in Western Analysts' Comments on Ukraine [Електронний ресурс] / Fabio Belafatti // Режим доступу: <http://euromaidanpress.com/2014/10/27/western-commentators-should-rid-themselves-of-old-prejudices-dating-back-from-the-age-of-colonialism-before-commenting-on-eastern-european-affairs/>
3. Dreijmanis J. Political Science: A Precarious Vocation / John Dreijmanis // Teaching Political Science. – 1981. – Vol. 8. No. 4. – P. 475–485.
4. Fox M. F. Gender, Hierarchy, and Science / Mary F. Fox // Janet S. Chafetz (Ed.). Handbook of the Sociology of Gender. – New York, 2006. – Pp. 441–458.
5. Jaschik S. Women Lead in Doctorates [Електронний ресурс] / Scott Jaschik // Inside Higher Education. – 2010. – September 14. Режим доступу: <https://www.timeshighereducation.com/news/inside-higher-ed-women-lead-in-doctorates/413522.article>
6. Malyarenko T. Universities under fire in Ukraine's war / Tatyana Malyarenko // Index on Censorship. – 2015. – Volume 44, issue: 2. P. 14-17.
7. Rothman S, Kelly-Woessner A., Woessner M. The Still Divided Academy: How Competing Visions of Power, Politics, and Diversity Complicate the Mission of Higher Education / Stanley Rothman, April Kelly-Woessner, Matthew Woessner. – Lanham, MD, 2011. – 282 p.
8. Shapin S. The Scientific Life. A Moral History of a Late Modern Vocation / Steven Shapin. – Chicago, 2008. – 468 p.
9. Shevel O. Ukrainian Political Science and the Study of Ukraine within American Political Science: How Similar, How Different? / Oxana Shevel // Journal of Ukrainian Politics and Society. – 2015. – P. 23–32.
10. Svyrydenko D. Divided Universities: The Postcolonial Experience of Contemporary Ukrainian Higher Education / Denys Svyrydenko // Future Human Image. – 2017. – Volume 7. – P. 128–135.
11. Whitley, R. The Intellectual and Social Organization of the Sciences / Richard Whitley. – Oxford University Press, 2000. – 320 p.
12. Zayarnyuk, A. A Revolution's History, A Historians' War / Andriy Zayarnyuk // Ab Imperio. – 2015. – №1. – P. 449–479.
13. Браун К., Штефан І. Гендер і знання / Крістіна фон Браун, Інґе Штефан // Образ. Тіло. Порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі. – Київ: Медуза, 2014. – С. 9–39.
14. Воронка М., Петрученя А. Гендерный состав научно-педагогических кадров Украины как элемент скрытого учебного плана высшей школы / М. Воронка, А. Петрученя // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». – 2015. – Вип. 1. – С. 27–37.
15. Куделя С. Чи можлива в Україні політична наука? / Сергій Куделя // Критика. – 2012. – № 1–2. – С. 24–25.
16. Мацієвський Ю. Чому в нас немає політичної науки / Юрій Мацієвський // Критика. – 2012. – № 6. – С. 10–12.
17. Осін В. Між науковістю та престижем: руйнуючи соціальний міф про корумпованість «ліриків» [Електронний ресурс] / Вадим Осін // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2018, червень. Режим доступу: <http://uamoderna.com/blogy/osin/osin-prestige-and-science>
18. Старіш О. Політична наука в Україні: 20 років незалежності / О. Старіш // Критика. – 2012. – № 9–10. – С. 27–29.

Osin V. V. Ukrainian political science under feminization: the struggle “pro” and “contra” the patriarchal episteme

The article is devoted to the gender dimension of political science in modern Ukraine. The empirical base is 1687 posts about the defence of the Ph.D. and doctoral theses in political science, as well as 35 interviews with professors and associate professors from Kharkiv, Lviv and Simferopol.

Male/female applicants have been divided into two groups: applicants from the Academy and outside it. In the first group feminization of modern Ukrainian political science at the Ph.D. level and masculinization at the doctoral level is revealed. In the second group masculinization is found out at the both levels of science. The reason for the simultaneous feminization of the “education / science system” and / or the masculinization “outside the education system / science” is that gender reflects the general structure of power in society. Male and female applicants from outside the Academy, ranging from ministers to prosecutors, add to it the power and property hierarchies that are more common to other areas of social and political life in Ukraine. As a result of the patriarchy of Ukrainian society the number of male applicants is increasing and the number of female applicants is decreasing. Such a transfer involves the commercialization of “legitimate” academic relationships and the adoption of a new hybrid system of scientific gender selection.

The second part of the article deals with autobiographical narratives of the professors and associate professors in three Ukrainian political science communities. The dominant gender regime in the profession of political science is reconstructed and its perception by male and female practitioners is described. There are two main indicators of gender (in)equality in the profession: 1) the prevalence of diametrically opposed thoughts about discrimination, and 2) the tendency to direct distortion the (objective) facts. According to my hypothesis feminization of Ukrainian political science is not accompanied by the deconstruction of the patriarchal episteme. In particular, the female political scientists’ awareness of their own importance is formulated in the categories of gender stereotypes and evaluated in terms of establishing hegemony through the development of gender roles being traditionally considered as the “male” ones.

Key words: *gender, political science, patriarchal episteme, feminization*

*DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.8**УДК:323.21:342.5**Хорішко Л. С., Запорізький національний університет*

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ НІМЕЧЧИНИ (1949-1990 РОКИ)

В умовах глобального розвитку процеси модернізації політичних систем набувають все більшого значення, оскільки сприяють здійсненню необхідних перетворень з метою адаптації до викликів навколишнього середовища через здійснення структурно-змістовних внутрішніх перетворень. Це актуалізує необхідність дослідження суб'єкта модернізаційної діяльності, який в ході інституціоналізації набуває необхідних ресурсів та процедур для її ефективного здійснення.

Процеси інституціоналізації політичної еліти обумовлюються: посиленням професіоналізації політичної сфери діяльності; суспільною потребою формування та регулювання правил взаємодії; необхідністю легітимації статусу та процедури діяльності; наявністю структурно-функціонального потенціалу, необхідного для впливу на функціонування політичної системи. Оцінювання рівня інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи здійснюється на основі критеріїв адаптивності, складності, автономії, згуртованості, конгруентності, ексклюзивності.

Високий рівень інституціоналізації політичної еліти Німеччини у процесах модернізації дозволив відновити суверенітет держави, забезпечити відповідний рівень демократичності, соціальної орієнтованості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку, закріпивши провідне становище в світовій політиці. Цьому сприяли: 1) наявність прозорих правил інкорпорації та внутрішньоелітної взаємодії, їх відповідність Конституції; 3) використання структурно-функціонального потенціалу та ресурсів для підвищення стандартів суспільного життя; 4) вироблення ідей та символів, направлених на консолідацію суспільства заради досягнення стратегічної мети; 5) ініціювання стратегічного проекту модернізації; 6) послідовність процедури практичної реалізації та оптимізації проекту за допомогою політичних технологій. Досвід інституціоналізації політичної еліти Німеччини є досить актуальним для України в умовах сучасної політичної дійсності.

Ключові слова: *політична еліта, політична система, політична модернізація, політичний інститут, інституціоналізація.*

Процеси політичної модернізації виступають важливим механізмом оптимізації функціонування політичних систем, розширюючи можливості розвитку соціально-правової держави та громадянського суспільства. Ефективність їх реалізації значною мірою залежить від політичного суб'єкта, здатного ініціювати та впроваджувати конкретні модернізаційні проекти, залучаючи необхідний потенціал суспільства. Політична еліта в ході інституціоналізації набуває стійких структурно-функціональних характеристик, що визначають особливості внутрішньоелітної взаємодії, конкретизують процедуру політичної діяльності та технологічний інструментарій. Високий рівень інституціоналізації еліти дозволяє визначати загальні принципи функціонування політичної системи та ініціювати здійснення модернізаційних перетворень, направлених на підвищення стандартів суспільного життя. Відтак, підвищення рівня інституціоналізації еліти в політичній системі виступає нагальною потребою держав, що здійснюють модернізацію.

Основні засади формування парадигми політичної модернізації можна знайти у працях У. Ростоу, А. Лейпхарта, А. Турена, І. Валлерстайна та інших. У рамках структурного (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай, Д. Растоу) та процедурного (Х. Лінц, А. Пшеворський, С. Хантінгтон, Ф. Шміттер) підходів відбувалося переосмислення суб'єктів та факторів впливу на динаміку модернізаційних процесів. Проблематика політичної інституціоналізації та критеріїв її оцінювання досить широко висвітлена в роботах А. Колодій, Б. Пітерса, С. Хантінгтона. В умовах української політичної дійсності актуалізується потреба дослідження успішного зарубіжного досвіду інституціоналізації еліти. Метою наукової розвідки є визначення особливостей інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи Німеччини (1949-1990 роки).

Загалом, процеси інституціоналізації політичної еліти обумовлюються: 1) посиленням професіоналізації політичної сфери діяльності; 2) суспільною потребою формування та регулювання правил взаємодії; 2) необхідністю легітимації статусу та процедури діяльності; 3) наявністю структурно-функціонального потенціалу, необхідного для впливу на функціонування політичної системи. У ході політичної інституціоналізації відбувається формування нових якостей, процедур взаємодії у політичній системі, направлених на задоволення потреби громадськості в стабільності та порядку. Це забезпечує політичній еліті легалізацію, трансформацію, адаптацію до змін в процесах модернізації. С. Хантінгтон виділив наступні критерії інституціоналізації, що можуть розглядатися в контексті досліджуваної проблематики [6, с. 32-43]. Перший критерій – «адаптивність» означає, що чим більш адаптивна організація або процедура, тим вищий рівень її інституціоналізації. Еліта має бути орієнтована на швидке реагування відносно зовнішніх і внутрішніх викликів; що забезпечується прийняттям рішень, направлених на зміну способу життя чи цінностей, а також поступальністю їх впровадження.

Другий критерій – «складність» виражається множинністю організаційних структур і наявністю чітко окреслених цілей діяльності. Це проявляється у: чіткій диференціації та відповідальному виконанні функцій на всіх рівнях статусно-рольової сітки; динамічності інституціональної структури відносно потреб модернізації; чіткій постановці цілей та завдань політичної модернізації, прогнозуванні наслідків; високому рівні лідерського потенціалу владної ієрархії, що здатен мобілізувати інших.

Третій критерій – «автономія» характеризується наявністю механізмів стримування та противаг зовнішнім факторам впливу (групам інтересів, опозиційній еліті), що дозволяють більш ефективно проводити політичну соціалізацію осіб, бажаючих інкорпоруватися до правлячого політичного класу. Відтак, політичний інститут має проявляти відповідний рівень самостійності в ініціюванні та прийнятті рішень стосовно політичної модернізації; обирати дієві механізми стримування та противаг, здатні мінімізувати вплив груп інтересів, а також забезпечувати пріоритет державних інтересів над особистими.

Четвертий критерій – «згуртованість» показує рівень узгодженості дій структурних компонентів організації в контексті вирішення поставлених завдань. Відповідно, успішність виконання функцій, обумовлена чіткою дисципліною, об'єднанням зусиль і мобілізацією ресурсів щодо вирішення актуальних проблем суспільства, здатністю уникати внутрішньо групового конфлікту інтересів

Б. Пітерс доповнив критерії інституціоналізації – конгруентністю та ексклюзивністю. Конгруентність вказує на необхідність існування відповідності взаємовідносин усередині політичного інституту тим взаємовідносинам, які вони впорядковують. Оскільки, однією з головних функцій еліти як політичного інституту є забезпечення потреби суспільства в політичному управлінні та стабілізації владних відносин, то його діяльність має базуватися на формалізованих правилах і морально-етичних нормах взаємодії, що відповідають очікуванням суспільства.

Невідповідність проявляється в наявності розриву між цінностями політичної еліти та більшістю суспільства, що сприяє появі ефекту «подвійної інституціоналізації». Вона виражається в наявності згоди більшості суспільства жити за встановленими правилами та процедурами (через нав'язаний правлячою елітою страх перед майбутнім), що можуть суперечити одне одному, сприяючи зростанню рівня суспільної напруги. Відповідно, зростання рівня напруги, накопичення ресурсного потенціалу, наприклад, опозиційною елітою, можуть сприяти структурним і функціональним змінам усередині політичної еліти. Критерій ексклюзивності вказує на здатність ініціювання національного модернізаційного проекту та обрання дієвих технологій політичної діяльності, спрямованих на оптимізацію досягнення мети. [7, с. 9].

Можна виділити наступні особливості інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи Німеччини періоду 1949-1990-х років [1; 2; 3; 4; 5]. По-перше, політична еліта ФРН виступила провідним суб'єктом ініціювання модернізаційних перетворень політичної системи, доклавши значних зусиль для інституціоналізації та легітимації власного статусу після поразки у Другій світовій війні. Визнавши відповідальність за наслідки військових дій, представники політичної еліти консолідували зусилля заради стратегічної мети – об'єднання території Німеччини. Процеси люстрації еліти, ініційовані державами-союзниками, сприяли оновленню статусно-рольової сітки елітного інституту, формуванню чітких і прозорих правил політичного рекрутування.

Важливим каналом інкорпорації нової еліти в Німеччині стали політичні партії (ХДС/ХСС, СДПН, ВлДПН), які змогли усвідомити власну відповідальність за розробку стратегій державного розвитку, зазначивши це в Основному законі, та запропонувати суспільству альтернативні програми

досягнення високого рівня суспільного блага. Консенсус в елітному середовищі забезпечувався, передусім, політичною відповідальністю суб'єктів за здійснювану модернізаційну діяльність.

По-друге, ініційований проект модернізації представляв собою довгострокову стратегію об'єднання німецьких земель у контексті процесів євроінтеграції, яка поетапно реалізовувалася всіма правлячими коаліціями. Відповідно, правляча коаліція К. Аденауера актуалізувала дану стратегію на внутрішньому рівні завдяки формуванню основних засад ринкової соціальної економіки, що дозволило закріпити високі стандарти соціального захисту та підтримки населення, сформувавши високий рівень визнання та поваги до пропонованих цінностей демократії. На зовнішньому рівні відбулося налагодження взаємовідносин із західними партнерами, що сприяло їх залученню до вирішення німецького питання, яке стало розглядатися як складова процесів євроінтеграції та формування системи колективної безпеки.

Правляча «велика коаліція» на чолі з К. Кізенгером доклала значних зусиль для стабілізації економічного розвитку завдяки проведенню низки реформ, спрямованих на компромісне узгодження взаємодії між роботодавцями та працівниками при посередництві держави. У зовнішній політиці були створені передумови для «нової східної політики», основним пріоритетом якої залишався курс на європейську інтеграцію у контексті національного об'єднання, чому мало б сприяти зближення з безпосередніми суб'єктами східної політики.

Правляча коаліція В. Брандта, керуючись визначеною стратегією, продовжувала реформування у контексті соціальної ринкової економіки на внутрішньому рівні, а на зовнішньому – сприяла налагодженню взаємодії із НДР, східними партнерами та СРСР, актуалізувавши для цих суб'єктів ідею «Об'єднаної Німеччини». Наслідком реалізації «нової східної політики» стало підписання Заключного акту щодо безпеки та співробітництва в Європі, який зафіксував існуючі кордони та принципи взаємодії між державами. Водночас, ФРН відстояла свою позицію відносно можливості мирної зміни кордонів, що відкривало перспективу забезпечення територіальної цілісності держави за наявності взаємної згоди на об'єднання.

Правляча коаліція Х. Шмідта, зважаючи на потребу реагування на виклики економічної кризи та зростання напруги у ході «холодної війни», вирішення німецького питання здійснювала за допомогою пошуку балансу інтересів у сферах внутрішньої (удосконалення системи соціальних виплат, реформування системи освіти, посилення ролі служби безпеки) та зовнішньої (посилення процесів євроінтеграції, вирішення актуальних проблем національної безпеки) політики.

Правляча коаліція Г. Коля здійснила ряд успішних кроків (диференціація соціальних виплат, надання податкових пільг підприємцям, приватизація пошти та сфери телекомунікаційних послуг), що забезпечили поступальність економічного зростання та підвищення добробуту громадян. Зовнішня політика характеризувалася інтенсифікацією взаємодії з НАТО, посиленням європейської складової у вирішенні німецького питання (при збереженні вже існуючих досягнень співпраці в рамках «нової східної політики»). Сприятлива міжнародна ситуація та напрацювання попередників дозволили включити німецьке питання до складу оперативної політики держави (інтенсифікація політичної, економічної, освітньо-культурної взаємодії між ФРН і НДР, надання фінансової допомоги, активізація громадської думки завдяки двостороннім зустрічам, виступам канцлера). Координацію діяльності по вирішенню проблеми об'єднання німецьких земель забезпечував «апарат німецької політики». Все це сприяло успішному завершенню процесу об'єднання німецьких земель.

Основою успіху всього об'єднаної процесу стала так звана «теорія магніту», тобто формування високих стандартів життя ФРН, що мали мотивувати жителів обох німецьких держав до національної єдності та співпраці заради відновлення суверенітету Німеччини.

По-третє, прийняття Основного закону створило передумови формування нормативно-правової бази регулювання економічної та політичної сфер діяльності, повноважень гілок влади та здійснення контролю за їх виконанням на демократичних засадах. Політична еліта ФРН засвідчила готовність діяти в рамках окреслених «правил гри», створюючи інституціональне середовище для здійснення стратегічної мети модернізації. Так, у цьому законі містилася стаття 23, що передбачала добровільне приєднання НДР до ФРН і поширення впливу окреслених норм на всю територію держави.

По-четверте, реалізація стратегічної мети модернізації відбувалася на основі чіткої процедури: усвідомлення доцільності, конкретизація цілей і завдань модернізації; сценарування процесу політичної модернізації; розробка та практична реалізація узгоджених рішень. Успішність окресленої процедури обумовлювалася використанням наступних технологій політичної діяльності:

1) політичного консультування, орієнтованого на консалтинговий супровід та узгодження інтересів провідних суб'єктів політичної модернізації, а також забезпечення її відповідності міжнародно-правовим нормам, що набувало особливої актуальності в контексті об'єднання німецьких земель (яскравим прикладом є консультативно-аналітична діяльність «штабу німецької політики»);

2) політичного проектування, що забезпечила формування цілісного образу «бажаного майбутнього», основою якого стала ідея об'єднаної, демократичної, соціально-орієнтованої держави у контексті процесів євроінтеграції та формування європейської системи безпеки;

3) формування внутрішнього (актуалізація провідними політичними лідерами ключових завдань модернізації для основних груп громадськості) та зовнішнього (актуалізація процесів інтеграції німецьких земель для міжнародних партнерів у контексті ідеї «об'єднана Німеччина – складова європейського поступу та колективної безпеки») порядку дня;

4) фреймінгу, направлена на актуалізацію для громадян основних аспектів модернізації (соціальна ринкова економіка як основа формування суспільного блага, національна єдність, об'єднана Німеччина як складова євроінтеграції, державність як історичне право народу на самовизначення тощо), що сприяло формуванню високого рівня відповідальності й ідентичності з державою, поступ якої забезпечував зростання добробуту. Виходячи з цього, роз'єднаність німецьких земель, соціалістичні експерименти в НДР розглядалися як національна катастрофа, на подолання якої необхідно спрямувати всі зусилля держави та суспільства;

5) політичного сценарування, що дозволила консерваторам чи соціал-демократам за підтримки вільних демократів визначати адекватну тогочасній політичній ситуації альтернативу, яка сприяла наблизенню досягнення стратегічної мети, забезпечуючи при цьому поступальність дій правлячих коаліцій на чолі з конкретним канцлером;

6) поєднання технологій прийняття державно-політичних рішень (сприяли узгодженості дій відповідних інститутів і структур), політичного менеджменту (дозволяли оптимізувати процеси комунікації та управління, наприклад, між правлячою коаліцією та опозицією у контексті узгодження альтернативних рішень) та маркетингу (забезпечення високих стандартів соціальної політики з врахуванням потреб основних груп громадськості);

7) PR-технології (організація круглих столів, дискусії з актуальної проблематики на шпальтах газет, проведення спеціальних PR-подій, присвячених видатним історичним датам, звернення канцлера до бундестагу тощо) сприяли формуванню позитивної громадської думки на роз'єднаних німецьких землях щодо історичної доцільності об'єднання, права на самовизначення та національну єдність тощо.

Вище зазначене свідчить про високий рівень інституціоналізації еліти Німеччини за критеріями:

1) адаптивності, що проявлялося у ефективному реагуванні на виклики внутрішнього та зовнішнього середовища у повоєнний період, переорієнтації на демократичні цінності та доведенні їх значимості для громадян процесами формування соціально орієнтованої ринкової економіки;

2) складності, що обумовлювалося ефективною діяльністю правлячих коаліцій, лідерським потенціалом конкретних канцлерів, які використовували структурно-функціональний потенціал елітного інституту для реалізації модернізаційних перетворень;

3) автономності, чому сприяла відносна самостійність у реалізації модернізаційного проекту, що стало можливим за рахунок прийняття Основного закону, визначення прозорих правил гри у межах європейської системи цінностей та безпеки, а також визнання пріоритетності державних інтересів;

4) згуртованості, що проявлялося у консолідації зусиль гілок влади щодо реалізації основної стратегії модернізації, пошуку компромісів у взаємодії із внутрішніми та зовнішніми суб'єктами політичної діяльності;

5) конгруентності, що свідчило про визнання Основного закону фундаментом формування нових цінностей та процедури діяльності в умовах тогочасної політичної дійсності;

6) ексклюзивності, що проявлялася у визначенні стратегічної мети модернізації, поступальності кроків її реалізації у внутрішній та зовнішній політиці, обумовленої використанням ефективних технологій політичної діяльності.

Отже, високий рівень інституціоналізації політичної еліти Німеччини у процесах модернізації дозволив відновити суверенітет держави, забезпечити відповідний рівень демократичності, соціально орієнтованості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку, закріпивши провідне становище в світовій політиці. Серед актуальних для України можна виділити наступні

аспекти німецького досвіду інституціоналізації політичної еліти: 1) визначення чітких правил інкорпорації та внутрішньоелітної взаємодії, що відповідають закріпленим Конституцією принципам; 3) використання структурно-функціонального потенціалу та ресурсів задля досягнення відповідного рівня суспільного блага; 4) вироблення ідей та символів, які не тільки сприяли легітимізації статусу, але й консолідації суспільства заради досягнення стратегічної мети; 5) ініціювання стратегічного проекту модернізації, послідовність в його практичній реалізації; 6) конкретизація процедури та відповідного технологічного інструментарію оптимізації досягнення цілей та завдань. Подальші наукові розвідки будуть спрямовані на визначення можливостей використання німецького досвіду інституціоналізації політичної еліти в умовах української політичної дійсності.

Бібліографічний список:

1. Брандт В. Нова східна політика та євроінтеграція. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/europe/8.pdf> (дата звернення: 20.01.2018).
2. История Германии : в 3 т. / А. М. Бетмакаев, Т. А. Бяликова, Ю. В. Галактионов и др.; отв. ред. Ю. В. Галактионов, сост. науч.-справ. аппарата А. А. Мить. Москва : КДУ, Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века, 2008. 672 с.
3. Купрій Т. Г. Християнсько-демократичний союз: рання історія та вплив на формування політико-економічної системи Німеччини : монографія. Київ : НАКККІМ, 2010. 128 с.
4. Соркин А. Немецкая политика федерального канцлера Аденауера. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/germanskaya-politika-federalnogo-kantslera-adenauera> (дата звернення 12.11.2017).
5. Стрелец М. Гельмут Коль: политический портрет. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gelmut-kol-politicheskiy-portret> (дата звернення 19.11.2017).
6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
7. Peters B. G. Institutional Theory: Problems and Prospects. Vienna : Institute for Advanced Studies, 2000. 18 p.

Khorishko L. S. Peculiarities of the institutionalization of the elite in the processes of modernization of the political system of Germany (1949-1990)

Under conditions of a global development processes of political systems modernization acquire all the more significance, while they contribute to necessary transformations with the aim of adaptation to challenges of environment through making structural meaningful transformations. It actualized the need of research of the subject of modernization activity, which in the process of institutionalization acquires the necessary resources and procedures for its effective implementation

The processes of institutionalization of the political elite are conditioned by: the strengthening of the professionalization of the political field of activity; the social need for the formation and regulation of the rules of interaction; the need to legitimize the status and procedures of the activity; the presence of structural and functional potential, needed to influence the functioning of the political system. The evaluation of the level of institutionalization of the elite in the processes of modernization of the political system is based on the criteria of adaptability, complexity, autonomy, cohesion, congruency, exclusivity.

The high level of institutionalization of the Germany's political elite in the processes of modernization allowed to restore the sovereignty of the state, to ensure the appropriate level of democracy, social orientation of socio-political and socio-economic development, consolidating the leading position in world politics. This was facilitated by: 1) the existence of transparent rules of incorporation and intra-elite interaction, their compliance with the Constitution; 3) the use of structural and functional potential and resources for raising standards of public life; 4) the development of the ideas and symbols aimed at consolidating society in order to achieve the strategic goal; 5) initiation of the strategic project of modernization; 6) the sequence of the procedure for the practical implementation and optimization of the project with the help of political technologies. The experience of institutionalization of the political elite of Germany is quiet relevant for Ukraine in the context of modern political reality.

Key words: *political elite, political system, political modernization, political institute, institutionalization.*

Шуліка А. А., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ МЕРЕЖЕВОЇ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ НА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ГРУП

Представлена стаття присвячена аналізу сучасних політичних груп, які характеризуються застосуванням нової форми організації на основі мережевої комунікації. Зазначається, що сучасні політичні групи намагаються створити нові неієрархічні структури, які не мають жорсткої структури організованого членства, внутрішньої бюрократії, керівних централізованих органів. Такі групи спрямовані на формування груп, що забезпечують більш високий рівень патрисипативної демократії, що забезпечує реальну участь учасників груп в прийнятті політичних рішень та вироблені векторів розвитку. У статті наголошується, що забезпечення існування мережевої організаційної моделі політичних груп здійснюється за рахунок використання нових комунікаційних технологій, які дозволяють людям обмінюватися інформацією і координувати дії не дивлячись на географічні відмінності.

Зазначається, що розвиток мережевих форм організації досить часто можна пояснити поступовим падінням рівня суспільної довіри до державних органів влади і здатності держави приймати ефективні рішення. В статті наголошується, що нові мережеві соціально-політичні групи та рухи ставлять своєю метою програму особистої свободи і поєднують це з вимогою соціальної справедливості, а також політичної і соціальної рівності, для чого зосереджуються головним чином на вільному доступі до знань і участі в прийнятті рішень. Нові мережі з їх адаптивною, інтерактивною і поліцентричною формою знайшли новий підхід до міжнародного кібер-активізму і можуть пристосувати різні види політичної комунікації в будь-яких місцях у будь-який час, пропонуючи новий тип соціально-політичної взаємодії. Більшість громадян тепер використовують внутрішні мережі в якості фільтрів довіри для оцінки політичної інформації.

Ключові слова: *політична комунікація, мережа, мережева політична комунікація, політичні групи, соціально-політичні рухи, Інтернет-комунікація, краудсорсинг.*

Мережа це термін, який часто використовується для опису кластерів, різного роду акторів, які зв'язані один з одним в політичному, соціальному або економічному житті. Мережі можуть бути структуровані слабо, але здатні поширювати інформацію або спонукати до участі в колективних діях. Зростаючий інтерес до мережевих форм політичної комунікації відображає як сучасні суспільство, культуру та економіку, так і спрямовує їх розвиток до системи відносин взаємності і взаємозалежності, на відміну від ієрархії і залежності.

У ХХІ столітті формуються безпрецедентні можливості для розвитку елементів системи горизонтального прийняття рішень і децентралізованих форм демократичного управління в сучасних політичних групах. При цьому треба зазначити, що формування мережевої структури політичних комунікацій насправді має тривалий розвиток. В першу чергу це пов'язано з розвитком ідей про те, що політична практика, яку розвиває сама група або рух, є невід'ємною частиною цілей групи. У сфері політичної комунікації проявляється зміна політичних реалій, яка розкривається в переході від відносин формальної ієрархії та підпорядкування до неформальних груп інтересів.

Метою статті є аналіз процесів формування нових видів організаційних структур в нових політичних групах та рухах на основі використання мережевих форм комунікації.

В сучасному світі доволі велика кількість дослідників аналізують особливості зміни політичної сфери життя суспільства під впливом нових тенденцій розвитку комунікаційних процесів. Так, М. Кастельс [3] аналізував формування мережевої структури організації на рівні суспільства та держави. М. Макелберх [6], С. Шангапур [9], С. Самойленко [8] досліджують особливості впливу нових комунікаційних каналів на трансформацію суспільних рухів.

Політична комунікація як система взаємозв'язку традиційно виступає в якості каналу формування, поширення та отримання певної політичної інформації з метою досягнення певних

політичних цілей. За такого підходу політична комунікація може сприйматись лише як форма або засіб призначений для передачі чи обміну інформації у вигляді певних політичних повідомлень. Такі повідомлення конструюються за певною схемою, які в першу чергу можуть характеризуватися лінійністю, що передбачає усталену схему передачі інформації від відправника до одержувача. За такого підходу до політичної комунікації в значній мірі девальвується роль політичних груп в політичній системі та системі вироблення політичних рішень.

Автор вважає, що розглядаючи сучасні форми політичної комунікації, що конструюються на основі мережевого підходу, можна з впевненістю стверджувати те, що, мережева форма політичної комунікації формує нову систему передачі, формування та сприйняття політичної інформації, яка забезпечує більш вільну систему інформаційного обміну, що безпосередньо впливає на рівень політичної активності елементів громадянського суспільства та їх можливого впливу на політичне життя в країні та світі. «Формальні ролі відправника і одержувача політичної інформації розмиваються, взаємодія між ними починає носити багатосторонній характер, який, однак, не обов'язково передбачає рівність. Сама інформація більше не представлена лише тим «змістом», який вклав у неї відправник, а конструюється через специфічну взаємодію між двома або більше сторонами» [1, с. 77].

Формування такої системи політичної комунікації проявляється в забезпеченні різноманітності, що знаходить відображення у більш вільному способі організації. Такі соціально-політичні рухи та групи діють як мережа, що формує групу без лідерів, яка може існувати і реалізовувати свої цілі без центрального керівного органу або загальної програми. Участь в політичних рухах не базується на формальному процесі членства. Замість цього групи та окремі особи можуть легко увійти або вийти з мережевої політичної організації. Обмеження жорстких вимог до членства, а також відсутність центрального керівництва створюють організаційну структуру, яка дозволяє різним політичним перспективам співіснувати без конфліктів, які можуть виникнути у більш централізованих коаліціях.

«Є незліченні фактори, які впливають на формування колективної ідентичності між окремими людьми та групами в суспільстві, також вони виступають в якості основи для організації, наприклад, це ідеологія, ритуали, культура і емоції» [7, р. 9]. Проте раніше основна увага приділялася структурованим моделям організації, розглядаючи їх переваги над неієрархічними і більш горизонтальними структурами членства. Зараз же політичний розвиток нових соціальних рухів і політичних груп демонструє явне переважання мережевих і горизонтальних форм.

В якості прикладу можна навести Всесвітній соціальний форум, який проводиться різноманітними організаціями антиглобалістів з 2001 року. Всесвітній соціальний форум не має центрального керівного апарату і є вільним простором для демократичного обговорення, прийняття рішень, вільного обміну досвідом та взаємозв'язку з метою організації ефективних дій. У Статуті Всесвітнього соціального форуму також підкреслюється, що дана організація не може виступати як центральний орган протестного антиглобалістського руху та приймати рішення від імені всіх організацій, які беруть участь у форумі.

Вважається, що забезпечення існування такої організаційної моделі політичних груп здійснюється за рахунок використання нових комунікаційних технологій, які дозволяють людям обмінюватися інформацією і координувати дії не дивлячись на географічні відмінності. Проте, за оцінками британської дослідниці А. Кавади «більш важливе значення для пояснення гнучкості, різноманітності і масштабу цієї форми групової участі має те, яким чином Інтернет-комунікації, які створюють інклюзивні мережі, підходять для формування різноспрямованих можливостей груп. Зв'язок в рамках багатьох організацій у цих мережах відображає децентралізовану модель» [5, р. 81] Іншими словами, Інтернет необхідно розглядати не тільки як нову форму комунікації, але і як організаційний процес, який сам по собі впливає на внутрішню структуру руху. Намагаючись проаналізувати нові політичні групи необхідно вийти за рамки пошуку відмінностей між відносинами в Інтернет-мережі і за її межами.

Проблемою становлення цифрової політичної трансформації стає переважання нерівності, яке характерно для сфери комунікації в мережі Інтернет. Ця нерівність пояснюється великими розривами в рівні доступу до каналів цифрової взаємодії, різниці між споживачами і виробниками, різнобарвними формами участі у високотехнологічній економіці. «Оскільки цифрові технології все більше інтегруються в повсякденне життя більшості людей, форми такої нерівності видозмінюються і взаємодіють з вже існуючими економічними, політичними, расовими, класовими, гендерними та іншими формами нерівності» [7, р. 9].

Розвиток мережевої форми політичної комунікації сучасних політичних груп бере початок зі структури «encuentros» («зустрічі») мексиканського політичного руху сапатистів, яка служила в якості стимулу для організації мережевого протестного руху, починаючи з середини 1990-х років. «Encuentros» являє собою великі спільні наради, які спрямовані не на забезпечення загального обов'язкового рішення, а на створення та розвиток мереж зв'язку і опору, щоб допомогти людям організуватися проти неоліберальної глобалізації. Ці практики з'єдналися з розвитком форм партисипативної демократії в суспільних рухах Європи і США, і незабаром вони стали керівними принципами мобілізації багатьох протестних політичних груп.

Р. Честерс і Й. Велш стверджують, що «encuentros» – це структура зустрічей, заснована на «концепції створення системи для глобальної колективної дії протестних соціально-політичних рухів, внаслідок чого цей процес дозволив активістам «з'єднати світи» через формування спільних просторів, в яких могли б бути встановлені зв'язки між різними рухами. Ця практика зустрічей була застосована по-різному кожен раз, з-за цієї пластичності, за останні роки вона справила сильний вплив на рух антиглобалізації» [4, р. 195]. Формування системи encuentros все одно не виключає виникнення конфліктів та конфронтації всередині спільного простору, тому що система мережевої політичної комунікації повинна бути пов'язана зі здатністю політичних груп інкорпорувати конфлікт, а не зводити всю систему взаємозв'язку до певної подоби примусового консенсусу.

Взагалі багато організацій антиглобалістів здійснюють свою взаємодію саме на основі мережевих форм політичної комунікації. Однією з перших організацій, яка реалізувала на практиці такі форми горизонтальної демократії стала Глобальна дія людей (Peoples Global Action, PGA) – всесвітня координація радикальних соціальних рухів, організована як неофіційна мережа, яка підтримує кампанії і прямі дії проти глобалізації і капіталізму з метою забезпечення політичної справедливості і соціального розвитку. PGA була однією з перших міжнародних мережевих структур, яка зіграла важливу роль в створенні і розширенні практики горизонтальної демократії і горизонтальному прийнятті політичних рішень [6, р. 213]. Ця нова платформа сформувала політичний простір для діяльності політичних груп і організацій та служила в якості інструменту комунікації та координації діяльності груп активістів особливо в період з кінця XX століття – початку XXI століття.

Розвиток мережевих форм організації досить часто можна пояснити поступовим падінням рівня суспільної довіри до державних органів влади і здатності держави приймати ефективні рішення. В деякій мірі це можна пояснити розширенням соціальної нерівності і появою політичних груп, які виключаються з політичної сфери держав. Політична повістка більше не формується безальтернативно існуючими політичними інститутами, державою, традиційними політичними партіями та їхніми ідеологіями чи засобами масової інформації, що створює нові простори для альтернативних, протестних і стихійних рухів.

Такий підхід близький до концепції «мережевого суспільства» Мануеля Кастельса який писав, що «... мережі являють собою відкриті структури, які можуть необмежено розширюватися шляхом включення нових вузлів. Типовим прикладом мережевої структури в політиці є структура Європейського Союзу» [3, р. 78].

Ці соціальні мережі стають основою для діяльності, яка спрямована на підвищення обізнаності людей, щоб дати можливість висловити свої політичні погляди, реалізувати свої політичні й соціальні права, впливати на прийняття рішень у державі та політичній групі, з метою впливу на процес знаходження точок дотику розрізаних думок різних соціально-політичних груп, щоб зорганізуватися в єдині формальні мережеві форми і як наслідок, щоб використовувати їх в якості інструменту для соціально-політичних змін.

Нові мережі з їх адаптивною, інтерактивною і поліцентричною формою знайшли новий підхід до міжнародного кібер-активізму і можуть пристосувати різні види політичної комунікації в будь-яких місцях у будь-який час, пропонуючи новий тип соціально-політичної взаємодії. «Інтернет має важливе значення для зміни практики демократії участі та її інтерактивних характеристик. Це дозволяє всім громадянам змінити своє ставлення до суспільної сфери, стати первинними суб'єктами, що займаються соціальним виробництвом» [9, р. 44]. Інтернет-мережі сприяють розвитку міжнародної комунікації між неурядовими організаціями, що дозволяє політичним групам ефективно функціонувати і реагувати, при цьому групи можуть використовувати мінімальні витрати ресурсів без бюрократії. Ці численні мережі громадян та активістів пов'язують різні спільноти, забезпечуючи основу для можливості формування нової групової політики, солідарності та колективної ідентичності.

«Мережі – це відкриті структури, здатні розширюватися без обмежень, інтегруючи нові структури до тих пір, поки вони здатні взаємодіяти всередині мережі і поки вони спільно використовують однакові коди зв'язку» [3 р. 470]. Соціальні мережі є важливими учасниками демократичних процесів. Вони є вільними просторами для формування, просування та використання інтересів громадянського суспільства в боротьбі з елітами і владою. Виходячи з цього, соціально-політичні рухи є соціально-політичними мережами, які використовують їх в стійких колективних діях, мають загальну спрямованість і кидають виклик інтересам і переконанням тих, хто володіє владою.

Деякі відзначають, що «транснаціональні мережі активістів існували задовго до масштабного поширення мережі Інтернету, але при цьому кібер-мережі прискорюють формування мереж і соціальних рухів на місцевому та глобальному рівнях» [9, р. 44].

Нова парадигма мережевої політичної участі визначила нову форму дії для більшості сучасних суспільних політичних рухів, спрямованих на покращення місцевих умов, тиску на законодавців, урядовців або зміну всієї системи знизу. За допомогою блогів та соціальних мереж політичні групи можуть актуалізувати проблеми, які зазвичай не входять до порядку денного державних органів влади та основних засобів масової інформації. Мобілізація населення і організації протестів, мітингів, флешмобів відбувається через соціальні мережі з використанням тегів та інших інструментів онлайн-співпраці.

«Ці нові моделі громадянської активності дозволяють пересічним громадянам ставати агентами переконання і залучати свої особисті мережі в різні соціальні і політичні питання» [8, р. 182]. Більшість громадян тепер використовують внутрішні мережі в якості фільтрів довіри для оцінки політичної інформації. Підвищена увага ЗМІ до політичного порядку денного незалежних блогерів та правозахисних груп додало пересічним громадянам більшого значення при прийнятті політичних рішень.

Нові форми вільного співробітництва розширюються, коли окремі громадяни створюють мережеві спільноти, навколо краудсорсингових платформ, які з'являються в якості низових ініціатив. В останнє десятиліття краудсорсинг використовувався для організації протестів, розслідувань про результати роботи державних органів влади та ін. Можна навести приклад формування Конституції Ісландії де були використані форми краудсорсингу. Під час її написання «щотижня на спеціальному сайті публікувався проект конституції на різних стадіях розробки. Громадськість це оцінювала, коментувала і вносила пропозиції і поправки» [2 с. 16].

Те, що зараз називають політикою хештегів, змінило політичну сферу, надавши громадським активістам новий спосіб поділитися своїми поглядами і отримати послідовників. Хештег організовує і посилює громадські розмови. Роль організатора, практикуючого політику хештегів, полягає в організації розмови навколо теми хештегу, а потім управляти розмовою, щоб залучити більше прихильників.

Таким чином, використання мережевої форми організації нових політичних груп об'єднують безліч різноманітних форм комунікації, які не тільки відрізняють їх ідеологічно і політично, але і спрямовані на мотивацію прихильників і нових членів організації діяти і бути агентами змін.

Горизонтальність організаційних структур, стихійність, неієрархічність і демократія участі є сучасним тенденціям розвитку мережевої політичної комунікації в політичних групах.

Моделі взаємодії, які поширюються мережевими політичними організаціями входять у суперечність з класичною політичною та ідеологічною системою, їх ставленням до свободи, рівності і демократії. Вони ставлять своєю метою програму особистої свободи і поєднують це з вимогою соціальної справедливості, а також політичної і соціальної рівності, для чого зосереджуються головним чином на вільному доступі до знань і участі в прийнятті рішень.

Діалог про роль держави в сучасному суспільстві, формах її взаємодії з громадянським суспільством, забезпечення соціально-політичної рівності через перерозподіл зміцнює сучасні мережеві соціально-політичні рухи.

Бібліографічний список:

1. Абраменко А. В. Сетевая структура «Governance» как способ симметричной политической коммуникации / А. В. Абраменко, Т. А. Подшибякина // Человек. Сообщество. Управление. – 2014. – № 4. – С. 75-87.
2. Бельська Т. В. Глобальне громадянське суспільство в світовому інформаційному просторі: проблеми і перспективи [Електронний ресурс] / Т. В. Бельська // Політологічні студії. – 2016. – Вип. 5. – С. 9-23. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpps_2016_5_4

3. Castells, M. The rise of the network society [Electronic resource] / M. Castells. – 2nd ed., with a new pref., 2010. – 597 p. – URL: https://deterritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.pdf
4. Chesters, G. Complexity and Social Movements: Process and Emergence in Planetary Action Systems / G. Chesters, I. Welsh. // Theory, Culture & Society. – № 22(5). – 2005. – p. 187-211.
5. Kavada, A. The European Social Forum and the Internet : a case of communications networks and collective action. [Electronic resource] / A. Kavada. – A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements of the University of Westminster for the degree of Doctor of Philosophy. – 2007. – 345 p. – URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/1929869.pdf>
6. Maeckelbergh M. Horizontal Democracy Now: From Alterglobalization to Occupation [Electronic resource] / M. Maeckelbergh // Interface : a journal for and about social movements. – Volume 4 (1). – May 2012. – pp. 207-234 – URL: <http://www.interfacejournal.net/wordpress/wp-content/uploads/2012/05/Interface-4-1-Maekelbergh.pdf>
7. Protest, Social Movements and Global Democracy Since 2011: New Perspectives / Edited by: Thomas Davies, Holly Eva Ryan, Alejandro Milcíades Peña and others. London, 2016. – 38 p.
8. Samoilenko, S.A. Subversion practices: From coercion to attraction. / S.A. Samoilenko / In E.J. Bridgen, & D. Verčič, D. (Eds.), Experiencing Public Relations: International voices Routledge, London, UK., 2018. – pp. 174-193.
9. Shangapour S. Cyber social-networks and social movements. Case study: Tehran (2009-10) / S. Shangapour, S. Hosseini, H. Hashemnejad // International Journal of Scientific & Engineering Research. – Volume 2. – Issue 1. – January-2011. – p. 41-53.

Shulika A. A. Influence of network political communication on organizational peculiarities of modern political groups

The article is devoted to the analysis of modern political groups characterized by the application of a new form of organization based on network communication. It is noted that contemporary political groups are trying to create new non-hierarchical structures that do not have a rigid structure of organized membership, internal bureaucracy, and central governing bodies. Such groups are aimed at forming groups that provide a higher level of patriarchal democracy, which ensures the real participation of group members in the adoption of political decisions and developed development vectors. The article states that ensuring the existence of a network organizational model of political groups is carried out through the use of new communication technologies that allow people to exchange information and coordinate actions, notwithstanding geographical differences.

It is noted that the development of network forms of organization can often be explained by the gradual decline in the level of public trust in state authorities and the ability of the state to make effective decisions. The article emphasizes that new network socio-political groups and movements aim at a program of personal freedom and combine it with the requirement of social justice, as well as political and social equality, which concentrates mainly on free access to knowledge and participation in decision-making. New networks with their adaptive, interactive and polycentric forms have found a new approach to international cyber activism and can adapt different types of political communication in any location at any time, offering a new type of socio-political interaction. Most citizens now use internal networks as trustworthy filters to evaluate political information.

Key words: *political communication, network, network political communication, political groups, socio-political movements, Internet communication, crowdsourcing.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.10

УДК 329 (477)

**Ярош Я. Б., Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки**

КОМУНІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ З ВИБОРЦЯМИ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Здійснено аналіз взаємодії політичних партій в Україні з виборцями. Акцентовано увагу на тому, що політичні партії використовують нові форми комунікації з громадянами. Обґрунтовано, що суб'єкти виборчого процесу не використовують соціальні мережі в повній мірі, як засіб комунікації, а як правило використовують їх як новинні портали через які інформують про безпосередню діяльність партій на місцях.

Зазначено, що політичні партії мають активніше залучати виборців до обговорення та дискусії на сайтах і у соціальних мережах. Для покращення комунікації з виборцями доцільно інформацію на Інтернет ресурсах розміщувати завчасно. Аргументовано, що слід розміщувати і контактну інформацію про місцеві і районні осередки партій і час від часу публікувати для виборців нагадування про те, як і з якими питаннями, чи пропозиціями виборець може звернутися до партії, чи її керівництва.

Зазначено, що аналіз регіональних Facebook-сторінок можна здійснюватися за такими критеріями, а саме: наявність Facebook-сторінки, період активності сторінки, кількість підписників сторінки, кількість дописів, контент, кількість поширень дописів / лайків / коментарів, згадки про національних та місцевих політиків, тематика дописів.

Визначено повноту спектру політичних партій та умови їх функціонування, які є визначальними індикаторами демократичності суспільства. Демократичне суспільство не лише декларує, але й реально гарантує права й основні свободи громадян. Політичні партії разом із державними і партійними структурами виступають важливими елементами соціально-політичної конструкції суспільства. В демократичних країнах вони перебирають на себе широке коло суспільних функцій, перетворюючись при цьому на невід'ємний структурний компонент суспільства. Аналіз ролі політичних партій у політичних процесах змушує до необхідності формування нових підходів у вивченні їх діяльності.

Досліджено сучасний стан участі політичних партій у політичному процесі. Аргументовано, що ті політичні партії, які не використовують в повній мірі соціальні мережі, як засіб комунікації з виборцями втрачають рівень підтримки. З'ясовано, що відсутність належної комунікації з виборцями через соціальні мережі знижує можливості долати політичним партіям репрезентативний бар'єр.

Ключові слова: виборці, соціальні мережі, політичний процес, політична комунікація, політична партія.

Постановка проблеми. Важливу роль у становленні політичної системи відіграють політичні партії, які мають представляти інтереси виборців та здійснювати взаємодію між народом та політичною елітою. В Україні іде процес становлення політичних партій, утверджуються демократичні принципи та формується мережа регіональних осередків політичних партій. Для функціонування політичного режиму в Україні на демократичних принципах важливими є процеси комунікації політичних партій з виборцями, зокрема через соціальні мережі.

Розробленість теми в науковій літературі. У політичній науці дослідують проблематику, що стосуються ролі політичних партій у державотворчих процесах та їх роль у становленні громадянського суспільства. У даному контексті варто відзначити роботи Г. Зеленько, М. Примуша, Н. Панчак-Бялоблудської, А. Романюка, І. Осадчука, Ю. Остапця, В. Лебедюка, В. Литвина, Л. Скочиляса, О. Стойко та інших. В свою чергу проблематика взаємодії політичних партій в Україні з виборцями у соціальних мережах, ще потребує окремих спеціалізованих розвідок.

Мета статті полягає в тому, щоб здійснити комплексний аналіз взаємодії українських політичних партій з виборцями у соціальних мережах.

Основні положення. Діяльність політичних партій спрямована на формування та забезпечення процесів обміну інформацією між різними політичними та соціальними групами в суспільстві.

У демократичних політичних режимах політичні партії мають використовувати різні канали та способи взаємодії з виборцями, зокрема соціальні мережі. В авторитарних політичних режимах інформація, як правило передається одноканально від політичної еліти до мас.

Як зазначає, Л. Угрин, комунікаційна політика може здійснюватися через два рівня інформаційних потоків, а саме: вертикальний (правлячі еліти – маси) та горизонтальний (між індивідами та групами) [5, С. 312]. У вертикальному інформаційному потоці політична еліта відбирає, передає і спрямовує інформацію, яка формує і допомагає зберегти сприятливий образ політичної системи, зміцнюючи при цьому довіру до неї. Для горизонтального інформаційного потоку, характерним є поєднання інформації, котрі виробляють різні суб'єкти політичного процесу, а саме: політична еліта і держава з однієї сторони і інформаційні потреби і пріоритети громадянського суспільства з іншої сторони. У демократичних режимах важливе значення має саме горизонтальний потік обміном інформацією.

У ХХІ столітті, окрім традиційних засобів масової інформації та комунікації (інформаційні агенції) з'являються нові форми взаємообміну інформацією та відносин комунікації (соціальні мережі). Це свідчить про запит на нові форми взаємодії між політичними партіями та виборцями. Комунікації між політичними партіями і виборцями сприяють електоральні цикли, які активізують політичне структурування.

Цікавими для дослідження є аналіз нових форм комунікації партій з виборцями у соціальних мережах у регіонах України. Проаналізуємо взаємодію партій з виборцями у соціальних мережах у Закарпатській, Черкаській, Одеській та Волинській областях. В даному контексті інформативним для аналізу є результати дослідження Громадянської мережі ОПОРА в чотирьох областях України. Дослідження здійснювалося в першому півріччі 2018 р. в рамках проекту Програми USAID «РАДА: підзвітність, відповідальність, демократичне парламентське представництво» [2; 3; 7; 8].

В українському соціумі значною популярністю користуються соціальні мережі, а особливо Facebook, який є зручним і швидким способом спілкування зі своїми друзями, колегами та цільовою аудиторією. Враховуючи зазначене, Facebook для політичних партій є найбільш простим та ефективним способом донести до виборців позицію партії та інформацію про її діяльність. У зв'язку із цим парламентські політичні партії використовують такий спосіб комунікації з виборцями. Активне ведення сторінки у соціальних мережах дозволяє швидко розповсюдити інформацію серед широкої аудиторії, дізнаватися про вподобання виборців та швидко взаємодіяти з виборцями відповідаючи на питання, які їх цікавлять.

Дослідження ОПОРИ у Закарпатській області дозволяє констатувати різні підходи щодо роботи політичних партій з виборцями у соціальних мережах. Це стосується використання матеріалів, джерел для наповнення сторінок та якісне і кількісне наповнення сайтів. Експерт ОПОРИ, С. Бабіль у Закарпатській області зазначає, що «робота місцевих організацій представлена по-різному, починаючи від «Народного Фронту» з мінімумом інформації і до «Об'єднання «Самопоміч» з великою кількістю дописів. Є структури, які зосереджені на діяльності організацій, є такі, які активно просувають партійного лідера. При цьому значна частина роботи у соціальних мережах зводиться до того, щоб перепостити інформацію лідера». Для прикладу, «Народний фронт», за перше півріччя 2018 р. опублікував всього 23 новини, з яких 10 про місцевого лідера В. Лунченка і 5 – про загальнонаціонального лідера А. Яценюка. Поширень новин всього 17, вподобань – 31 [3].

Подібна ситуація, майже у всіх місцевих політичних партій за виключенням ВО «Батьківщини», де за цей період 257 постів (118 – місцеві новини, 49 інформацій – про лідера блоку). Сторінка ВО «Батьківщини» ефективно використовувалася для спілкування і для поширення інформації. За цей період спостерігалось 250 постів і 5561 вподобань. Також у Закарпатській області активніше взаємодіють з виборцями у соціальних мережах «Об'єднання «Самопоміч», у них за перше півріччя 2018 р. – 101 новина і 276 вподобань та «Опозиційний блок» має 154 новини [3].

Переважає більшість обласних партійних осередків у Закарпатській області не використовують соціальні мережі як інструмент комунікації з виборцями. В свою чергу і виборці не розглядають такі сторінки як джерело комунікацій або як можливість донести свою позицію. Переважно соціальні мережі використовують для поширення місцевих новин, за винятком ВО «Батьківщини», «Об'єднання «Самопоміч» та «Опозиційного блоку». Однак із наближенням виборчих кампаній спостерігається активність у соціальних мережах. Також у області спостерігається відсутність регіональної інформації і переважає загальнонаціональний контент. Констатуємо, що в Закарпатській області політичні партії не в повній мірі використовують належну взаємодію з виборцями через соціальні мережі.

На Черкащині усі місцеві осередки парламентських партій мають свої сайти. Однак, якщо говорити про сайти обласних партійних осередків, то такий має не кожна сила. Наприклад,

Черкаська обласна організація політичної партії «Опозиційний блок» не має власного сайту, однак на всеукраїнському сайті у розділі «Новини» є вкладка з новинами із Черкаської області. Значна частина новин стосується участі керівництва місцевої партійної організації в урочистостях з різних нагод. Позитивом є те, що для виборців на всеукраїнському сайті доступні форма для звернення, форма для вступу в ряди партії, програма партії, опитування громадської думки, пояснення деяких законодавчих ініціатив (яка не оновлювалася із 2016-го року), посилання на сторінку у соціальних мережах [2].

ВО «Батьківщина» має і власний сайт місцевого осередку партії і вкладку «Регіональні новини» на всеукраїнському сайті. Власний сайт містить лише новини, а от на всеукраїнському сайті є програма партії, форма звернення, форма щоб влаштуватись на роботу в структурні підрозділи партії, чи стати волонтером, алгоритм вступу у партію, лінки на соцмережі та багато іншої корисної інформації для виборця. Таким чином ВО «Батьківщина» намагається здійснювати комунікацію з виборцями та шукає прихильників через соціальні мережі [2].

Черкаський осередок політичної партії БПП «Солідарність» має свій свою нішу на всеукраїнському сайті. Основне його наповнення – новини виключно регіонального контексту. На всеукраїнському сайті опублікована програма, форма звернення, і багато іншої інформації для виборців.

Об'єднання «Самопоміч» також має свій підсайт на основному сайті. На регіональній вкладці публікують регіональні новини, склад місцевої команди партії, також є посилання на форму «приєднатись» до ініціатив політичної партії. Обласний осередок партії «Народний Фронт» не має власного сайту, чи підрозділу на всеукраїнському сайті. У розділі «Регіональні новини» немає окремої вкладки «Черкаська область», відтак регіональні новини знайти складно. Подібна ситуація і в місцевого обласного осередку «Радикальної партії Олега Ляшка» [2].

Варто відзначити, що усі парламентські партії на Черкащині мають свої сторінки у соціальній мережі Facebook. Однак кількість читачів усіх сторінок відносно низька. Найбільше читачів має сторінка обласного осередку ВО «Батьківщина» – 933. Сторінка «Народного Фронту» та БПП «Солідарність» не мають і двох сотень читачів [2].

Цілком логічно, що при такій кількості читачів сторінок рівень їхнього наповнення досить низький. Тільки поодинокі дописи мають коментарі та поширення. Контент сторінок політичних партій у соціальних мережах це переважно публікації новин із сайту, поширення новин зі всеукраїнських сторінок та сторінок лідерів, а також звіти про активність членів партії та її районних осередків. Позитивом є те, що контакти та адреси обласних осередків усіх політичних партій на Черкащині доступні на усіх сайтах.

Однак, як зазначає експерт ОПОРИ в Черкаській області, З. Колісніченко, – «що усі сторінки, окрім ВО «Батьківщини» та «Опозиційного блоку», відповідають на повідомлення і за потреби можуть проконсультувати, чи надати потрібну інформацію. Окремим питанням є наявність контактів районних офісів, приймалень та осередків. Усі партії, окрім «Опозиційного блоку», мають осередки в більшості районів, однак адреси цих осередків опубліковані лише на сайтах «Народного фронту», Об'єднання «Самопоміч» (включно з телефонами) та «Радикальної партії Олега Ляшка». ВО «Батьківщина», і БПП «Солідарність» не мають у вільному доступі контактів, чи адрес районних осередків партій» [2].

Одеські обласні організації парламентських політичних партій також частіше оприлюднюють у соціальних мережах загальнонаціональні новини, аніж регіональні. Це призводить до того, що публікації майже не обговорюються на місцевому рівні. Серед обласних організацій парламентських партій ВО «Батьківщина», Об'єднання «Самопоміч», БПП «Солідарність», «Народний фронт» та «Відродження» мають сторінки у Facebook. Тільки у обласній організації «Радикальної партії Олега Ляшка» відсутня сторінка у соціальних мережах.

В Одеській області за кількістю публікацій лідирує ВО «Батьківщина», в якій загальна кількість публікацій становить 620. В Об'єднанні «Самопоміч» – 436 публікацій, БПП «Солідарність» – 27, «Народний фронт» – 24, «Відродження» має лише 4 публікації. Невелика кількість публікацій у БПП «Солідарність» може бути пояснена тим, що сторінка обласної організації була створена наприкінці березня 2018 р., а до цього часу інформування виборців відбувалося на сторінці «Моя Одеса» [8].

У одеському відділенні Громадської мережі ОПОРА зазначають, «що ВО «Батьківщина» набирає найбільшу кількість «підтримки» завдяки публікаціям із привітаннями своїх співробітників, у той час, коли Об'єднання «Самопоміч» активно отримує «підтримку» публікуючи матеріали щодо

вирішення проблемних питань та по роботі з виборцями. У БПП «Солідарність» прихильність дописувачів мають публікації з інформуванням щодо проведених акцій та флеш-мобів, а політична партія «Відродження» активно поширює та отримує підтримку звітуючи про проведені зустрічі з виборцями. У свою чергу, «Опозиційний блок» отримує найбільшу кількість «підтримки» у публікаціях із привітаннями, а «Народний фронт» «підтримують» виборці через висвітлення загальнонаціональних питань» [8].

Переважає більшість публікацій у соціальних мережах, зокрема на Facebook-сторінках обласних осередків одеських парламентських партій стосується позиції партії щодо загальнонаціональних питань або участі представників політичної сили в різноманітних заходах та акціях.

У Волинській області політична партія Об'єднання «Самопоміч» є найактивнішою у соціальній мережі Facebook з-поміж усіх парламентських партій, а натомість ВО «Батьківщина» – найпопулярнішою. Такими виявились результати аналізу Facebook-сторінок парламентських партій за даними Громадянської мережі ОПОРА.

Консультантка Громадянської мережі ОПОРА у Волинській області, К. Шарпата розповіла про методологію, за якою проводився аналіз регіональних Facebook-сторінок парламентських партій. К. Шарпата, зазначила, «що аналіз регіональних Facebook-сторінок здійснювався за вісьмома критеріями, а саме: наявність сторінки на Фейсбуці, період активності сторінки, кількість підписників сторінки, кількість дописів, контент, кількість поширень, згадки про національних та місцевих політиків, тематика дописів» [7].

За даними, отриманими в результаті дослідження, першою волинську регіональну сторінку у мережі Facebook створила політична партія Об'єднання «Самопоміч» – 29 вересня 2014 р. Натомість останньою з'явилась у соціальній мережі сторінка обласного осередку партії ВО «Батьківщина» – 11 травня 2016 р. Однак, найбільше підписників зібрала якраз сторінка партії ВО «Батьківщина» – 7 799. Найменше – в політичній партії «Опозиційний блок» – 215. Сторінки інших партій мають таку кількість прихильників: «Радикальної партії Олега Ляшка» – 4 151, Об'єднання «Самопоміч» – 1 375, БПП «Солідарність» – 684, «Народний фронт» – 310 [7].

Найбільшу кількість дописів експерти знайшли на сторінці партії Об'єднання «Самопоміч» – 1 954. На сторінках БПП «Солідарність» та ВО «Батьківщина» розміщено 1 107 та 1 101 допис відповідно. Регіональні сторінки «Радикальної партії Олега Ляшка» та партії «Народний фронт» налічують 234 та 227 дописів відповідно. Найменша їх кількість на сторінці «Опозиційного блоку» – 115. Одним із компонентів дослідження є згадки національних та місцевих політиків у дописах на сторінках політичних партій. Зокрема, політичні партії ВО «Батьківщина», Об'єднання «Самопоміч», «Радикальна партія Олега Ляшка» та «Опозиційний блок» найчастіше згадують у дописах національних партійних лідерів, а політичні сили «Народний фронт» та БПП «Солідарність» – місцевих політиків [7].

Важливою є і тематика дописів на сторінках партій. В результаті дослідження було визначено Топ-5 тем. Зокрема, найчастіше на сторінках партій можна зустріти дописи, що стосуються соціальної сфери, економіки та промисловості, теми війни та АТО, ОТГ та результатів виборів, а також критики влади. Однак остання проблематика, не відноситься лише до риторики БПП «Солідарність» [7].

Досліджуючи специфіку комунікацій політичних партій з виборцями у соціальних мережах варто покращити їхню взаємодію, а саме: у дописах на сторінці Facebook звертатись більше до виборців, ніж робити репости з інших сторінок та сайтів; спонукати виборців до коментування дописів та залучення до дискусій; на регіональних сторінках поширювати більше інформації місцевого значення і, навпаки, скоротити контент національного рівня. Однак і виборці в свою чергу мають активніше долучатись до таких ініціатив політичних партій, а в ідеалі і створювати запит на них.

Висвітлення значної кількості загальнонаціональних новин призводить до того, що публікації майже не обговорюються, адже проблемні питання регіону залишаються за завісою та не виносяться на загальний розгляд. Тому, на сучасному етапі Facebook, на жаль, не використовується, саме як засіб комунікації з виборцями, а слугує лише новинним порталом і в переважній більшості не інформує про діяльність партій на місцях.

Підсумки. Таким чином, процеси взаємодії політичних партій та виборців ще не вийшли на рівень багатостороннього інформаційного обміну між суб'єктами політики. Комунікація виборець – партія та партія – виборець має носити системний, зрозумілий та продуктивний

характер. На сучасному етапі українські політичні партії використовують комунікацію з виборцями через соціальні мережі з метою впливу на масову свідомість та формування громадської думки особливо напередодні виборів.

Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є аналіз інтерактивної комунікації суб'єктів політичного процесу та її вплив на політичний дискурс.

Бібліографічний список:

1. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
2. «Опора» провела в Черкасах публічну дискусію на тему комунікацій політичних партій з виборцями [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://pro-vincia.com.ua/novini/news_poltika/38684-opora-provela-v-cherkasah-publchnu-diskusyu-na-temu-komunkacy-poltichnih-party-z-viborcyami.html
3. Парламентські партії майже не комунікують із закарпатськими виборцями через інтернет [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://zaholovok.com.ua/parlamentski-partiji-maizhe-ne-komunikuyut-iz-zakarpatskimi-vibortsyami-cherez-internet>
4. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити (Аналітичні доповідь Центру Разумкова) / Ю. Якименко (керівник проекту), А. Биченко, В. Замятін, О. Мельник та ін. // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 6–7. – С. 2–67.
5. Угрин Л. Комунікаційна політика / Л. Угрин // Політологія: енциклопедичний словник / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. – С. 311–312.
6. Центральна виборча комісія. Місцеві вибори 2015 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=455&PF7691=455&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100#190
7. Як парламентські партії комунікують зі своїми виборцями у соціальних мережах? [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/opora.volyn>
8. Facebook для одеських організацій парламентських партій: засіб комунікації чи новинний ресурс? [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://izbirkom.org.ua/publications/politika-8/2018/facebook-dlia-odeskikh-organizatsii-parlamentskikh-partii-zasib-komunikatsiyi-chi-novinnii-resurs/>

Yarosh Ya.B. Communication of ukrainian political parties with voters on social networks

The analysis of interaction of political parties with voters in Ukraine is carried out. The attention is focused on the fact that political parties use new forms of communication with citizens. It is proved that the subjects of the electoral process do not use social networks fully as a means of communication, but as a rule use them as news portals through which inform about the direct activities of parties on the place of location. They are included in political activities to the extent necessary to meet the challenges in the economic, social, cultural, environmental and other fields. The presence of many problems that cannot be solved without power, encourages citizens to unite, includes them in the orbit of political processes.

It is noted that political parties should actively involve voters in discussions and debates on websites and social networks. To improve communication with voters, it is advisable to place information on Internet resources in advance. It is grounded that it is necessary to post contact information about the local and district cells of the party. From time to time, they should publish for voters a reminder of how and with what questions, suggestions the voter can apply to the party or its leadership.

It is noted that the analysis of regional Facebook-pages can be carried out according to the following criteria: the presence of a page on Facebook, the period of page activity, the number of subscribers of the page, the number of messages, content, the number of messages / likes / comments, mention of national and local policies, the subject of messages.

The completeness of the spectrum of political parties and the conditions of their functioning, which are the defining indicators of democratic society, are determined. Democratic society not only declares, but also really guarantees the rights and fundamental freedoms of citizens.

In democratic countries, political parties assume a wide range of social functions, becoming an integral structural component of society. The analysis of the role of political parties in political processes makes it necessary to form new approaches to the study of their activities.

The current state of political parties' participation in the political process is investigated. It is argued that those political parties that do not fully use social networks as a means of communication with voters lose the level of support. It is found that the lack of proper communication with voters through social networks reduces the ability to overcome the political representative barrier of parties.

Key words: voters, social networks, political process, political communication, political party.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.11

УДК 321:323.1

Маццишина І. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ:
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС В.ЮЩЕНКА

У цій статті розглядаються інституційні практики, завдяки яким символічні тексти впливають на формування національної пам'яті. Вивчаються медійні тексти, закони та характер встановлення пам'ятників. Розглядаються стратегії формування політики національної пам'яті. Наголошується на нестабільності та непослідовності політики національної ідентичності.

Сьогодні все більше стає зрозумілим, що одним з головних чинників, який впливає на політичні процеси та консолідацію нації, є концепт національної пам'яті, яка формується з комплексу інтерпретацій, інтерпретаторів та інтерпретаційного поля. В офіційному політичному дискурсі провідні функції знаходяться у руках політичної еліти, політичних інститутів. Але реакція громадян впливає й на формування контр-дискурсу, який теж впливає на становлення офіційного тексту. Тому комунікаційний обмін смислами у політичній комунікації має виробити єдину стратегію, яка б сприяла консолідації нації. Ми розуміємо «національну пам'ять», як феномен колективної свідомості, який складається з комплексу історичних знань, уявлень та цінностей, які допомагають визначити спільні коди нації заради її об'єднання. Трансляція смислів, яка стає наслідком спільних кодів, знаходиться під контролем влади, яка має як інструменти блокування, так і розповсюдження. Саме від стратегії репрезентації та певних нарративних структур, через які усвідомлюється минуле, залежить консолідація та самозбереження нації. Тому від української влади залежить пошук спільних кодів, які знаходяться в етнічних, мовних, культурних, ментальних, регіональних моделях пам'яті та надати єдину офіційну модель, яка б об'єднувала націю.

Ключові слова: В.Ющенко, Голодомор, дискурс, національна пам'ять, ОУН-УПА.

Національна пам'ять є ключовим компонентом колективної ідентичності держави. Різні інтерпретації історичних подій ризикують створювати й різні дискурси, які конфронтують один з одним. І політичні інститути, як інтерпретатори вироблення офіційних текстів, несуть відповідальність за дихотомію ідентичних смислів. Символічні тексти, як структури дискурсів, складаються з аргументів, метафор, фонологій, мовних, комунікаційних та нормативних актів. Вони використовуються через історії, новини. Це є умовою функціонування дискурсу, через який виробляється смисл як політична ральність. Офіційний політичний дискурс створює регламент, який вказує на офіційний текст. Він пов'язаний з темами, які запроваджуються у публічний простір, з політичними процесами, політичними лідерами, політичними подіями, ідеологією держави тощо. Всі теми, на які суспільство має рефлексувати, стають викликом для політичної влади. І учасниками такого дискурсу стають головні актори політичних процесів: з одного боку – політична еліта та політичні інститути, з іншого боку – громадськість. Метою статті є дослідження політичних інститутів як головних акторів офіційного політичного дискурсу, які через політику національної пам'яті виробляють колективний смисл нації. Виявлення символічних текстів, патернів, тем, які формували стратегію національної пам'яті за часів президента В.Ющенка дозволить побачити головні переваги та недоліки для формування необхідних напрямків розвитку цієї проблеми в науковому та інституційному просторах.

Проблематикою національної пам'яті в Україні сьогодні займаються такі дослідники, як І. Булікіна, Я. Верменич, О. Гриценко, Т. Журженко, Ю. Зерній, О. Любовець, О. Шевель, увага яких, в першу чергу, прикута до українського контексту. Праці Ж. Ліотара, Ж. Рансьєра, П.Рікера дозволяють розміти інтерпретаційне поле як історичний дискурс, скрізь який офіційно вибудовується стратегія формування національної пам'яті. Дослідження феномену національної

пам'яті Я. Ассманова, Р. Козеллека, П. Нори, М. Хальбакса дозволяють дослідити не тільки інституціональний рівень впливу на формування смислів, але й зворотну реакцію населення на таку політику. А період аналізу президентства В. Ющенка дасть змогу побачити інституційний вимір формування офіційного політичного дискурсу.

Політичний дискурс часів В. Ющенка характеризується появою нових символів, які набули своєї актуалізації під час перегляду історичного минулого країни і головною темою став Голодомор. Вже з початку правління Президент взяв на себе місію сформувавши політику національної пам'яті і перші кроки було зроблено ще за часів Л. Кучми. Мова йде про запровадження щорічного Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, який було визначено як остання субота листопада. Вже 4 листопада 2005 року Президент України підписав Указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні», в якому було визначені пріоритетні завдання для виконавчої влади на містах як «виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії українського народу» [3]. Кабінету Міністрів доручалося підготувати законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів та здійснити додаткові заходи щодо визнання міжнародною спільнотою голодомору 1932-1933 рр. «як геноциду українського народу та однієї з найбільших трагедій в історії людства» [3]. Вже через рік Верховна Рада України приймає Закон «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», в якому офіційно визначається Голодомор «як цілеспрямований акт масового знищення людей», а Стаття 1. наголошує, що «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу» [6]. У пункті третьому Статті 3. Органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язувалися «вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932-1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору» [6]. А ще через рік виходять два Укази Президента «Про відзначення у 2007 р. Дня пам'яті жертв голодоморів» [5] та «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні» [4], в яких встановлювалася офіційна дата шанування пам'яті жертв Голодомору – 24 листопада та доручалося всім відомчим структурам та громадським об'єднанням провести заходи до 75-ї річниці сумних подій в історії України.

З цього часу в країні починають з'являтися пам'ятні знаки, пам'ятники та меморіали на Київщині, Полтавщині, Дніпропетровщині, Харківщині, Сумщині, Житомирщині, Луганщина, Закарпатті тощо. Як пише українська дослідниця Олександра Веселова «по далеко неповним даним, на липень 2008 р. в Україні нараховувалося 4 тис. 452 пам'ятники і пам'ятних знаки, що увічнюють пам'ять жертв Голодомору» [7,177]. В Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Естонії, Казахстані, Канаді, США та Угорщині було встановлено пам'ятники та пам'ятні знаки. Цікаво, що не зважаючи на те, що у Росії (у м. Тюмені) теж було встановлено пам'ятний знак жертвам голодоморів та політичних репресій, офіційна реакція самої влади Росії на таку політику пам'яті в Україні була категоричною ще з перших кроків указів Президента. Коли у листопаді 2006 р. Верховною Радою було прийнято Закон №376-V «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», почалася гостра та відкрита критика цього закону. Напевно тому, що українська влада почала роз'єднувати поняття «голодомору» та «політичні репресії» між собою як дві окремі трагічні події для українського народу, що не дозволяло ховати під політичними репресіями голод 1932-1933 рр. Партія регіонів та КПУ не підтримали цей закон, що стало показовим фактором розколу парламентарів стосовно формування політики пам'яті країни.

Але на кінець 2007 року ще так і не почали збирати докази кримінальних злочинів голодомору з боку комуністичної влади. Юридичних оформлень свідчень не було. Для того, щоб міжнародна спільнота визнала цей злочин, необхідно було відкрити кримінальну справу, зібрати доказову базу, проводити відкриті процеси проти виконавців та організаторів голодомору в Україні. І тільки на рівні відкритої юридичної змагальності сторін була б визначена вина організаторів голодомору. В той самий час по всій країні стояли пам'ятники самим організаторам голодомору, не було змінено назви міст (наприклад, Артемівськ, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Кіровоград, Котовськ), назви вулиць. Курс на демонтаж тоталітарних символів, який було обрано ще за часів Л. Кучми, так і не було доведено до кінця.

Звідси й спроба об'єднати ветеранів Радянської армії та ОУН-УПА теж не була завершеною. Складність полягала у наявності системи переформатування, яка поступалася емоціям та нападкам з боку сусідніх країн. Надавши звання «Героя України» Степанові Бандері В. Ющенко опинився не тільки під критикою російської влади, але й інших країн. Центр Симона Візенталя, який представляв єврейську правозахисну групу США, разом з Лехом Качинським, Президентом Польщі, почали

різко виступати проти такої політики українського Президента, вказуючи на те, що послідовники С. Бандери були пов'язані з загибеллю тисяч євреїв та поляків.

Коли у 2005 р. у Москві за підтримки російської влади відбулося перепоховання праху генерала Білої армії Антона Денікіна, це стало знаком того, що Росія прийняла всіх своїх патріотів, не залежно від того, на якому боці вони воювали. Але така політика не стосувалася України, яка прагнула теж об'єднати патріотів країни, які воювали за її незалежність часів Другої світової війни. Російських націоналістів у Росії було визнано героями, а українських героїв російська влада продовжувала називати «посібниками нацистів».

Ще одна історична лінія, яка отримала статус перегляду історії країни – це герої Крут. Але на відміну від часів правління П. Порошенка, де захисники Києва під час війни з Росією у 1918 р. репрезентуються для нащадків як кіборги, часи В. Ющенка зображають київських курсантів як заручників та жертв невдалої політики УНР та російської Червоної гвардії. У серпні 2006 р. Віктор Ющенко особисто відкрив у Чернігівській області пам'ятник героям Крут, а з нагоди 80-ї річниці бою було випущено пам'ятну монету.

Гарним прикладом для вивчення теми історії УПА, як в Україні, так і за її кордоном, стало репринтне видання друкованих повстанських коміксів під назвою «Україна в боротьбі» для дітей віком від 6 до 12 років. Леонід Перфецький, автор малюнків, у 1947 р. створив 129 зображень воїнів і вперше в американській газеті вони були надруковані у 1953 р. І можна було б продовжити цю серію малюнків вже за допомогою сучасних художників, але цього не сталося.

Правління В. Ющенка характеризується появою нової символіки, яка б мала зміцнювати патріотичне ставлення до країни за певним історичним вектором. У серпні 2005 р. було підписано Указ Президента «Про вдосконалення нагородної справи в Україні» [2]. «Для відзначення особливих заслуг громадян в утвердженні суверенітету та незалежності України» було засновано нову нагороду – орден Свободи. Цим законом також встановлювалася й нова медаль – «За врятоване життя», якою мали б нагороджуватися громадяни «за врятування життя людини, активну благодійну, гуманістичну та іншу діяльність у справі охорони здоров'я громадян» [2]. Але героїзація «зверху» призведе до нівелювання такої політики та доволі повільному сприйняттю «знизу».

Головною заслугою Віктора Ющенка в інституціоналізації національної коммеморації, є створення Українського інституту національної пам'яті. 11 липня 2005 р. Президент підписав Указ №1087/2005 «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» [1]. Кабінету міністрів доручалося до 26 листопада, у День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, вирішити питання створення Українського інституту національної пам'яті. На той час у суспільстві виникла широка дискусія щодо необхідності існування такого інституту. Але рішення було авторитарним, оскільки не передбачалося широкого обговорення форм, методів, головних інституціональних засад і, головне, відповіді на питання «Навіщо?» в українському суспільстві. За законом створювалася робоча група з представників влади, кількох наукових та громадських організацій, які б мали сформулювати місію цього Інституту, а вже потім представити його як факт в країні. Таким чином, поняття «національна пам'ять» перетворилося на функціональні повноваження української влади, а Інститут національної пам'яті стане відповідальним за репрезентацію у суспільне мислення певних схем та конструктів історичних символів минулого з боку влади країни. Влада взяла на себе відповідальність за побудову історичних патернів, опанування якими мало б розставити акценти у дискурсі національних пріоритетів та цінностей. Але діяльність самої влади була непослідовною та суперечливою, що й позначалося на діяльності Інституту національної пам'яті. Наприклад, незважаючи на свої наміри героїзувати воїнів ОУН-УПА та особисто Степана Бандеру, у 2005 році Віктор Ющенко взяв участь у військовому параді у Москві, який було присвячено 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Хоча вже у ці часи в Україні піднімається питання щодо імперської ідеологічності цього поняття в інтересах Росії і наголошується на використанні терміну «Друга світова війна», в якій опинилася Україна ще у 1939 р.

Попри те, що ще на Майдані 2004 р. євроінтеграція була оголошена головною цінністю стратегії розвитку країни, нова влада так і не позбавилася від комплексу «молодшого брата». Віктор Ющенко, одразу після інаугурації відправився до Москви на зустріч з В. Путіним. Пізніше, Юрій Єхануров, після призначення його на посаду прем'єр-міністра, поїхав до прем'єр-міністра Д. Медведєва. Такий знак «ввічливості» є підтвердженням того, що патронально-клієнтарні відносини Росія-Україна продовжували втілюватися за пірамідальним принципом залежності країни.

Політика пам'ятників теж була суперечливою. В той час, як у Тбілісі відкривали пам'ятник Кобзарю, де М. Саакашвілі читав на пам'ять «Заповіт» Т. Шевченка, в Одесі, Луганську та Криму розпочинається встановлення культу Катерини II, як засновниці міст. Але і Одеса, і Севастополь виникли як база селищ, які існували до приходу військ Катерини II на ці землі. І якщо в Одесі пам'ятник провів чітку межу між проросійськими та проукраїнськими групами підтримки, то у Севастополі все відбулося спокійно. Велика частина населення цього міста – це колишні російські військовослужбовці чорноморського флоту. Вони мали високу зарплатню, тому що їхня служба вважалася як закордонна. У порівнянні з середнім рівнем цивільної пенсії 976 грн., військова пенсія складала 1792 грн. Тому, після відставки колишні військові прагнули залишитися у Криму, а для цього вони приймали українське громадянство. Ще у 1997 р. виникнув скандал у Севастополі, коли з'ясувалося, що у 1595 моряків Російського Чорноморського флоту було два паспорти – російський та український. Тому ця група громадян Криму створювала широку групу підтримки за встановлення пам'ятника. Наступним кроком планувалося встановити пам'ятник Йосипу Сталіну, Франкліну Рузвельту та Вінстону Черчиллю, але протест прокурора Ялти цьому перешкодив.

В той час, як у країні відбувалося широке обговорення щодо примирення військ Радянської армії та воїнів ОУН УПА, у Луганську почали підготовку до встановлення пам'ятника жертвам ОУН УПА. Таким чином, політика пам'ятників перетворилася на війну проти пам'яті, що було продемонстровано і самою російською владою, яка чітко визначила кордони як, де, коли і кого треба пам'ятати. Ще 22 січня 2006 року Володимир Путін підписав спеціальний указ про увічнення пам'яті загиблих захисників Батьківщини. Незважаючи на досить «загальну» назву, як виявилось пізніше, йшлося насамперед про російські військові поховання за кордоном. Показово, що дбати про меморіали, за задумом президента, мало Міністерство оборони. У 2007 р. у підмосковному місті Апрелівка було демонтовано пам'ятник українському льотчику Василю Пойденку, який загинув під час оборони Москви від гітлерівців у 1941 році. Так Росія показала, що захист пам'ятників солдатам Радянської армії належить саме їй. Характерно, що МЗС України ще довгий час знаходилося у стані вироблення офіційної політики, яка так і не була своєчасно озвученою.

Якщо підсумовувати офіційний політичний дискурс, який формувався політичними інститутами як стратегія формування національної пам'яті в Україні 2004 – 2009 рр, то необхідно виділити кілька важливих моментів, які в цілому характеризують президентство В. Ющенка:

1. Оголошення Степана Бандери офіційним Героєм України було спробою влади формувати національну героїку «зверху». Але формування героїки за указами Президента призвело до нівелювання героїв. Введення Ордену за свободу в той час, як, наприклад, С. Ківалов отримав грамоту за діяльність на посаді голови Центрвиборчкому, виглядало як іронія над національною героїкою. А нагородження міністра фінансів М. Азаровим Орденом «За відродження України» депутата Держдуми Росії К. Затуліна, якого СБУ тричі оголошували персоною нон грата за сепаратистські дії, взагалі перекреслювало критерії образу героїв, на які мали б орієнтуватися пересічні громадяни України.

2. Незважаючи на формування курсу самостійної політики, яка багато в чому не подобалася Росії, українські політики своїми діями продовжували репрезентувати колоніальну модель української нації. Перший візит після інавгурації В. Ющенка був до Росії, кожен новообраний прем'єр-міністр, в першу чергу, зустрічався з прем'єр-міністром Росії. А коли російська православна церква оголосила анафему гетьману І. Мазепі, В. Ющенко їздив до Москви просити Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II зняти це прокляття.

3. В країні продовжують формуватися міфи, які багато в чому були наслідками інформаційних впливів з зовнішнього середовища: українська та російська мови найспорідніші слов'янські мови, українська нація – це нація селян, а відсутність інтелігенції є свідченням української нації як нації переможених. У суспільну свідомість вкладалися нові національні комплекси. Такі символи, як «руїна», «колоніальне ярмо», «репресії», «голодомор», «депортації», «герої Крут» ставали кодами невпевненості, колоніальності, розчарування. Виникав образ українця як анархіста, який сам не вміє будувати націю. А звідси козаки, гайдамаки, опришки, у кращому разі зображалися як романтики бунтарства, у гіршому – як злочинці, запродавці та зрадники. Єдине рішення від позбавлення такого штучного усвідомлення закладалося у фрейм, що перемагати українці зможуть лише у союзі з росіянами. А звідси й нація переможців – це спільний союз України та Росії. Самі політики, у першу чергу, Партія регіонів, не приховували своєї відкритої підтримки будь-яких дій з боку Росії.

4. Культурний та релігійний дискурси змушували пересічного українця ставити себе на другий на рівень з росіянами. Активізація пропагандистських дій з боку Російської православної церкви,

яка вводила у суспільне мислення поняття «православні брати», «Київ – матір городов руських», «Руський мир», створювали певні смисли. Одночасно Росія починає відкриту боротьбу з українською символікою у себе в країні. У Москві готель «Україна» терміново реконструюється та змінює назву (в той час, як «Пражская», «Белград», «Пекин» продовжували діяти). Російські угруповання знищують українські символи на Говерлі, демонтується у підмосковному місті Апрелівка пам'ятник льотчику Василю Пойденку, що загинув під час оборони Москви від гітлерівців у 1941 році. Інформаційні атаки перетворюються на керовані події. З боку України не було симетричних відповідей.

5. Актуалізується екранізація травми для українських телеглядачів. Траурні символи супроводжують всі українські телеканали. Збільшується траурна символіка на бігбордах: свічки, сумні обличчя. Річниця Чорнобилю, День Перемоги, День пам'яті жертв політичних репресій, День визволення України у Другій світовій війні, трагедія у Бабиному Яру, річниця бою під Крутами, Голодомор тощо. У 2008 р. країна схилила голову 30 квітня (катастрофа гелікоптера на Чорному морі) та 26 грудня (аварія українського судна у Китаї), 5 травня було оголошено траур (автокатастрофа, загибель 6 людей), 16 жовтня – у Дніпрі у зв'язку з вибухом газу, 20 листопада – країна сумувала по 200 шахтарям, які загинули під час вибуху метану. Навіть нове свято державного прапора, яке почали відзначати з 2006 р. 23 серпня, не відбувалося без траурних церемоній. Репрезентація смерті впливає і на міський простір. Меморіали, хрести, сумні герої, чорні кольори як пам'ять української нації, формують сумний меланхолічний стан в самоусвідомленні українців. Політика національної пам'яті будувалася більше на рівні національної віктимізації, де кожен історичний дискурс визначав владою образ українців як жертв. Це стане викликом для сучасної стратегії національної пам'яті, де поява сучасних героїв внаслідок військових подій в країні змінить інтерпретацію політичних інститутів. Що призвело до появи нових наративів в конструюванні політичної реальності країни через минуле.

Бібліографічний список:

1. Президент України. Указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні». Від 11.07.2005. № 1087/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005>
2. Президент України. Указ «Про вдосконалення нагородної справи в Україні». Від 18.08.2005. №1177/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1177/2005>
3. Президент України. Указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» від 04.11.2005. №1544/2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1544/2005>
4. Президент України. Указ «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні». 28.03.2007. №250/2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>
5. Президент України. Указ «Про відзначення у 2007 р. Дня пам'яті жертв голодоморів». 02.11.2007. №1056/2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1056/2007>
6. Верховна Рада України. Закон України. «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні». 28.11.2006. № 376-V. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/376-16>
7. Веселова О. Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2005. С. 169-179.

Matsyshyna I. V. Strategy for national memory formation: institutional discussion of V. Yushchenko

This article examines institutional practices through which symbolic texts influence the formation of national memory. Studying the display texts, laws and the nature of monuments. The strategies of forming the policy of national memory are considered. The instability and inconsistency of the national identity policy are emphasized.

National memory is a key component of the collective identity of the state. Different interpretations of historical events risk creating different discourses that conflict with each other. And political institutions, as interpreters of the development of official texts, are responsible for the dichotomy of identical meanings. Symbolic texts, as structures of discourses, consist of arguments, metaphors, phonologies, linguistic, communication and normative acts. They are used through stories, news. This is a condition for the functioning of discourse, through which meaning is created as political diligence. The official

political discourse creates a regulation that points to the official text. It relates to topics that are introduced into the public space, with political processes, political leaders, political events, the ideology of the state, etc. All the themes that society has to reflect, are challenging for political power. And the participants in such a discourse are the main actors of political processes: on the one hand – the political elite and political institutions, on the other hand – the public. The purpose of the article is to study political institutions as the main actors of official political discourse, which, through the policy of national memory, produce the collective meaning of the nation. The discovery of symbolic texts, patterns, and the themes that formed the strategy of national memory during the time of President Viktor Yushchenko will reveal the main advantages and disadvantages of forming the necessary directions for the development of this problem in the scientific and institutional space.

Key words: *Yushchenko, Holodomor, discourse, national memory, OUN-UPA*

Савойська С. В., Міжрегіональна академія управління персоналом

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ МОДЕЛІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ БЕЛЬГІЇ

Досліджується політологічний контекст моделі мовної політики Бельгії, яка, у зв'язку з мовно-політичними проблемами, що розколювали її з середини, змушена була укласти союзний договір і таким чином перетворитися з унітарної держави на федеративну. У статті констатується, що і такий її крок не додав бельгійській спільноті ні спокою, ні миру, що є уроком для українських проросійськи налаштованих політиків, які, посиляючись на мовно-політичний досвід цієї держави, намагаються запровадити в Україні політику, начебто, зовсім «безобідної» децентралізації, регіоналізації і федералізації, яка, на їх переконання, зміцнить міжполітичні і міжвладні стосунки у державі та вирішить в Україні усі мовно-політичні проблеми, які також розколюють країну з середини і зовні. Автор наголошує, що складовою політологічного контексту моделі мовної політики Бельгії як і України є мовно-політичні проблеми, які пов'язані з третьою стороною, яка втручається у внутрішні справи цих держав. Автор намагається показати, що мовна політика Бельгії, яка є важливою державою Євросоюзу, тісно пов'язана з мовною політикою Франції і Нідерландів, кожна з яких, на відміну від української влади, піклується про розвиток рідної державної мови не лише у своїй країні і не лише напередодні або під час виборів, щоб додати собі ще кілька тисяч голосів виборців для перемоги, а й за її межами. Утім, мовна політика України тісно пов'язана з мовною політикою таких сусідніх з нею держав як Росія, Угорщина, Румунія і Польща, кожній з яких не всеодно, яка мова в Україні є державною і яку мовну політику проводить українська влада по відношенню до національних меншин та корінних народів, які компактно мешкають на її території. У цьому сенсі дослідник намагається довести, що мовно-політична модель Бельгії не підходить Україні, яка, у порівнянні з цією державою, не складається з окремих регіонів, які історично заселені іншими націями, мають власну історію розвитку, мову і культуру, звичаї і традиції, які не мають нічого спільного з іншими регіонами. Національно-демократичні політичні сили України, на які посиляється дослідник, запевняють, що мовно-політичний досвід цієї держави не може бути гарним прикладом для України, яка не складається з чужих земель, окремих територій, які, за винятком АРК, заселені у переважній більшості українцями.

Ключові слова: модель, мовна політика, Бельгія, Україна, політичні проблеми, регіони, федерація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Під кутом зору дво- і багатомовності, до якої весь час апелюють проросійськи налаштовані політики в Україні, нас цікавить та модель мовної політики, яку розбудовує федеративна Бельгія. Мовно-політична модель цієї держави нас цікавить ще і тому, щоб спростувати ту ідею дво- і багатомовності, що постійно нав'язується українцям проросійськи налаштованими політиками в Україні як така, яка допоможе вирішити усі проблеми, які розколюють українську спільноту за мовно-політичною ознакою. На прикладі мовної політики цієї держави як моделі антиукраїнські політичні сили України намагаються довести, що двомовність, багатомовність і федералізація держави – це не проблема, а благо, яке скріплює мовно-політичні, міжвладні і міждержавні відносини. Тобто, мовно-політичний досвід Бельгії вони вважають вдалим прикладом для України, влада якої уже багато зробила для того, аби перетворити українську спільноту з одномовної на багатомовну.

Мета статті полягає у тому, аби дослідити політологічний контекст моделі мовної політики, що формується і розбудовується бельгійською владою. На прикладі мовної політики Бельгії ми намагаємося довести, що політика багатомовності не допомагає розв'язати мовно-політичні проблеми, а радше навпаки, їх поглиблює.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми, пов'язаний з прізвищами вітчизняних і закордонних науковців. Тобто, окремі політико-комунікативні практики політологічного контексту моделі мовної політики Бельгії, яка до 1993 року була унітарною державою, а з часом у зв'язку з укладенням союзного договору перетворилася

на федеративну, досліджували як вітчизняні (О. Заремба, С. Римаренко і В.Котигоренко, В. Кулик, О. Куць, А. Погрібний, О. Яковлева), так і зарубіжні (Д.Аріел, В. Фотре, М. Гартіг, М. Гейслер, Ж. Зіллер) науковці. Окремі з них констатують, що Бельгія перетворилася з унітарної держави на асиметричну федерацію з трьома суб'єктами для того, аби попередити можливі мовно-політичні конфлікти, які можуть призвести до мовно-політичного сепаратизму, та розв'язати мовно-політичні проблеми мирним шляхом. У регіонах цієї країни, як зазначає О.Куць, поширюються комунікації французькою і нідерландською мовами [3, с. 23]. У зв'язку з цим мовно-політичну проблему важко було зняти з порядку денного суспільно-політичного життя цієї держави. Більше того, на початку 2000 – х рр., як наголошують науковці, справа дійшла до чергового витка загострення, який становив загрозу не лише національній ідентичності [7, с. 380], а й самому існуванню Бельгії як суверенної держави. На думку науковців, вся історія цієї країни переповнена конфліктами, які відбуваються на мовно-політичному ґрунті через те, що бельгійська спільнота поділена за територіально-національною ознакою. «Співіснування двох різних мовних спільнот, яке ніяк не вдається позбавити елементу конфліктності, становить, на думку О. Яковлевої, один з важливих факторів ризику й одну з головних загроз самому існуванню спільної держави. Ще більшої гостроти цьому співіснуванню надає, як вважає науковець, той факт, що мова однієї зі спільнот це – мова потужної сусідньої країни й одна зі світових мов» [9]. Тобто, кожна нація, як і на території Швейцарії, свято береже власну культуру, мову, історію, звичаї і традиції. Це є прикладом для 77,8% етнічних українців, які, на відміну від російської етнічної меншини, історичною Батьківщиною якої є Росія, споконвічно мешкають на власній землі. На прикладі мовної політики Бельгії ми спробуємо спростувати міф, який свідчить про те, що двомовність або багатомовність у будь-якій державі не створює проблем на мовному, культурному, комунікаційному, політичному та інших рівнях, а регіональні та офіційні мови мирно співіснують в одній державі [10].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження свідчить про те, що мовна політика та її здійснення у бельгійському суспільстві тісно пов'язана не лише з індивідом, групою, спільнотою, а й з державою, яка, на думку Аристотеля (за посиланням М. Головатого), з'являється тоді, коли виникає спілкування заради благодатного життя [1, с. 19], що у реальному житті не завжди відповідає дійсності. У зв'язку з цим варто звернути увагу на історію виникнення та розвитку мов у Бельгії, де функціонує дві офіційні/державні мови [8, с. 302], які протистоять традиційним бюрократичним структурам, партіям та їх лідерам, які невзможі вплинути на мовну політику Брюсселя, віддаючи перевагу новим суспільним рухам, котрі підтримують прямі зв'язки з виборцями і чітко реагують на їх потреби. Двомовність у цій державі також має власну історію, яка пов'язана з проголошенням незалежності Бельгії від Нідерландів. Як констатує О.Яковлева, фламандці у Бельгії традиційно становили і становлять більшість населення, а єдиною державною мовою залишалася французька, бо у наступні десятиріччя бельгійська культура розвивалася під відчутним впливом Франції, яка посилювала соціально – економічну і культурну перевагу валлонів. Зрештою, це призвело до істотного посилення націоналізму фламандців, одним з гасел якого стала вимога зрівняння фламандської мови у статусі та у правах з французькою [9]. У відповідності з цим територія цієї країни поділяється на дві частини – Фландрію (нідерландське населення) і Валлонію (французький етнос). Населення столиці країни – Брюсселя – на 80% складається із франкофонів і на 20% з фламандців. Поняття «франкофонія», як зазначає О. Куць, вперше було використане близько ста років тому французьким географом Онезімом Реклю (Onesime Reclus), щоб об'єднати населення тих територій, де розмовляють французькою мовою [3, с. 154].

Отже, значний відсоток цього досвіду мають запозичити у французів українці, щоб зібрати до гурту тих українців, які мешкають за межами України, хто вважає себе українцем, знає і цінує історію свого народу, поважає українську культуру, захищає українську мову, послуговується при можливості цією мовою за кордоном, зберігає українські звичаї і традиції. Зважаючи на це, французи і росіяни, на відміну від українців, заради поширення комунікацій французькою і російською мовами витіснили інші мови на рівні письма ще у XVII – XVIII ст., а у XIX – XX ст. – з усного мовлення. Утім, за словами Ю. Римаренка, І. Кураса, В. Русанівського та ін. вітчизняних науковців, комунікації староукраїнською літературною мовою у XVII – на поч. XVIII ст. здійснювалися та поширювалися у науці, художній літературі, яка була об'єктом наукового вивчення та викладалася як предмет [4, с. 153]. Бельгійські фламандці, які у минулому були асимільовані франкомовними бельгійцями, на відміну від етнічних росіян і проросійськи налаштованих політиків в Україні, закликають владу Бельгії до єдності, взаєморозуміння,

відновлення справедливості та захисту національних інтересів. На цій основі вони пропонують сформувані нові відносини між бельгійськими регіонами та нову політичну культуру. Тим більше, якщо зважити, що у Бельгії до Першої світової війни французька мова була, по суті, єдиною мовою держави та панівного класу, частину якого становили асимільовані фламандці [10]. У цей час франкофонний південь країни, названий Валлонією, за рівнем індустріалізації і добробуту набагато випереджав фламандську північ, мешканці якої боролися проти вилучення їх мови з державного життя, і лише таким чином повернули її використання поряд з французькою [5, с. 317]. У зв'язку з цим бельгійську спільноту розколюють мовно-політичні конфлікти, які виникають між фламандцями, які послуговуються нідерландською мовою, і франкомовними валлонами, що використовують французьку мову. Це свідчить про те, що мова має не лише комунікаційне і глобальне значення, а й геополітичне, що прямо стосується української і російської мов на території України, яка у минулому була завойована Росією. Щоб зберегти єдність країни, у 1960 – ті роки Бельгія була поділена на дві одномовні частини й одну двомовну (Брюссель), яким було передано частину повноважень центральної влади. Не зважаючи на це, мовна проблема лише загострилася, яку невзможі розв'язати також ні фламандська, ні валлонська політичні партії, мовна політика яких не задовольняє жодну зі спільнот [5, с. 311]. Це свідчить про те, що мовне питання у цій державі політизоване, що, на думку О. Яковлевої, призводить до її загострення. Фламандський національний рух виник як такий, що борювався за рівні права мов, який за своїми сутнісними характеристиками був літературний [9]. Як видно, децентралізація лише нашкодила Бельгії. У зв'язку з цим виникає риторичне запитання: чи потрібна децентралізація Україні і мовно-політична модель Бельгії, у якої проблем стало більше після того, коли вона з унітарної країни перетворилася на федеративну? «Цю країну, за словами О.Яковлевої, інколи називають «подвійною» федерацією, бо її поділено, з одного боку, за територіальною, з іншого, за мовною ознакою, позаяк у Бельгії існує три адміністративні округи й три мовні спільноти» [9]. Щоб зменшити мовно-політичну напругу у Бельгії, мінімізувати пристрасті, що відбуваються на мовно-культурному ґрунті, та зберегти країну від розпаду, владу було поділено між представниками двох груп в уряді, що позитивно вплинуло на консенсусне вирішення мовно-культурних питань у Парламенті [10]. Цим було зменшено інтенсивність і кількість мовно-політичних конфліктів між носіями різних мов [5, с. 318]. Усе це змушує владу Бельгії докладати неабияких зусиль, аби підтримувати цілісність країни [10]. А що стосується запозичення бельгійського мовного досвіду як моделі українцями, який проросійськи налаштовані політики протягують під виглядом децентралізації, регіоналізації, федералізації, демократизації і гуманізації, то, на слушну думку А. Погрібного, з його запровадженням виникне міжполітична напруга, яка неодмінно матиме тенденцію «випити з берегів» [6, с. 42]. По суті, на цьому самому ґрунті мовно-політичні протистояння не припиняються і в офіційно двомовній Бельгії, де у шести комунах використовується одна або дві офіційні мови. Причиною суперечностей і мовно-політичних конфліктів, що відбуваються на федеральному рівні Бельгії, які перетворилися на мовно-політичну кризу у 2007-2011 рр., є, з одного боку, двомовність, яка передбачає нерівні права суб'єктів мовлення, з іншого, асиметрія, що існувала між статусами мов у минулому, яка відбивала і посилювала нерівність соціального становища їх носіїв [5, с. 317]. То чи потрібна така двомовність Україні на державному рівні? І чи розв'яже вона усі інші проблеми? Мовна ситуація у Бельгії підтверджує, що ні федералізація, ні справедливе відношення до кожної з мов, ні захист мов на міжвладному рівні невзможі подолати протистояння і конфлікти на мовно-політичному ґрунті. Причина у цьому є лише одна – багатомовність, перші кроки до якої Україна уже зробила.

Як видно, ні зміна державного устрою, ні багатомовність не можуть заспокоїти розколоте за мовно-політичною ознакою бельгійське суспільство, що не є позитивним прикладом для української спільноти як їй не потрібно діяти. Однією з галузей бельгійського суспільства, де існують суперечності, є також й освіта. Наприклад, у фламандськомовні школи приймають на навчання усіх учнів з шести муніципалітетів з пільгами і без них. Натомість доступ до місцевих франкомовних шкіл обмежений лише місцевими франкомовними мешканцями. Туди також не приймають учнів з двомовного Брюссельського округу. Тобто, кожен округ і кожна мовна спільнота, як наголошує О. Яковлева, мають власний представницький і виконавчий орган. Відтак, у Бельгії існує шість парламентів і шість урядів. Головний з них – уряд федеральний, який має зону свої виключної компетенції, здійснюючи координацію діяльності інших урядів [9]. То чи потрібна така мовно-політична модель Україні, яка може бути розділена за мовно-політичною ознакою щонайменше на п'ять парламентів та урядів, зокрема, російський, угорський, русинський, румунський, кримко-татарський та ін.? Для порівняння: схожа модель мовної політики уже існує

в Україні, де у російськомовні школи не завжди приймають україномовних дітей із-за недостатнього їх володіння російською мовою, а приміром, румунські та угорські школи скаржаться, що їм українська влада не дозволяє навчатися за освітніми програмами сусідніх держав, зокрема Угорщини, Румунії, Росії та ін. Утім, проблема полягає у тому, що у регіонально розділеній за територіально-національною та мовно-політичною ознакою Бельгії багато громадян і досі не бажають вивчати мову іншого регіону [2, с. 282]. Для порівняння: така мовна ситуація має місце й у канадському суспільстві, де комунікації здійснюються переважно англійською мовою, від якої потерпає спільнота Квебеку. У такій ситуації зберегти єдність країни надто важко, коли, приміром, англомовні канадці не бажають вивчати мову франкомовних мешканців Квебеку, а останні лише вітаються, дякують англомовній спільноті за увагу та прощаються з нею їх мовою. Тобто, англомовні канадці діють у канадському суспільстві, по суті, так само, як це роблять франкомовні бельгійці у Бельгії. Це свідчить про те, що мовна проблема є не лише політичною і глобальною, а й геополітичною, до якої у Канаді, Бельгії та в Україні причетні сусідні країни. Така мовна ситуація нагадує мовну проблему Швейцарії, яку розколюють на частини її мовні кордони. Утім, на відміну від Бельгії, у Швейцарії панує досить гармонійне співіснування мовних груп, а система призначення на федеральні посади забезпечує досить справедливий поділ влади між різними групами у загальнодержавному масштабі [5, с. 317]. Таку мовну ситуацію варто розуміти як боротьбу мов і культур не лише за їх збереження, а й розширення їх власного комунікаційного простору. У зв'язку з цим передмістя Брюсселя стають дедалі більш франкомовними, але саме місто поки що залишається тереном офіційного використання фламандської мови [5, с. 318].

Щоб пом'якшити мовно-політичну ситуацію у Бельгії, за кожним з її регіонів було закріплено одну офіційну/державну мову [8, с. 93], яку мешканці мали використовувати у межах суспільно-політичного життя регіону, політичних, культурних, правових, комунікативних та інших відносин. Це змусило владу Бельгії постійно стежити за комунікаційною політикою тих політичних акторів, які відповідають за цілісність держави, якій загрожує мовно-політичний сепаратизм через наявність Франції і Нідерландів [5, с. 258]. Така ситуація свідчить, що у цій країні, як і в Швейцарії, немає спільної для усіх націй мови, яка б могла об'єднати розколоте за мовно-політичною ознакою суспільство. Згідно з директивою фламандського парламенту, громадські бібліотеки отримують субсидію за умови, якщо 75% усіх книжок у їх фондах будуть регіональною мовою. Місцеві мережі кабельного телебачення також відключили кілька телепередач, які збирали, опрацьовували, поширювали і транслювали передачі із Франції. Спираючись на рішення Арбітражного суду від 10 березня 1998 р., французька громада Бельгії стверджує, що голландською зобов'язаний говорити лише бургомістр і депутати, але аж ніяк не незалежні радники. Така мовна ситуація у фламандському регіоні Бельгії пов'язана з захистом власного інформаційно-комунікаційного простору від впливу та поширення французької мови. Це нагадує протистояння, які відбуваються, з одного боку, між англомовними і франкомовними канадцами, з іншого, між полярними політичними силами [7, с. 341] в Україні з приводу поширення російської мови в Україні у статусі регіональної, обов'язковості послуговування українською мовою в усіх сферах, галузях та регіонах держави. Така мовна ситуація призвела до зміни державного устрою у Бельгії, а також – до поділу бельгійських інституцій через відсутність контактів між людьми по обидва боки мовного кордону та бажання вивчати і спілкуватися мовою сусіднього регіону. Як видно, що й модель мовно-політичного розмаїття не врятувала бельгійське суспільство від розколу. Так, комунікативна політика Бельгії спростовує ще один український міф, який запевняє, що федералізація країни – це благо, яка об'єднує спільноту та її регіони, а також попереджає та усуває мовно-політичні конфлікти. Якщо в Україні буде запроваджено федеративний устрій, а російська мова набуде статусу офіційної / другої державної [8, с. 93], то мовно-політичний сепаратизм буде й надалі загрожувати Україні через наявність Росії. Щоб цього не сталося, українцям на державному рівні доцільно було б створити комісію з мовного контролю, яка розглядатиме скарги за порушення мовного законодавства владою, індивідами, спільнотою, регіонами, політиками та ін. Утім, така інституція може успішно функціонувати лише у демократичній державі, де є можливість звітувати перед спільнотою, створювати позитивний імідж українського суспільства за межами держави, обмінюватися інформацією між владою та підлеглими. Як видно, децентралізація для бельгійців, нав'язана німцями, яку вони наразі нав'язують українцям, є деструктивним явищем, яке виявляється у тому, що кандидати до Федерального Парламенту та уряду обираються виборцями лише від їх мовної спільноти, а не усіма бельгійцями як мало б бути, і лише у певному регіоні. А це означає, що кандидати цієї

важливої інституції відстоюють на федеральному рівні мовно-політичні та інші проблеми лише своєї спільноти. Тобто, негативною стороною децентралізації Бельгії є відсутність національного електорату на федеральних виборах. Така модель мовної політики лише поглиблює розкол Бельгії на регіональному та етнічному рівнях. А це не виключає, що на місці нинішньої федерації не з'явиться конфедерація, яка може розпастися на дві держави. Тобто, бельгійська модель мовної політики Бельгії є ірраціональним досвідом для України, коли до Верховної Ради, на випадок розколотогої України, обиратимуться кандидати не від усієї держави, а від кожного регіону окремо, майбутній депутат від якого представлятиме у парламенті інтереси лише своєї громади, а не держави у цілому. Схожа практика мала місце в Україні під час кожних виборів до «Революції гідності». Деструктивна модель мовної політики Бельгії спровокувала мовно-політичну кризу у державі [8, с. 302], яка поглибилася у зв'язку з парламентськими виборами, що відбулися у 2010 р. Вона підсилила державну, економічну, культурну та мовно-політичну нестабільність і виявила, що соціальні і політичні розбіжності, які існують між тими частинами населення, котрі спілкуються голландською, і тими, що послуговуються французькою, є набагато глибші, ніж вважали до цього часу. Така мовна ситуація має місце тому, що нідерландська спільнота Бельгії вважає, що її мові і культурі загрожує французька мова, яка антагонізує носіїв фламандської мови. Якщо зважити, що французька мовна спільнота у Канаді конфліктує з англійською спільнотою, а у Бельгії – з нідерландською, то можна припустити, що вона бореться за поширення комунікацій французькою мовою не лише на регіональному рівні, а, можливо, й світовому. Те саме можна сказати про інтереси Росії не лише в Україні, а й в інших державах пострадянського простору, де на державному рівні російська мова нав'язується у якості офіційної/другої державної або мови міжнародного спілкування. У зв'язку з цим і Бельгія, і Канада виявилися неспроможними покласти край мовно-політичним конфліктам та забезпечити ефективні мовні права кожній регіональній спільноті. Така сама мовна ситуація існує і в Україні у зв'язку з анексією АРК та ухваленням закону про своєрідний статус Донбасу, за який до цього часу воює в Україні Росія. Це свідчить про те, що проголосована Україною незалежність залишилася лише на папері, позаяк справжня свобода не проголошується, а завойовується у муках та з відповідними втратами. Так, не зважаючи на досягнуті успіхи, мовно-політичні проблеми у Бельгії до цього часу призводять до ескалації напруженості між двома головними спільнотами країни, що свідчить про те, що мовне питання пов'язане не лише з культурою, звичаями і традиціями спільноти і держави у цілому, а й з історією, інформаційною політикою, духовністю, економікою та іншими галузями і сферами життя. Такий мовно-політичний досвід Бельгії, до якого так часто апелюють проросійські налаштовані політики, у більшості українських науковців викликає сумнів і навряд чи буде корисний для України. Для порівняння: не схвалює мовну політику двомовності або багатомовності на офіційному рівні й відомий американський науковець Білл Мартіні, який упевнений, що «майбутнє нації залежить від утвердження на спільній мові...». Єдина офіційна англійська мова допоможе, на його переконання, американській спільноті, спільно йти вперед. «Якщо ж комусь не подобаються американські закони, то нехай повертається до тієї країни, з якої він приїхав» [6, с. 39]. Цей вислів може бути прологом до української мови, яка, як і англійська у США та французька у Франції, має зцементувати український народ [7, с. 390] та об'єднати його на спільній українській мові, культурі та ціннісних орієнтирах. Водночас російська мова, на відміну від української, не об'єднує українське суспільство, а продовжує його розколювати. У зв'язку з цим політика децентралізації, регіоналізації та федералізації в Україні є небезпечною, а у Бельгії мало результативною, зокрема, й у ділянці остаточного розв'язання мовно-політичної проблеми.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз політологічного контексту мовної політики сучасної Бельгії свідчить, що ця модель не може бути позитивним прикладом наслідування для української спільноти, якій на різних етапах незалежності нав'язується політика регіоналізації, федералізації і децентралізації, коли мешканці Заходу можуть не мати доступу до шкіл східної і південної України і навпаки. Така мовна ситуація спростовує ще один міф, за яким офіційні і регіональні мови, які функціонують в одній державі, є однаково поширені в усіх її регіонах.

Бібліографічний список:

1. Головатий М. Діалог між владою і суспільством – важлива засада формування української державності // Політичний менеджмент. – № 5. – 2011. – С. 20-24.
2. Котигоренко В. Ризики альтернативних версій мовної політики в Україні / Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ШІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.

3. Куць О. Мовна політика деяких зарубіжних держав: Навчально-методичний посібник з питань мовної політики й міжнаціональних відносин для студентів, розрахований на поглиблене вивчення курсу «Політологія». – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. – 200 с.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
5. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
6. Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії: Інститут відкритої політики. – Київ, «Медобори» (ПП Мошак М.І.), 2003. – 72 с.
7. Політична лексика сучасного українського політика і громадянина: енциклопедичний словник-довідник / Укладач В. М. Піча; наук. ред. Л.Д.Климанської, Я. Б. Турчин, Н. М. Хоми [Колектив авторів: І. В.Алексєєнко, О. І. Романюк, М. В. Школяр та ін.]. – Львів: «Магнолія 2006», 2017. – 438 с.
8. Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навчальний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, виправлене і доповнене / укладач В. М. Піча, наук. редакція Л.Д.Климанської, Я. Б. Турчин, Н. М. Хоми. – Львів: Новий Світ. – 2000, 2015. – 516 с.
9. Яковлева О. Національні моделі організації неодномовного мовного простору («стара» Європа) // Український науковий журнал «Освіта регіону». – Київ, 2011. – №7. – С. 147-149.
10. Reinhilde P. Integration in Flanders (Belgium) – Citizenship as achievement: How intertwined are 'citizenship' and 'integration' in Flemish language policies? [Text] / P. Reinhilde // Journal of Language and Politics. – 01.2015. – 14(3). – P. 16-21.

Savoyska S. V. The political context of the Belgian language policy model

The political context of the language policy model of Belgium, which, in connection with the language-political problems that split it from the middle, was forced to conclude an alliance treaty and thus to transform from a unitary state to a federal one. The article states that this step did not add to the Belgian community either peace or peace, a lesson for Ukrainian prorussian politicians who, referring to the language and political experience of this state, are trying to introduce in Ukraine a policy that seems to be completely "Decentralization, regionalization and federalization, which, in their conviction, will strengthen inter-political and inter-governmental relations in the state and will solve in Ukraine all the language-political problems that also split the country from the inside and outside. The author emphasizes that the constituent part of the political context of the language policy model of Belgium, as well as Ukraine, is the language-political problems that are associated with a third party that interferes in the internal affairs of these states. The author tries to show that the language policy of Belgium, which is an important state of the European Union, is closely linked to the linguistic policies of France and the Netherlands, each of which, unlike the Ukrainian authorities, cares about the development of the native state language not only in its own country, and not only on the eve or during the elections to add a few thousand more votes to victory, but also beyond its borders. However, Ukraine's linguistic policy is closely linked to the language policy of neighboring states such as Russia, Hungary, Romania and Poland, each of which is not at all the language in Ukraine, and which language policy is conducted by the Ukrainian authorities in relation to national minorities and indigenous peoples who live compactly on its territory. In this sense, the researcher tries to prove that the language-political model of Belgium is not suitable for Ukraine, which, in comparison with this state, does not consist of separate regions historically populated by other nations, have their own history of development, language and culture, customs and traditions, which have nothing to do with other regions. The national-democratic political forces of Ukraine, referred to by the researcher, claim that the language and political experience of this state can not be a good example for Ukraine, which does not consist of foreign lands, separate territories, which, with the exception of the Crimea, are populated by the overwhelming majority of Ukrainians.

Key words: model, language policy, Belgium, Ukraine, political problems, regions, federation.

Терещук В. І., Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР УТВОРЕННЯ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ МЕДІЙНОЇ СИСТЕМИ

У статті розглядаються політичні аспекти утворення міжнародних спеціалізованих неурядових організацій у сфері мас-медіа в Латиноамериканському регіоні. Зокрема, на прикладі Міжамериканської асоціації преси, Міжнародної асоціації мовлення та Телекомунікаційної організації Іbero-Америку показано, як вплив проблеми дисбалансу глобальних та регіональних інформаційних потоків, процесів, що детермінували зовнішню політику країн регіону та тогочасні міжнародні відносини в цілому, а також ситуація із забезпеченням свободи слова та діяльності ЗМІ визначали й визначають ключові задачі розвитку латиноамериканської регіональної медійної системи. Зокрема, показано, що однією з вагомих причин створення асоціацій була протидія обмежувальній політиці окремих країн регіону, бажанню урядів використовувати потенціал мас-медій для вирішення внутрішньо- та зовнішньополітичних задач. З'ясовано, що ініціаторами створення регіональних інституцій в усіх випадках були самі медійні організації країн Латинської Америки, що дозволяє говорити, що потреба в таких асоціаціях була й лишається нагальною, і що їх створення було спробою дати відповідь на виклики латиноамериканській регіональній медійній системі, та об'єднати зусилля задля посилення «голосу» Латинської Америки за межами регіону. Наявність консультативного статусу розглянутих інституцій при Економічній та соціальній раді Організації Об'єднаних Націй свідчить про їхній авторитет та вагу. Осердям всіх асоціацій є культурна єдність на основі іспанської мови, що дозволяє говорити про ці інституції радше як про Іbero-американські або навіть Іспано-американські. Проактивне реагування на процеси конвергенції мас-медій на основі інтернет-платформи свідчить про динамізм розглянутих асоціацій та готовність трансформуватися у відповідності з реаліями розвитку масових комунікацій та регіонального й глобального інформаційного простору.

Ключові слова: зовнішня політика, міжнародні інформаційні відносини, міжнародні неурядові організації, засоби масової комунікації.

Формування регіональних медійних систем фактично розпочалося у міжвоєнний та воєнний періоди (1920–1940 роки), коли, з одного боку, вже було усвідомлено вагому роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки, а з іншого, медійні потоки поступово ставали транскордонними, а отже виникла проблема дисбалансу цих потоків та додатковий поділ країн на більш «медійно потужні» та менш потужні, і, відповідно, забезпечення останніми належної присутності в регіональному (а згодом – і глобальному) інформаційному просторі.

Однією з визначальних характеристик становлення й розвитку латиноамериканської медійної системи був відчутний вплив США. Як зауважується у колективній монографії «Медіасистеми та комунікаційна політика в Латинській Америці», якщо глобалізація у вузькому розумінні є синонімом «американізації», то Латинська Америка вже давно є американізованою. Це був перший, основний ринок для експансії капіталу, технологій та контенту із США [1, с.26]. А в колективній праці «Медіа в Латинській Америці» для опису стану національних медіасистем країн Латинської Америки використовується термін «макіла», яким традиційно позначають фабрики, які функціонують у безтарифних та безмитних зонах і зайняті виробництвом товарів та послуг на експорт на базі переробки зарубіжних матеріалів, що надійшли в режимі зворотного імпорту. Перші такі підприємства (також відомі як «макіладорас») виникли у 1960-х роках у Мексиці. Вони одержували із США сировину (матеріали), вробляли на її основі продукцію, яка потім реекспортувалася до Сполучених Штатів. Згодом цей досвід почали використовувати і в інших країнах. Відповідно, латиноамериканські мас-медії теж розглядалися як «макіли» – фабрики, в яких культурні продукти із США та Західної Європи «збиралися» та поширювалися по всьому континенту для «дешевого» повторного використання (див. [2, с.1]).

В цьому контексті, а також в умовах недемократичної та навіть репресивної політики урядів окремих країн Латинської Америки, обмеженості фінансових ресурсів (порівняно зі ЗМІ із США)

досить природним було виникнення ідеї об'єднання, консолідації зусиль самих засобів масової інформації регіону для відстоювання своїх інтересів, координації зусиль із забезпечення присутності свого «голосу» насамперед в США, відстоювання прав та свобод журналістів тощо.

Відповідно, метою статті є виявлення особливостей, насамперед політичних, виникнення, становлення та розвитку латиноамериканських регіональних медійних неурядових організацій.

Дослідженнями політичних, економічних, соціокультурних тощо проблем розвитку латиноамериканської регіональної медійної системи, її місця у глобальній медіа-системі займалися такі зарубіжні дослідники, як С. Вайсборд, М. А. Герреро, А. Канісалес, Г. Луго-Окандо, Л. Феррейра, Е. Фокс та ін. Вітчизняних досліджень з цієї проблематики автором знайдено не було, однак окремі її елементи можна знайти у працях В. Бебика, О. Зернецької, Є. Макаренко та ін.

Першою медійною асоціацією в латиноамериканському регіоні стала Міжамериканська асоціація преси (англ. Inter American Press Association, IAPA; ісп. La Sociedad Interamericana de Prensa, SIP). Процеси її становлення відбивають проблеми дисбалансу глобальних та регіональних інформаційних потоків, які вже ставали дедалі відчутнішими століття тому, а також процеси, що детермінували зовнішню політику країн регіону та тогочасні міжнародні відносини в цілому.

Витоки створення IAPA лежать у квітні 1926 року, коли у Вашингтоні під егідою Панамериканського союзу відбувся Панамериканський конгрес журналістів, який відвідали близько 130 представників латиноамериканської преси. Ними було заявлено, що інформація в пресі США про Латинську Америку є мізерною і недостатньою, висвітлення подій регіону інформаційними агентствами Сполучених Штатів є неадекватним, а отже, слід сформувати в Латинській Америці своє інформаційне агентство. Також під час конгресу було виголошено пропозицію й надалі проводити такого роду асамблеї з метою консолідації друкованих ЗМІ американського континенту.

Однак наступний конгрес відбувся лише у травні 1942 року в Мехіко, і його перебіг суттєво різнився від попереднього конгресу. Попри те, що критика США була значно меншою, захід офіційним Вашингтоном був практично проігнорований. Крім того, лунали звинувачення що цей конгрес використовувався комуністичними силами (або навіть був організований ними) з метою отримати в своє розпорядження престижну міжнародну платформу для поширення пропаганди. Однак, на цьому конгресі було утворено Постійну комісію, що поклало початок процесу інституціоналізації об'єднання латиноамериканських друкованих медій.

Під час проведення Другого Панамериканського конгресу (1943 рік, Гавана) було ухвалено рішення про реорганізацію конгресу в асоціацію з постійно діючими структурами (виконавчий комітет, рада директорів). На подальших конгресах викристалізувалася структура організації, її місія та завдання діяльності. Зокрема, під час П'ятого міжамериканського конгресу преси (1949 рік, Кіто) було ухвалено резолюцію, згідно з якою IAPA мала перетворитися на структуру з індивідуальним членством кожного окремого видання безвідносно до країни приналежності, і яка не має жодних зв'язків з урядами. Така реформа була викликана ситуацією, коли нерідко країни, користуючись тим, що національні делегації фінансувалися урядом, використовували їх для просування тих чи інших політичних питань, а членами цих делегацій призначалися не так представники преси, як політики та дипломати. Крім того, залежність конгресів від фінансування з боку урядів приймаючих країн відкривало шляхи для їхнього впливу на його діяльність.

Наступний – Шостий – міжамериканський конгрес преси (1950 рік, Нью-Йорк) був проведений у новому форматі. Це дозволило, серед іншого, підняти такі дражливі для деяких країн регіону питання, як проблема свободи слова та репресії проти ЗМІ. Це викликало досить бурхливу реакцію, зокрема, з боку Аргентини, названої як найбільшого порушника свободи преси в американському регіоні [3, с.3–21; 4].

На даний час, враховуючи тенденції розвитку друкованих медій, IAPA розширює своє членство за рахунок засобів масової інформації та журналістів, чия діяльність пов'язана з Інтернетом та ефірним мовленням. На сьогоднішній день членами Міжамериканської асоціації преси є представники близько 1300 ЗМІ загалом з 32 країн та територій [4]. З 1953 року IAPA має особливий консультативний статус при Економічній та соціальній раді ООН [5, с.60].

В латиноамериканському регіоні діють також дві асоціації, що об'єднують аудіовізуальні (радіо та телебачення) ЗМІ. Першою виникла Міжамериканська асоціація мовлення (англ. Inter-American Association of Broadcasting, IAAB; ісп. Asociación Interamericana de Radiodifusión, AIR), яка була заснована 7 жовтня 1946 року. Ідея її створення приписується уругвайському медійнику Л. Б. Сікко, який у квітні 1945 року закликав всіх американських мовників провести Конгрес приватного мовлення, який мав би на меті консолідувати ідеї та зусилля, спрямовані на перетворення

приватного мовлення в американському регіоні на «непереборний засіб свободи вираження поглядів та взаємних знань серед народів» [6]. Такий акцент з'явився не випадково: у 1930–40-х роках (перед початком II Світової війни й особливо після її вибуху) у низці країн Латинської Америки мало місце пожорсткішання національного законодавства щодо радіомовлення. Приміром, в Уругваї в 1939 році був затверджений новий закон про радіо, який посилював державний контроль над радіомовленням, накладав нові суттєві обмеження на політичні передачі, закріплюючи за власниками радіостанцій відповідальність за будь-які радіопередачі, які можуть підбурювати повстання, ображають інші країни або завдають шкоди міжнародним відносинам Уругваю [7, с.88].

Наступного 1946 року у Мехіко був проведений перший Міжамериканський конгрес мовників, на якому зібралося 50 компаній з 18 країн Іберо-американського. На конгресі було проголошено утворення AIR зі штаб-квартирою в Монтевідео (Уругвай) [8, с.189].

У 1984 році на асамблеї Міжамериканської асоціації мовлення в Мадриді за участю представників близько 80 компаній з 18 країн було ухвалено рішення вийти за межі американського континенту і стати глобальною асоціацією. З цією метою було змінено назву організації на «Міжнародна асоціація мовлення» (Asociación Internacional de Radiodifusión / International Association of Broadcasting, AIR-IAB) [9].

На сьогоднішній день, за даними офіційного веб-сайту, Асоціація представляє більш як 17 тисяч приватних мовників. Однак, якщо говорити про інституціональних членів AIR-IAB (національних асоціацій радіомовлення), то можна побачити, що наразі це країни лише Іберо-американського регіону (див. [6]). AIR-IAB є асоційованим членом ЮНЕСКО та секторальним членом Міжнародного телекомунікаційного союзу, і в силу цього має консультативний статус при ЕКОСОП (див. [5, с.136]).

Важливим кроком на шляху створення світової іспаномовної медійної системи став декрет іспанського парламенту від 28 жовтня 1965 року про створення в рамках Генеральної дирекції радіомовлення і телебачення Служби зовнішніх програм (Servicio de Programas para el Exterior). Її цілями були не лише обміни та експортування програм Національного радіо Іспанії та іспанського телебачення, але й використання сучасних засобів комунікації для посилення зв'язків між іспаномовними країнами світу [10, с.46].

Наступним етапом стало проведення у другій половині 1960-х – на початку 1970-х років низки зустрічей іспано-американських телевізійних виробників та Іберо-американських конференцій супутникового зв'язку. Так, у липні 1966 та червні 1967 були проведені Міжнародні тижні досліджень телебачення, а в 1967 році з ініціативи іспанського телебачення відбулася перша зустріч представників основних телевізійних організацій та компаній-виробників з Аргентини, Іспанії, Мексики, Панами, Перу та Венесуели. На цій зустрічі були вивчені переваги та недоліки європейської моделі державного монополістичного телебачення та американської моделі вільної конкуренції з переважно приватними телевізійними компаніями. Учасниками було визнано корисність таких форумів для обміну думками та досвідом, і було ухвалено рішення про їх періодичне проведення у майбутньому.

Під час другої (1968 рік) та третьої (1970 рік) зустрічей було розглянуто питання розвитку освітнього телебачення, дубляжу телевізійного контенту іспанською мовою та перспектив використання супутників. Щодо останнього, то йшлося про можливість їх використовувати не лише для експорту з Європи в латиноамериканський регіон мистецьких або спортивних програм, але, насамперед, для обміну новинами. Під час третьої зустрічі було вирішено налагодити контакт з Європейською телерадіомовною спілкою (EBU) з метою вивчення перспектив налагодження обміну новинами між Європою та Америкою [11; 10, с.47–48].

Наслідком цього стало проведення з ініціативи національного телебачення Чилі I Іберо-американської конференції із супутникового зв'язку (1970 рік). На ній було узгоджено встановлення обміну новинами через супутник між іберійськими країнами (Іспанією і Португалією) та іберо-американськими країнами. У тому ж році під час II Іберо-американської конференції із супутникового зв'язку було відзначено успішне створення Іберо-американської служби новин (SIN).

На цих конференціях також було підняте питання про створення Латиноамериканського союзу телевізійних компаній. Було вирішено шукати формулу, за допомогою якої усі латиноамериканські телекомпанії, як приватні, так і державні, можуть бути об'єднані. Такою асоціацією стала Організація іберо-американського телебачення (Organización de la Televisión Iberoamericana, OTI), яка була заснована під час роботи III Іберо-американської конференції із супутникового зв'язку

(1971 рік). Статут новоствореної організації підписали 13 організацій з 9 країн – Аргентини, Бразилії, Венесуели, Іспанії, Колумбії, Мексики, Панами, Перу та Чилі [11; 10, с.49–51].

Як зауважив Ф. Фернандес-Шоу, однією з ключових причин створення нової інституції стала неможливість забезпечення представництва європейських телевізійних компаній, які переважно були державними, у провідній (на той час) регіональній організації – Інтер-американській асоціації мовлення, яка об'єднувала виключно приватних мовників [10, с.54].

У 2016 році ОТІ змінила свою назву на «Телекомунікаційна організація Іbero-Америци» (ісп. Organización de Telecomunicaciones de Iberoamérica), що стало відповіддю на нові виклики, пов'язані із розширенням шляхів доставки аудіовізуального контенту споживачам, обумовленого конвергенцією на основі інтернет-платформи засобів масової комунікації та радикальним розширенням технологічних можливостей мереж стільникового зв'язку.

За інформацією ОТІ, на сьогоднішній день асоціація об'єднує 31 компанію з 15 країн [12]. Вона має консультативний статус при ЕКОСОП (в силу того, що Організація має відповідний статус при МТС та ЮНЕСКО, див. [5, с.145]).

ОТІ представляє інтереси своїх членів перед міжнародними, багатосторонніми та регіональними організаціями, асоціаціями та громадськими й приватними організаціями, а також перед регулюючими органами з питань контенту та телекомунікацій у різних країнах. Через сприяння доступу до аудіовізуального контенту в різних країнах Латинської Америки та в США асоціація сприяє розвитку мультикультурних зв'язків, що є ключовим елементом зміцнення іспано-латиноамериканської культури [12]. Остання ідея, а також той факт що з переліку країн, чий компанії представлені в асоціації, зникла Португалія, дає підстави припустити переорієнтацію Телекомунікаційної організації Іbero-Америци головно на іспаномовний аудіовізуальний контент та відповідні цільові аудиторії.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки щодо особливостей виникнення, становлення та розвитку латиноамериканських регіональних медійних неурядових організацій:

1. Однією з вагомих причин створення (у випадку ІАРА – реформування) такого роду асоціацій та вагомих напрямів їхньої діяльності була протидія обмежувальній та, в деяких випадках, репресивній політиці окремих країн регіону, бажанню використовувати потенціал мас-медій для вирішення внутрішньо- та зовнішньополітичних задач.

2. Ініціаторами їх створення в усіх випадках були самі медійні організації, насамперед засоби масової інформації, що дозволяє говорити, що потреба в таких асоціаціях була й лишається нагальною, і що їх створення було спробою дати відповідь на виклики латиноамериканській регіональній медійній системі, та об'єднати зусилля задля посилення «голосу» Латинської Америки за межами регіону.

3. Процеси конвергенції ЗМК, пов'язані із розвитком Інтернету, спричинили перегляд характеру діяльності розглянутих медійних неурядових структур, підштовхуючи їх до включення до своєї орбіти електронних мас-медій та телекомунікаційних організацій. Це, на нашу думку, свідчить про динамізм розглянутих асоціацій та готовність трансформуватися у відповідності з реаліями розвитку масових комунікацій та регіонального й глобального інформаційного простору.

4. Вага та авторитет медійних асоціацій латиноамериканського регіону підтверджується їхнім консультативним статусом при Економічній та соціальній раді ООН (як правило, через набуття відповідного статусу в ЮНЕСКО та Міжнародному телекомунікаційному союзі).

5. Осередям всіх асоціацій є культурна єдність на основі іспанської мови, що дозволяє говорити про ці інституції радше як про Іbero-американські або навіть Іспано-американські.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні політичних аспектів розвитку інших регіональних медійних систем світу.

Бібліографічний список:

1. Media Systems and Communication Policies in Latin America / Ed. by Manuel Alejandro Guerrero, Mireya Márquez-Ramírez. – Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014. – 318 p.
2. The Media in Latin America / Ed. by Jairo Lugo-Ocando. – Maidenhead, Berkshire: Open University Press, 2008. – 275 p.
3. Gardner M. A. The Inter American Press Association: Its Fight for Freedom of the Press, 1926–1960 / Mary A. Gardner. – Austin: University of Texas Press, 1967. – 217 p.
4. Sociedad Interamericana de Prensa / Inter American Press Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.sipiapa.org/>
5. List of non-governmental organizations in consultative status with the Economic and Social Council as of 1 September 2016 : Note by the Secretary-General. E/2016/INF/5 [Електронний ресурс] // Official Document System of the United Nations. – Режим доступу: <https://undocs.org/E/2016/INF/5>

6. AIR-IAB [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.airiab.com/>
7. Ehrick C. Radio and the Gendered Soundscape: Women and Broadcasting in Argentina and Uruguay, 1930–1950 / Christine Ehrick. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 231 p.
8. Ferreira L. Centuries of silence : the story of Latin American journalism / Leonardo Ferreira. – Westport, CT: PRAEGER, 2006. – 332 p.
9. La Asociación Interamericana de Radiodifusión se convertirá en Madrid en una organización de ámbito mundial [Електронний ресурс] // EL PAÍS. – 1984. – 18 жовт. – Режим доступу: https://elpais.com/diario/1984/10/18/radiotv/466902002_850215.html
10. Fernández-Shaw F. Relaciones entre Europa e Iberoamérica a través de la televisión / Félix Fernández-Shaw // Revista de Política Internacional. – 1971. – № 166. – P. 45–61.
11. Organización de la Televisión Iberoamericana (OTI) [Електронний ресурс] // Enciclonet.com. – Режим доступу: <http://www.enciclonet.com/articulo/organizacion-de-la-television-iberoamericana/>
12. Organización de Telecomunicaciones de Iberoamérica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.otitelecom.org/>

Tereshchuk V. I. The institutional dimension of the Latin American regional media system

The article examines the political aspects of the formation of international specialized non-governmental organizations in the field of mass media in the Latin American region. In particular, the example of the Inter American Press Association, the International Association of Broadcasting, and the Ibero-American Telecommunications Organization shows how the imbalance of global and regional information flows, the processes that determined the foreign policy of the countries of the region and the international relations of that time in general, as well as the situation with the assurance of freedom of speech and media activities have determined and determine now the key tasks of the Latin American regional media system development. In particular, it has been shown that one of the most important reasons for creating that associations was to counteract the restrictive policies of some countries in the region, and the willingness of governments to use the mass media to address domestic and foreign policy objectives. It was found that the initiators of the establishment of regional institutions in all cases were Latin American media organizations themselves, which suggests that the need for such associations was and remains urgent and that their creation was an attempt to answer the challenges to Latin American regional media system, and to join efforts to strengthen Latin America's "voice" outside the region. The consultative status of these institutions at the United Nations Economic and Social Council points to their credibility and weight. The core of all associations is cultural unity based on the Spanish language, which allows to speak about these institutions as Ibero-American or even Hispano-American. Proactive reaction to the processes of convergence of mass media on the basis of the Internet platform indicates the dynamism of these associations and their willingness to transform in accordance with the realities of the development of mass communications and regional and global information space.

Key words: *foreign policy, international information relations, international non-governmental organizations, mass media.*

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.14

УДК 341.15:026.49

Kasyanova M. M., Levachuk M. S., Vasyly' Stus Donetsk National University

INTELLECTUAL MIGRATION OF UKRAINIAN CITIZENS TO POLAND

In the past 4 years the ongoing process of intellectual migration from Ukraine was dramatically enhanced by armed conflict in the Eastern part of the state. It is also significantly influenced by socio-economic and political crisis and by other internal and external reasons. Despite critical predictions of several researches, visa-free regime did not influence significantly the flow of emigrants from Ukraine to Poland and EU-countries in general. However, there are other numerous factors, which reinforced the process of leaving the country by highly educated citizen. Such a problem is only aggravated by the fact that neighboring countries have a clear strategy for attracting migrants who will help to develop and enrich these states and to stop the negative trend connected to the demographic issues. In Poland the problem of highly-qualified workers shortage is rising each year, as more and more people are trying to leave the country and migrate to Western Europe, that is why state's government tries to encourage young people from the neighbor countries, such as Belarus, Lithuania and Ukraine to immigrate to this Eastern-European Republic.

This article discusses causes and consequences of the intellectual migration from Ukraine to Poland in the period from Ukraine's revolution of Dignity till nowadays, and considers Ukraine as a donor country and Poland as a recipient one. As the trend of «brain drain» during this period is only continuing to grow, it is extremely important to analyze all aspects of it in order to create a stronger Ukrainian strategy and in future to implement all possible actions to stop the ongoing demographic crisis.

The main aims of this article are: to highlight new tendencies in the migration of highly-educated Ukrainians during the period from 2014 to nowadays; to find new reasons of «brain drain» according to a newly introduced way of receiving data on migration – analysis of the blog-posts of Ukrainians in the social-networking websites; to verify or to deny the fact of the overall increased number of migrants who moved from Ukraine to Poland during the 4-year period.

Key words: *brain circulation, brain drain, brain waste, intellectual migration, education, science, highly-educated migrants, highly skilled workers, migration policy, Poland, Ukraine.*

INTRODUCTION

Nowadays new high technologies and the process of globalization created new forms of the migration, such as «idea migration», «brain waste», «brain drain» and others. The last one was highly-discussed among scientists for more than 30 years and remains an actual topic of research nowadays.

For the first time the definition «brain drain» was used in 1963 in British newspaper «*Evening Standard*» and was connected to the case of emigration of highly-educated people from Great Britain to the United States of America during and after the World War II. Nowadays the concept of «brain drain» changed a lot from that time and gained bigger complexity as at the present time it describes not only the outflows of highly-educated migrants from any state to state, but also from and to different spheres of science and so on.

According to Merriam-Webster dictionary «brain drain» is the process of the departure of educated professional people from a country, economic sector or field for another, usually for better pay or living conditions*.

After the collapse of Soviet Union, the question of intellectual migration became especially actual, as citizens of the former soviet republics got possibility to migrate and to search better live conditions all over the world. Thus, the most popular directions were European countries and USA. The Ukrainian migration process was and still is the largest of all post-USSR migratory movements. According to the researches

of the IMISCOE several waves of migration of Ukrainians can be highlighted [3, с.10-20]**. The first wave was before World War I, the second one – between two World Wars, and the third one – after World War II and the last one was after 1991. A very important issue that should be noticed is that first three waves were mostly political driven, and the last wave has mostly social and economic nature.

Population of Ukraine according to the census extremely decreased. The number of citizens of Ukraine in 1993 was 52 million and in 2016 this index has fallen to 44,72 million. State Statistic Service of Ukraine also declared that the total number of scientist and educators decreased by 74 percent from 1991 to 2012. Moreover, the annual monitoring of the number of Ukrainian students studying full-time in foreign universities conducted by the analytical center CEDOS in the 2013-2014 academic year showed that 47.734 citizens were studying abroad, among which 15 000 were gaining their specialty in the institutions of higher education in Poland. These numbers continued to increase during further 2015, 2016 and 2017 years [7, с.19]***.

LITERATURE REVIEW

The issue of «brain drain» is the subject of many works of Ukrainian, Polish and Western scientists. This problem and factors that affect emigration flows have been challenging a great interest of researchers (Okhrymenko O., [14]. Koshulko O. [11]. Fedyuk O. [16]. Semiv, L [18].). In their works they analyzed how different factors, for example visa-free regime or migration policies of Ukraine and Poland, influenced the situation. Oksana Koshulko, Ukrainian researcher, did investigation on the gender equality in the case of Ukrainian migrants to Poland [39], while Lubov Semiv focused in her works on the youth migration and also introduced a new definition – «brain circulation» that describes how Ukrainian students go abroad to get the education and then come back to the native country.

At the same time foreign experts emphasize that if «brain drain» will be transferred to the process of «brain circulation» – it will help Ukraine in time to bring back its scientific potential and strength.

Our study is based on several strands in the migration literature, such as statistical data of both Polish and Ukrainian border control services and on Yearbooks and reports of statistical centers of both countries.

The main goal of our research is to show the changes in Ukrainian migration process of educated and highly-skilled citizens after 2014 in order to bring attention to all the consequences of «brain drain» for our State, as they will have not only an immediate influence on the demographic situation, but also a harmful long-term result.

SURVEY DESIGN

Methodologically, studies of «brain drain» have traditionally drawn on migration data, surveys of researchers, sometimes on the analysis of CV, interviews or on a combination of those methods. Another more recent study offered the interesting approach of using job advertisements posted on the website of a science weekly to measure brain circulation. However, during the preparation of this topic we decided to use a new way of examining of data, that is based on the information that is shared by migrants on the Internet, in particular, in their blog-posts on the social network pages as Facebook [28], YouTube [29],[30],[31],[32], Instagram and others [27],[33],[34],[35]. The methodological framework using these databases like that was not developed before. That is why we can say that current study is based on a unique sociological survey and empirical data. The reason of using of that data source is that people mostly were more open in describing their personal reasons of migration and in giving details about it, exactly in their blog-posts.

The population of interest was defined as persons that are involved in education and science, males and females, aged 15-45.

GENERAL VISION OF UKRAINIAN BRAIN DRAIN

In 2013 (before conflict) the number of Ukrainians' trips to Poland for the first time exceeded the number of trips to Russia [3, p.10]. There are different reasons of this influx that depend on the level of education, field of work, social status and individual issues.

For the highly-educated workers and students these reasons where mostly connected to such issues as:

- Bad conditions for work and low wages
- Intense commercialization of Ukrainian education (that is why students prefer to spend money on the education in Europe rather than on Ukrainian)
- Lack of material resources
- An outdated structure of training playback and the transmission of ineffective knowledge to students
- Low spending on the research and development personal (the biggest 2014, the lowest 2016; mostly young researches are leaving)

- Luck of reforms in educational and scientific sphere
- Polish recognized by migrants as easy-to-learn language
- Offer of grant funded studying programs for foreign students
- Accommodation for students and scholars (better dormitories)
- Compared to other European countries – lower costs of living
- Better possibility of employment after the gaining of EU-country diploma
- There are already friends or relatives who are studying/living/working in Poland

This everything has led to the fact, that in 2017 – 35.584 of students were studying full-time in Poland. [7, p.19].

The consequences for Ukraine and Poland of the «brain drain» phenomenon is significantly different as in this case Ukraine is donor country, from where this «drain» is happening and Poland is a recipient one, so it mostly gained from this situation.

The bad outcomes of the intellectual migration for Ukraine are:

- Depopulation
- Decrease of labor force
- Lack of reforms in the state
- The significant lag in education, science, socio-economic, political and cultural areas
- Isolation from worldwide innovations and progress
- Political and socio-economic crisis
- The expansion of disproportion in the reproduction of scientific manpower due to significant decrease in the number of graduates, postgraduates and the shore of young researches
  - Reorientation of the efforts from long-term and basic research projects to short-term and applied ones (for example researches on military issues)
  - Lowering of motivation

During the period of Euromaidan, the representative of Ukrainian community, usually PhD students and graduated of Polish universities were invited to comment and explain the ongoing events in the Polish media. It has become an opportunity not only to provide a better understanding of what is going on in Ukraine, but also to reshape the image of Ukrainians in Poland, who are not only domestic help and builders but also well-educated and knowledgeable experts.

RECENT TRENDS OF BRAIN DRAIN

Before 2014 majority of migrants were mostly from the Western part of Ukraine. However, after the annexation of Crimea and the escalation of the armed conflict in the Eastern Ukraine we can notice the diversification of places of origin. Consequently, the number of migrants from Eastern Ukraine who came to Poland for the first time reached 28,4 per cent. The gender structure of Ukrainians has also changed, with considerably increased share of males. Before 2014 there were 32.9 per cent of men who arrived for the first time to Poland. However, after this date they made up 57.9 per cent. New migrants are significantly younger than previous, and an average age is now approximately 33 years. [37, p.8]

The impact of military conversion on the intellectual migration is one of the crucial problems of Ukrainian science as about 70% of researches are oriented towards military needs. At the same time, it is important to mention that Ukraine has now 5th largest number of internally displaced people.

Nevertheless, the military crisis in Ukraine has not produced an influx of asylum seekers but contributed to the increase of economic migration and brain drain from Eastern part of Ukraine.

Another important event that shaped the «brain drain» process was that on 26 April 2017, the European Council approved a resolution by the European Parliament of 6 April to add Ukraine to the list of countries whose citizens do not need visas for short-term stays (up to 90 days) within the Schengen zone. Visa-free travel within the EU entitles visitors to tourist, family and business visits, but not to work (the principles for foreigners' employment are governed by national laws). Only holders of biometric passports are entitled to travel in the framework of visa free regime. The new rules came into force on 11 June 2017. The abolition of visas is a success for Ukraine, the European institutions and the countries involved in the process of liberalization, both in the light of the severe political situation in Europe and the prolonged conflict in the east of Ukraine. The introduction of visa-free travel seems to have had only a minor impact on the migration flows of Ukrainian citizens to the EU, as tourist visas for this category of foreigners had earlier been readily available on a large scale. Poland has also issued a significant number of national visas for temporary work.

Still, there were also changes from the Polish side, that influenced the motivation of well-educated Ukrainians to move to Poland. In 2014 there were introduced changes in Polish law on foreigners –

December 2013 (came into force on May 2014) [36]. Students gained possibility of staying and seeking work for up to 1 year after completing studies in Poland. Another state's contribution to this process is that Polish Universities actively translate their websites into Ukrainian and Russian to involve more and more students (especially they are interested in those who pay for education). [17, p.19].

QUESTION OF LEGITIMACY

Since the escalation of the armed conflict in Ukraine, Polish offices have experienced high number of Ukrainian applicants for residence permits. Amount of applications for international protection also raised and consequently – Ukraine became second largest country applying for refugee status.

In 2014 the share of multiply entry visas issued to Ukrainian increased to 52,4%, in 2015 to 56,8% [3, p.11]. However, during the conflict number of refusals in obtaining visas also increased.

It is wrong to assume that Ukrainians who arrived in Poland in the result of conflict are refugees leaving on government handouts, as only tiny minority of Ukrainians got asylum status. So mostly all Ukrainian migrant apply visa that provide possibility to stay in Poland for more than 90-days period and that allows to study or to work.

For some Ukrainians there are some benefits that allow to get faster type-D visa, temporary or permanent residence permit. For example, migrants who have Polish roots, by passing of the certain procedure can receive so-called Polish Chart. According to the statistic from 2012 (1 570) to 2016 (3 520) the number of students granted the Polish Chart increased almost two times. This data indicates well how situation changed since 2013, so when the Euromaidan and the war in Ukraine started [7, p.4].

CONCLUSIONS

In such context the problem of intellectual migration from Ukraine acquires a special significance of correct migration policy aimed to turn a negative phenomenon of «brain drain» (or even worse – «brain waste») into the «brain gain» and «brain circulation».

Ukrainian's government should implement social and economic actions towards the reducing of this phenomenon. This includes the removal of different barriers that stand on the way to the international cooperation in education and science. The development national programs should be implemented in aim to encourage the returning process of Ukrainian scientists from abroad. The establishment of good domestic conditions for students, scientists and other highly-educated workers can change situation dramatically. In that case, other issues that are connected to socio-economic, political and cultural spheres can also be solved much faster.

For Ukraine the best rout of combating the «brain drain» and «waste» issue will be to form state-controlled model of self-development system of the education and science.

Notes

*IMISCOE – International Migration, Integration and Social Cohesion – Europe's largest network of scholars in the area of migration and integration

**CEDOS – (former Centre for Society Research) – a Ukrainian, independent research center

***Merriam-Webster online dictionary / the access to the resource: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/brain%20drain>

References:

1. United Nations High Commissioner for Refugees. The Situation of Ukrainian Refugees in Poland / UNHCR Poland. – the access to the resource: https://www.ecoi.net/en/file/local/1211563/1930_1475657937_57f3cfff4.pdf.

2. International Organization for Migration. MIGRATION IN UKRAINE FACTS & FIGURES 2013 / International Organization for Migration. – the access to the resource: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/eng_ff_f.pdf.

3. International Organization for Migration. MIGRATION IN UKRAINE FACTS & FIGURES 2016 / International Organization for Migration. – the access to the resource: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_eng_10_10_press.pdf.

4. Demographic Yearbook of Poland 2017 // annual edition. – 2017. – the access to the resource: <https://stat.gov.pl/en/topics/statistical-yearbooks/statistical-yearbooks/demographic-yearbook-of-poland-2017,3,11.html>.

5. Деміденко О.І. Причини та наслідки інтелектуальної міграції з України / О. І. Деміденко // Вісник Маріупольського державного університету. – Серія: історія, політологія – 2015. – Випуск № 13-14. – С. 225-231.

6. Commander S. Migration from Ukraine: Brawn or Brain? New Survey Evidence / S. Commander, O. Nikolaychuk, D. Vikhrov – the access to the resource: <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0156.pdf>.

7. Gracz, K., Piłat, A., Frelak, J., Michalska, D., Łada, A., Slobodian, O. and Stadny, Y. (2018). Ukrainian Students in Poland: Policies of Engagement, Integration, Students' Motivation and Plans. Institute of Public Affairs. Available at. – the access to the resource: <https://cedos.org.ua/en/articles/ukrainski-studenty-v-polshchi-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv>
8. Касьянова М.М. Зовнішня трудова міграція українців до європейських країн / М.М. Касьянова // Гілея (науковий вісник) [зб. Наук. праць] / [гол.ред. В.М. Вашкевич]. – Київ, 2015. – № 103. – С. 344-347.
9. Касьянова М.М. Особливості трудової міграції населення України (1991-2013 рр.) / М.М. Касьянова // Вісник Львівського національного університету. – Львів, 2016. – Випуск 8. – С. 195-199.
10. Касьянова М.М. Якісні характеристики українських мігрантів до країн Східної Європи у кінці ХХ – початку ХХІ ст. / М.М. Касьянова // Гілея (науковий вісник) [зб. Наук. праць] / [гол.ред. В.М. Вашкевич]. – Київ, 2016. – № 106. – С. 345-348.
11. Koshulko O. INTELLECTUAL MIGRATION AS AN ISSUE OF CONTEMPORARY EDUCATION IN UKRAINE / Oksana Koshulko. – the access to the resource: https://www.researchgate.net/publication/275555006_INTELLECTUAL_MIGRATION_AS_AN_ISSUE_OF_CONTEMPORARY_EDUCATION_IN_UKRAINE?enrichId=rgreq-de99b8e3139d9988edee9653af820b91-XXX&enrichSource=Y292ZXJQYWdlOzI3NTU1NTAwNjUzBUozMzM3OTU2Mjc2ODM4NDNAMTQ1NjU5NDQ4NzcwMw%3D%3D&el=1_x_2&_esc=publicationCoverPdf.
12. Górny A. All circular but different: Variation in patterns of Ukraine-to-Poland migration. *Popul Space Place*. 2017;23:e2074. – the access to the resource: <https://doi.org/10.1002/psp.2074>
13. Rozkrut D. Migration statistics in Poland data and methodology / Dominik Rozkrut. – 2018. – the access to the resource: http://www.instat.gov.pl/media/3875/konf_migracioni_statstics-poloni.pdf.
14. Okhrymenko O. How visa-free regime affected the amount of Ukrainians' travel to Europe / Oleksandr Okhrymenko. – 2018. – the access to the resource: <https://112.international/opinion/how-visa-free-regime-affected-the-amount-of-ukrainians-travel-to-europe-25619.html>.
15. Pikulicka-Wilczewska A. Migration and the Ukraine Crisis A Two-Country Perspective / A. Pikulicka-Wilczewska, G. Uehling. – Bristol, England: E-International Relations Publishing, 2017.
16. Fedjuk O. Ukrainian Migration to the European Union Lessons from Migration Studies / O. Fedjuk, M. Kinder. // Center of migration research. – 2016. – P. 73 – 115.
17. JÓŹWIAK I. Crisis-driven Mobility between Ukraine and Poland. What Does the Available Data (Not) Tell Us / I. JÓŹWIAK, M. PIECHOWSKA. // Center of Migration Research. – 2016. – P. 19 – 21.
18. Semiv, Lubov, 2012. The intellectual migration of the youth in Ukraine: the backgrounds for “brain circulation”. *Journal of International Studies*, Vol. 5, No 2, pp. 72-81.
19. Drbohlav, D., 2016. Ukrainian Migration in Times of Crisis: Forced and Labour Mobility. 1st ed. Prague, Czechia: Charles University, Faculty of Science. – P. 34 – 38; 61 – 71.
20. Myślicki A. Myślicki, A., Ukrainians' crisis immigration to Poland – a chance for Polish demography? / UKRAINIANS' CRISIS IMMIGRATION TO POLAND – A CHANCE FOR POLISH DEMOGRAPHY? // EUROPEAN JOURNAL OF GEOPOLITICS. – 2016. – С. pp. 68–94.
21. Lesińska M. Corridor Report on Poland: the case of Ukrainian and Russian immigrants / Magdalena Lesińska. // Migration Policy Centre – INTERACT. – 2015. – P. 1 – 6.
22. The abolition of the visa requirement for Ukrainian citizens: possible migration consequences for the European Union Expert opinion from the Centre for Eastern Studies (OSW) SUMMARY 16.10.2017. // Centre for Eastern Studies (OSW). – 2017. – P. 3 – 8.
23. The Eastern Policy of the European Union in the run-up to the EU's enlargement to include the counties of Central and Eastern Europe – Poland's viewpoint : (official non-paper) / Polish Ministry of Foreign Affairs. – Warsaw. 2001. – P. 18 – 21.
24. Korys I. Migration Trends in Selected EU Applicant Countries / I. Korys. – Vienna: International Organization for Migration, 2004. – Vol. III : Poland. Dilemmas of a Sending and Receiving Country. Piórko I. Integrating Poland in the Area of Freedom, Security and Justice / I. Piórko, M. Sie Dhian Ho // European Journal of Migration and Law. – 2003. – Vol. 5, Issue 2. – P. 35 – 36.
25. Attitude to other nationalities// Public PolishOpinion. Social and Professional. – 2017 // the access to the resource: http://www.cbos.pl/PL/publikacje/public_opinion/2017/02_2017.pdf
26. Bartczak B. Ukraińcy nas ratują // gosc.pl. – the access to the resource: <https://gosc.pl/doc/4409674>.
Ukraińcy-nas-ratuja
27. Зуб О. Як українцям живеться у Польщі: навчання, робота та відкриття власної справи. – the access to the resource: [<https://www.obozrevatel.com/blogs/>] – <https://www.obozrevatel.com/blogs/76438-yak-ukraintsyam-zhivetsya-u-polschi-navchannya-robota-ta-vidkrittya-vlasnoi-spravi.htm>
28. Українці в Польщі Ukraińcy w Polsce // Facebook // the access to the resource: <https://www.facebook.com/Ukraińcywpolsce/>
29. HutsuL-UA ЧОМУ Я ЗАБРАВ СІМ'Ю В ПОЛЬЩУ? – the access to the resource: [<https://www.youtube.com/>] – <https://www.youtube.com/watch?v=qIPfUQFhVYs>
30. Lidia Reter Як переїхати в Польщу на ПМЖ? Ukrainian Voice 1 – the access to the resource: [<https://www.youtube.com/>] – <https://www.youtube.com/watch?v=CA1AoZ32tw4>

31. Oksana&Ivan Life Vlog Польща: Еміграція до Польщі – the access to the resource: [https://www.youtube.com/]. – https://www.youtube.com/watch?v=LwiONo2o6g8
32. Лікарі з України в Польщі #1 Польща. Як лікарі з України наважилися на переїзд всією сім'єю до Польщі. – the access to the resource: [https://www.youtube.com/] – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=0RYfBiiX-2Y
33. Yarova I. Чому я переїхала до Польщі, як поборолa депресію і кардинально змінила життя. Польський вибір. Причини еміграції. – the access to the resource: [https://medium.com/] – https://goo.gl/EVUdey
34. Івахнюк О. Про досвід переїзду в Польщу – the access to the resource: [https://life.pravda.com.ua/columns/]. – https://life.pravda.com.ua/columns/2015/05/20/194129/
35. Лавський С. Менянка Роксолана Оседач – про особливості життя та навчання у Польщі – the access to the resource: [https://mena.org.ua/blog/category/publikatsiji/]. – https://mena.org.ua/blog/menyanka-roksolana-osjedach-pro-osoblyvosti-zhyttya-ta-navchannya-u-polschi/
36. ACT of 12 December 2013 on foreigners. (2013). Warsaw, Poland: JOURNAL OF LAWS OF THE REPUBLIC OF POLAND.
37. 37. Малиновська О.А. Сучасна міграція українців до Польщі та пов'язані з нею виклики. – the access to the resource: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrats_Pol-fbd2a.pdf
38. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграція населення України в умовах розширення ЄС / О. Малиновська. – Київ. – Бланк-Прес, 2004. – 171 с.
39. Koshulko, O. (2015). Gender equality in case of Ukrainian female migrants in Poland. Proceedings of the 10th Women in Culture Conference “Gender, Culture & Migration 2015”, organized by the Faculty of Social Sciences, University of Gdansk, (p. 23). Gdansk, Poland, 6-7 March.

Касьянова М. М., Леванчук М. С. Інтелектуальна міграція громадян України до Польщі

Протягом останніх 4 років безперервний процес інтелектуальної міграції з України різко посилюється через збройний конфлікт у східній частині держави. Ця проблема також посилюється завдяки соціально-економічній та політичній кризі, а також іншим внутрішнім та зовнішнім факторам. Незважаючи на критичні передбачення деяких науковців, безвізовий режим значно не вплинув на потік емігрантів з України до Польщі та країн ЄС в цілому. Проте незважаючи на це, виникли й ряд інших факторів, що посилюють процес виїзду з країни високоосвічених громадян. Така проблема лише посилюється через те, що сусідні країни, переважно, мають чітку стратегію щодо залучення мігрантів, які допоможуть розвиватися та збагачуватися цим державам, а також зупинити негативний тренд, пов'язаний з демографічними проблемами. Зокрема у Польщі проблема дефіциту висококваліфікованих працівників зростає з кожним роком, оскільки все більше і більше людей намагаються виїхати з країни та мігрувати до Західної Європи, тому уряд держави намагається залучити молодь із сусідніх країн, таких як Білорусь, Литва та України, аби вони іммігрували до цієї Східно-Європейської Республіки

У цій статті розглядаються причини та наслідки інтелектуальної міграції українців до Польщі у період від початку української революції гідності до сьогодення. Україна в свою чергу виступає країною-донором, а Польща – країною-реципієнтом. Оскільки тенденція "втечі мізків" протягом цього періоду лише продовжує зростати, надзвичайно важливо проаналізувати всі її аспекти, щоб створити більш міцну українську стратегію та в майбутньому здійснити усі можливі заходи, аби зупинити демографічну кризу, що продовжує відбуватися в Україні.

Основними цілями цієї статті є: висвітлити нові тенденції міграції високоосвічених українців з 2014 року; з'ясувати нові причини «втечі мізків» через новий спосіб отримання даних про міграцію – аналіз блог-постів українців у соціальних мережах; підтвердити чи спростувати факт про збільшення кількості освічених людей, які переїхали з України до Польщі протягом останніх 4 років.

Ключові слова: Україна, Польща, втеча мізків, інтелектуальна міграція, освіта, наука, високоосвічені мігранти, марнування розумів, висококваліфіковані працівники, циркуляція розумів, міграційна політика.

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.15

УДК 321.001.7

*Коч С. В., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова***КЛІВАЖУВАННЯ ПРОСТОРУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я:
ГЕОПОЛІТИЧНІ СУПЕРЕЧКИ В ЕПОХУ ПОСТ-ПРАВДИ**

Причорномор'я протягом століть залишається зоною геополітичного протистояння прикордонних держав: Болгарії, Росії, Румунії, Туреччини, України, Молдови та інших. Вибудовуючи свою геополітичну суб'єктність, кожне з них розглядає регіон як частину простору етногенезу, націогенезу і політогенезу.

Сучасний регіоналізм в політичних практиках суміжних держав Причорномор'я став проявом різних процесів. В одному випадку, як механізм децентралізації та лібералізації в рамках глобальних інтеграційних тенденцій, а в другому – як практика реалізації постімперських геополітичних ідеологій. У цьому випадку він в кінцевому рахунку спрямований на руйнування територіального статус-кво. Такі процеси на стадії зародження та оформлення проявляться в вигляді політики «м'якої сили» і відбуваються під ширмою «відродження» нації і справедливості.

Мета статті – продемонструвати специфіку Причорномор'я як прикордонного регіону та транскордонної системи та акцентувати увагу на нових якостях соціального і інформаційного просторів. Так, вихід на політичну арену нових акторів – регіональних спільнот і локальних етнокультурних і діаспорних груп, зумовило співіснування різних версій історичної «правди», політичної доцільності, соціальної справедливості в регіону.

В статті продемонстровано, що інформаційний та комунікаційний простори стали ареною для політичних дій держав, які проводять в регіоні цілеспрямовану культурну та меморіальну політику. Метою таких заходів проголошується турбота та захист співвітчизників, збереження пам'яті про спільне минуле, створення умов для інтегрування регіону в семіотичну та інституційну систему держави. Зроблено висновок про те, що усі суб'єкти регіональних геополітичних відносин розглядають транскордоння Північного Причорномор'я як стратегічний простір для подальшого національного розвитку. При цьому відзначено, що національні стратегії на початку XXI ст. були трансформовані за рахунок розширеного тлумачення «нації», які «вийшли» за державні кордони та «включили» у свій склад закордонних співвітчизників, які втратили громадянство, споріднені етнічні групи, а також історичні та етногенетичні простори, які в минулому належали державам і розуміються як «втрачені».

Ключові слова: *транскордоння, кліважи, постправа, регіональна політика, політика щодо співвітчизників, меморіальна політика.*

Постановка проблеми. Північне Причорномор'я протягом століть залишається зоною геополітичного протистояння прикордонних держав. Вибудовуючи свою геополітичну суб'єктність, регіональні гравці розглядають регіон як простір націогенезу, політогенезу або етногенезу титульного народу. Практики соціально-політичної активності в прикордонні з боку цих держав, демонструють різні механізми впливу на регіональні соціальні процеси і різні форми регіональної політики.

Регіональна політика передбачає пошук історичних аргументів для легітимізації політичних дій, застосування комеморативних механізмів з метою пошуку інтерпретацій минулого і створення довгострокових меморіальних стратегій, які підкріплюють сучасну версію націогенезу. Отже, діахронний вимір регіональної політики створює фундамент для обґрунтування «історичного права» держави на простір. Синхронний вимір регіональної політики орієнтований на формування лояльності населення до політичного центру за рахунок соціальних дій в сферах побутових відносин, інвестування, освіти (формування лояльної інтелігенції), інформації (формування регіональної пам'яті і комунікаційних пріоритетів).

При цьому, держава «входить» або «повертається» в регіональну структуру в якості бенефіціару. Інвестування дозволяють встановити соціальні зв'язки і виступати як суб'єкт господарювання, культурний і соціальний меценат, який діє з огляду на свої геополітичні інтереси.

Теоретична основа аналізу. Дослідження регіональних процесів в Північному Причорномор'ї спирається на концептуальні напрацювання С. Роккана (теорія соціальних розколів – «кліважів» та їх вплив на структуру політичного простору) [22], Р. Брубейкера (теорія ідентичності малих груп в контексті комеморативних практик держав) [2], Д. Замятіна (дослідження способів репрезентації та інтерпретації прикордонних просторів) [6] і У. Бека (аналіз територіального простору прикордоння, як об'єкту соціальних процесів, що має «глокальну біографію», і дозволяє локальним групам протиставляти себе глобальному людству) [1]

Метою роботи є дослідження політико-правових механізмів впливу на соціокультурний і політичний розвиток Північного Причорномор'я з боку прикордонних держав в контексті взаємодії із співвітчизниками.

Основний матеріал. Аналізуючи «карту» Північного Причорномор'я як простору, який є історичною частиною великих імперій, звертаємо увагу на розколи (кліважі), які внесли їх кордони в регіональну соціокультурну структуру (між християнським і мусульманським світом, між латинізованим простором романської культури та культурою кириличного письма східного християнства, між культурою землеробського населення і номадів, тощо.).

Регіональна структура, як результат розколів соціо-політичного простору, характеризується унікальними рисами: 1) формування анклавів «периферійного населення», якому притаманна множинна ідентичність [8]; 2) співіснування перехресних комунікаційних просторів, які утворюють дискретно-континуальну систему багаторівневої взаємодії [17]; 3) «фантомні кордони», які проявляються під час електоральних процесів, вибору напрямків міграції, формування векторів інтеграції локальних суб'єктів регіону.

Північному Причорномор'ю притаманні риси «буферного простору». Кожна з імперій, яка володіла цим простором, осмислювала його як бар'єр, який забезпечує недосяжність «центру»: а) будова фортець, засік, організація військових поселень; б) створення умов для заселення регіону лояльним до влади населенням; в) проведення протекціоністської політики до регіону.

Соціальний протекціонізм передбачав створення пільгових «соціальних ліфтів», особливі соціальні та економічні статуси для населення, надання автономій або права на самоврядування. Економічний протекціонізм проявлявся у вигляді податкових та митних пільг, порто-франко, спеціальних режимах прикордонного переміщення, створення інфраструктурних об'єктів.

Доки регіон залишався «внутрішньою периферією» імперії, він створював умови для захисту «центральної структури» і позначав просторовий кордон «своєї» території. Але в ситуації конфлікту виступав об'єктом «торгу», «жертви», «завоювання» як в період Російсько-Турецько-Польських війн XVII-XIX ст. або Світових війн XX ст. Рухомість політичних кордонів пояснює велику кількість реліктових кордонів на півночі Чорного моря – «недоїдки» конкуренції між націями-державами (Ст. Роккан). Вони проявляються під час виборчих кампаній, в умовах вибору стратегії розвитку в державі, в ситуації культурних і статусних конфліктів.

В силу нестійкості політичного впливу і слабкості центральної влади в регіоні, його статус можна інтерпретувати і як «зовнішню» периферію. На користь такої характеристики свідчить звернення до моря і до інших «периферій». Це дає підставу розглядати Північне Причорномор'я як транскордонну систему. Віддаленість від політичного «центру» пояснює слабкість і неактуальність національної ідентичності у всіх регіональних історичних групах. «Ми не можемо кожні 50 років любити нову Батьківщину» – цей аргумент, висловлений одним із офіційних представників однієї з діаспор, пояснює прагматичне відношення локальних груп до політики «патріотизму» будь-якої державної влади.

В регіоні спостерігається прагнення до формування автономістських утворень (регіональних «республік»), але зазвичай без претензій до самовизначення. Автономізм в умовах частих змін «центру» розглядається як механізм, здатний «зберігати» соціальну структуру і гарантувати стабільність мешканцям прикордоння. Політизацію регіональних груп можна розглядати як наслідки стратегічних акцій за межами їх власного контролю і результат зовнішнього впливу. В Причорномор'ї цей підхід актуальний щодо гагаузької, бессарабської та кримської ситуацій.

Якщо «периферію» ми визначаємо по відношенню до центру, то культурну меншість – по відношенню до більшості, яка встановлює норми національної культури. Сучасна етнічна карта Північного Причорномор'я – результат геополітичних трансформацій останніх 200 років. Більшість народів, які проживають в регіоні в ретроспективі володіли «титульним» статусом і сприймають себе як «корінних» мешканців (греки, євреї, татари, молдавани, румуни, росіяни, українці, та інші), чия історія є частиною історії регіонального простору. В той же час, більшість значних діаспорних

груп – етнічні анклавні населення, що опинилися за межами Батьківщини і можуть розглядатися як «діаспори катаклізми», утворені під час руху політичних кордонів. Закономірно, що їх ідентичність характеризується як «капсульна», «дифузна», «кластерна», «кризова», «гібридна».

Всі перераховані характеристики простору пояснюють тезу про те, що «периферії» завжди було складно завоювати і ними важко керувати. Вони несуть загрозу автономізації або тяжіють до сусідніх держав. Тому соціальні і меморіальні практики, що реалізують в таких просторах конкурентні центри, орієнтовані на включення їх в семіотичний простір держав і на інкорпорацію прикордонних груп до власних соціальних структур. Комплексні регіональні програми «розширення» за рахунок споріднених просторів і груп передбачають актуалізацію попередніх соціокультурних розломів (кліважів) з метою їх поглиблення і «отвердіння».

Регіоналізм в практиках суміжних держав став проявом різних процесів. В одному випадку він сформувався як механізм децентралізації та лібералізації в межах глобальних інтеграційних тенденцій (Болгарія, Україна). У другому, як практика реалізації постімперських геополітичних ідеологій (Туреччина, Румунія, Росія, Польща), коли регіоналізм спрямований на руйнування територіального статус-кво під прикриттям відродження нації та справедливості. Так, Північне Причорномор'є є ареною геополітичних проектів, які відбивають постімперські амбіції держав: «Міжмор'я» та «Ханської України», «Великої Румунії» та «Великої Болгарії», «Новоросії» та «Тюркського поясу». Ці проекти увійшли в основу стратегій національного розвитку держав – сусідів. Зупинимось на формуванні політик в деяких країнах регіону: Румунії, Болгарії, Туреччині.

Ідеї «відродження» Румунії в часи президентства Трояна Бесеску (2004 – 2014 рр.) призвели не тільки до відродження політичного уніонізму, але і до матеріалізації територіальних претензій в прикордонних зонах. «Відродження Румунії» уявляється як територіальне об'єднання Румунії, Молдови, Бессарабії, Марамурешу та Південної Буковини. Сферою впливу уніонізму стали «втрачені території», які в практичній ідеології представлені як «тимчасово окуповані». Так, в 2017 р. Парламент Румунії встановив державне свято «День об'єднання з Бессарабією» (27 березня). В Україні та Молдові ця дата позначена як «День окупації Бессарабії».

Відродження пантюркізму в Турецькій республіці стало помітно з другої половини ХХ ст., коли цю ідеологію опанувала партія «Національна дія». В 2018 р. під час парламентських виборів партії «Національна дія» та «Справедливість та розвиток» утворили «Народний Альянс», який отримав 61,4% голосів виборців. Зміни в Конституції по розширенню можливостей президента розглядаються як повернення до «османізму».

Неосманізм – неофіційна доктрина Туреччини по розширенню сфери впливу на суміжні території за рахунок «м'якої сили». Складова неосманізму – неопантюркізм передбачає інтеграцію тюркських держав виходячи з їх культурної близькості. На пантюркістську основу програми правлячої коаліції вказує праця «Стратегічна глибина» (2001) А. Давутоглу (2014-2016 рр. – Прем'єр міністр Туреччини). Політик обґрунтовував шлях, який повинна пройти Туреччина, щоб перетворитися у регіонального лідера на «постосманському» просторі. Під його керівництвом оформлена доктрина «Нуль проблем з сусідами», яка перетворилась в засіб обґрунтування управління процесами в просторах суміжних держав [21]. Сучасна геополітика Туреччини реалізується за рахунок регіонів проживання тюркських народів («тюркський пояс»). В Причорномор'ї її об'єктом є кримські татари та православні гагаузи [25].

Ідею «тюркського поясу стабільності» розвиває Всесвітня асамблея тюркських народів, головним завданням якої стало створення Співдружності тюркських держав [12]. У 2009 р. відбулась інституалізація Ради співпраці тюркських держав (Тюркська рада). Ця трансдержавна структура включила Ради глав держав, міністрів закордонних справ, старійшин, заслужених діячів зовнішньополітичних відомств та Постійний секретаріат. Співдружність стала першою інституційною структурою, що об'єднала «тюркський світ».

Деякі історичні аргументи Туреччини щодо Північного Причорномор'я підтримує Україна після 2013 р, відтворюючи образ «Ханської України», який конкурує з образом «Новоросії» у регіональній структурі пам'яті [14].

Північне Причорномор'є залишається лімітрофом для східного християнства. Релігійні війни, як ідеологічна складова геополітичних конфліктів, не залишають цей простір протягом тисячоліття. Сучасний процес створення помісної церкви в Україні оголює конфлікт часів Вестфальської епохи, коли була актуальною теза «чия влада – того і віра». Суперечка між Константинопольським і Московським патріархатом стосовно канонічної території і повноважень «першого» Патріарха пов'язана з глобальним переструктуруванням у світовій системі центр-периферійних відносин. В контексті цих процесів відбувається зміщення акцентів в концепції «руського світу», яка набуває

альтернативних, пом'якшених форм: «союз східнослов'янських православних народів», «православний світ».

В останнє десятиріччя змінена національна стратегія Республіки Болгарії. В 2014 р. Міністерська Рада прийняла нову «Національну стратегію для болгарських громадян і болгарських історичних спільнот по всьому світу» [9]. Згідно документу болгарська нація трактується як етнокультурне утворення трансдержавного характеру. Інтеграція всіх етнічних болгар світу в єдину систему соціокультурних відносин представлено як завдання держави.

Епоха європейського пост-модерну змінила актуальний простір взаємодії політичних акторів, у нових умовах інформаційний простір став виконувати функції простору географічного та пост-факти набули змоги породжувати політичну реакцію.

Маркером розбудови регіоналістських програм і оформлення проектів геополітичного «розширення» є політика і практика залучення колишніх співвітчизників у сферу контролю держави. Серед всіх Причорноморських держав найбільш розвинутими такі «політики» є у Румунії та Болгарії.

У Румунії початком формування такої політики став 2007 р. з прийняттям Закону «Про підтримку румунів у всьому світі» 2007р. [19]. Проте, ще в 1991 р. Закон «Про румунське громадянство» називав співвітчизниками всіх, хто на підставі «права ґрунту» мав можливість довести наявність родичів, які народилися на території Румунії до 1940 р. [18]. З 2009 р. для цієї категорії співвітчизників впроваджено Закон «Про спрощення надання громадянства особам, які проживали на території Румунії». Наявність громадян за кордоном, надає привід підіймати питання гуманітарного характеру в сфері культури та стосовно спорів на кордоні. Так, «Концепція національної безпеки Румунії» 2007 р. закріплює мету захисту румунських громадян, їх прав та свобод [23]. Паспортизація в прикордонних регіонах України підігривається «прагматичним уніонізмом», який в умовах системної кризи легалізує еміграцію в ЄС. «Нові румуни» часто мають множинне громадянство (українське, румунське, болгарське, російське, молдовське, тощо), що закріплює традиційну для регіону гібридну ідентичність.

В Болгарії політика до «закордонних болгар» почала розвиватися на початку 90-х рр. ХХ ст. Першим документом стала Постанова Ради Міністрів №103 «Про проведення освітньої діяльності серед болгар за кордоном» [10]. Закон «Про болгарське громадянство» 1999 р. [4] та Закон «Про болгар, які проживають за межами Республіки Болгарія» 2000 р. [3] створили базу для взаємовідносин держави та регіональних діаспор. Така політика продовжує розвиватися, про що свідчить проект Закону «Про болгар, які проживають за межами Республіки Болгарія» 2015 р. [5].

З 1999 р. політика залучення співвітчизників розвивається в Росії. Закон 1999 р. «Про державну політику РФ по відношенню до співвітчизників за кордоном» був оновлений у 2010 р. [13]. Основну увагу Закон приділяв демографічному аспекту програми – залюдненню депресивних регіонів в країні. Цільових програм роботи з закордонною діаспорою цей проект не передбачав. Розширення і спрощення механізмів залучення співвітчизників стало предметом обговорення тільки у 2018 р. з висуванням проекту Закону «Про внесення змін до закону «Про громадянство», в якому передбачається надання громадянства з «гуманітарною метою» [11]. Цю зміну безпосередньо торкаються населення простору що досліджується. За результатами VI Всесвітнього конгресу російських співвітчизників у Москві у 2018 р. заявлено про прийняття нової Концепції державної міграційної політики, яка повинна передбачити програму взаємовідносин із співвітчизниками за кордоном.

Наймолодшою серед всіх державних політик щодо співвітчизників є політика Турецької Республіки. Серед законодавчих актів є тільки оновлений в 2017 р. Закон «Про Турецьке громадянство» 2009 р. [24]. Закон вперше передбачає пільги (надання «голубої карти») для отримання громадянства співвітчизниками за кордоном, але тільки якщо в державі проживання турок не встановлене подвійне громадянство. Було спрощено механізми залучення діаспори до участі в суспільно-політичному житті (з'явилося право приймати участь у виборах, перебуваючи за кордоном та проводити комерційні операції за кордоном).

Держава вибудовуючи відносини із співвітчизниками може робити наголос на демографічних і міграційних процесах, але може сприяти закріпленню діаспори в регіоні і створювати систему регулярних зв'язків з її структурами, яка в цьому випадку є опорою для впровадження економічних і політичних інтересів метрополії. Створюючи інституційні і правові механізми політики до співвітчизників, держава інтегрується в систему мережевих транснаціональних відносин, отримуючи важелі у світовій політичній системі.

Інституалізація у сфері діаспоральної політики держав регіону досягла значного розвитку. Так, в Румунії з 1995 р. діє Рада по проблемам румун за кордоном при Прем'єр-міністрі. В 1998 р. був

створений Державний підрозділ безпеки для румунів за кордоном, а у 1999 р. Відділ відносин із румунами за кордоном. Вперше самостійний орган, який керував державною політикою по зв'язкам з діаспорою був створений в 2000 р. – Департамент румунів за кордоном, який підпорядковувався в різні роки Міністерству громадської інформації, Генеральному секретаріату уряду, канцелярії Прем'єр-міністра.

В 2005 р. був створений Департамент зав'язків із румунами при Міністерстві закордонних справ, який з 2009 р. підпорядкований Прем'єр Міністру [20]. Об'єктом уваги Департаменту стали румунські меншини в Україні, Болгарії, Сербії, Угорщини та Албанії, він займався питаннями румунських шкіл прикордоння, румунського громадянства, політики зміцнення ідентичності румунських громад.

В 2017 р. в Румунії з'явилося «Міністерство румун звідусіль», як найбільш високий інституційний рівень, який створюють тільки держави, де діаспора грає роль структурної одиниці національно-державної системи [15]. Уряд Румунії у 2017 р. прийняв «Національну стратегію для румунів звідусіль», яка містить програму на період 2017-2020 р. [16].

В Парламенті Румунії діють Комітети, які займаються проблемами румунів звідусіль, діє «Комісія румунських громад за межами країни» в Палаті депутатів, а в Сенаті – «Комісія румунів з усього світу». Палата депутатів скликає Конгрес румунів за кордоном і забезпечує його організацію.

Розвинуту інституційну систему для реалізації політики щодо закордонних співвітчизників створила Болгарія. Можна виокремити органи загальної компетенції в системі державної влади, це – Комісія по болгарському громадянства і болгарам за кордоном діє при адміністрації Президента Болгарії (діє з 22.05.2012 р); Міжвідомча комісія з питань болгар за кордоном при Міністерстві освіти і науки Болгарії. З ініціативи МОН відкрита Дирекція, яка відповідає за болгарські школи за межами країни, діє Асоціація болгарських шкіл за кордоном; Дирекція «Болгарське громадянство» і Рада по громадянству діють при Міністерстві юстиції Болгарії. В цілому, реалізація державної політики щодо болгар, які проживають за межами Республіки Болгарія залишається за Радою міністрів [7].

Крім того створені спеціальні органи, які відповідають за політику Болгарії щодо болгарської спільноти за кордоном. Першим державним органом, в назві якого було використано поняття «болгари за кордоном» став Комітет по роботі з болгарами за кордоном (діяв з 1982 по 1991 р). Комітет поєднував риси державного органу та громадською організацією. В 1991 р. була створена Міжнародна Асоціація болгар. Це загальнонаціональна, громадська організація яка займалася реалізацією державної політики щодо осіб болгарського походження за кордоном. В 1992 р. було створено Державну агенцію у справах болгар за кордоном, як координаційний орган уряду по реалізації державної політики щодо співвітчизників у всьому світі.

Отже, інституційна систем Болгарії в Причорноморському регіоні є самою розвинутою, що пояснюється впливом діаспори на процес творення національної держави. Для Болгарії її діаспора – це міцна лобістська структура за кордоном яка повинна створювати додатковий ресурс для держави.

Дещо схожа аргументація у Туреччині. Вона формує політику взаємодії із діаспорою виходячи із прагнення позбутися статусу регіональної держави і здобути вплив на світові міжнародні процеси. Розвиток закордонних діаспор тут пов'язаний із трудовою міграцією. Починаючи з 1960-х років формувалась система двосторонніх угод між Туреччиною і європейськими державами. На цей час такі договори підписані із 32 країнами [27]. Потреба в координуючому органі було задоволена лише в грудні 2002 р., коли рішенням Ради міністрів було створено Управління турецьких громадян, які проживають за кордоном. Роботу Управління спрямовували на створення міцного турецького лоббі, яке повинно було стати конкурентом вірменським та грецьким групам тиску в Європі і Америці. Саме в той час було артикульовано ідею про створення Міністерства діаспори, за зразком аналогічної структури в Вірменії.

В березні 2010 р. поняття «споріднені народи» було зафіксовано в назві державного інституту, який займався діаспоральною політикою – було утворено Управління у справах турок, які проживають за кордоном і споріднених народів. Це поняття в залежності від ситуації тлумачиться в різних контекстах: релігійним (всі єдиновірці), етнічним (всі тюрки), та навіть імперським (населення регіонів, що були частиною Османської імперії). Відповідальним за роботу агентства призначений міністр праці і соціального захисту – Фарук Челик [26].

В листопаді 2018 р. в Анкарі на зустріч керівників державних органів та організацій, відповідальних за діаспоральні питання, Ради співробітництва тюркомовних держав була прийнята «Спільна стратегія дій Тюркської Ради тюркомовних діаспор» і «Спільний план дій для

тюркомовних діаспор на 2018-2019 рр.». Суттєвим є факт, що перша «Контактна група відповідальних осіб у справах діаспори» була створена при РСТД в 2009 р. Отже, вже 10 років відбувається консолідація діаспоральної, трансдержавної системи на основі соціокультурних в'язків в межах тюркського світу.

Висновки. Північне Причорномор'є залишається простором конкурентних стратегій прикордонних держав. Історія соціально-політичних розколів в регіоні проявляється в формі фантомних та реліктових кордонів, локальних етнокультурних груп із множинною ідентичністю і в наявності транскордонних соціокультурних систем, які охоплюють регіональні діаспори, виводячи їх на світову арену. Прикордонні держави протягом останніх десятиліть сформували функціональні інституційні та правові системи, які дозволяють їм здійснювати послідовний та системний вплив на регіон через локальні регіональні та споріднені групи, виступаючи як меценати. Локальні етнокультурні групи стали реципієнтами регіональних політик прикордонних держав, що зумовлює реалізацію в регіоні різних версій історичної «правди», політичної доцільності, соціальної справедливості.

Всі суб'єкти регіональних геополітичних відносин розглядають транскордоння Північного Причорномор'я як стратегічний простір для подальшого національного розвитку. При цьому, національні стратегії на початку ХХІ ст. були трансформовані за рахунок розширеного тлумачення «націй», які «вийшли» за державні кордони та «включили» у свій склад закордонних співвітчизників, які втратили громадянство, споріднені етнічні групи, історичні та етногенетичні простори, які в минулому належали державам і розуміються як «втрачені».

Бібліографічний список:

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. Брубейкер Р. Этничность без групп / Пер. с англ.; нац. Исслед. Ун-т «Высшая школа экономики» – М.: изд. Дом Высшая школа экономики, 2012. – 408 с.
3. Закон за българите, живеещи извън Република България от 11.04.2000 г. [Электронный ресурс] // Българският правен портал – Режим доступа: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134916612>
4. Закон за българското гражданство, в сила от 20.02.1999 г. [Электронный ресурс] – Българският правен портал – Режим доступа: <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2134446592>.
5. Законопроект за изменение и допълнение на Закона за българите, живеещи извън Република България №554-01-20 от 04/02/2015 [Электронный ресурс]. – Официален сайт на Народно събрание на Република България – Режим доступа: <http://www.parliament.bg/bg/bills/ID/15205/>.
6. Замятин Д.Н. Политико-географические образы и геополитические картины мира (Представление географических знаний в моделях политического мышления) // Полис, 1998. – № 6. – С. 35-46.
7. Коч С. Република Болгария и «болгары зарубежья»: формирование политики взаимодействия // Вісник Одеського національного університету. Соціологія та політичні науки. Політологія – Том 23. Випуск 2 (31). 2018 С. 135 – 157.
8. Коч С.В. Социально-экономические модели адаптации этнических групп (на примере «старых» и «новых» диаспор юго-западного региона Украины) // Предупреждение насильственных конфликтов в мультикультурных сообществах и формирование культуры мира. / Ред. М.Араджиони. – К.: ЧП «Золоті Ворота», 2011. – С.61 – 71
9. Национална стратегия за българските граждани и историческите български общности по света от 23.07.2014 г. [Электронный ресурс] Официален сайт на Министерски съвет. Портал за обществени консултации. Режим доступа: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=938>.
10. Постановление № 103 за осъществяване на образователна дейност сред българите в чужбина на Министерски Съвет от 31.05.1993 г. [Электронный ресурс] – Официален сайт на Министерство на образованието и науката – Режим доступа: <http://mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=58>.
11. Проект федерального закона № 527255-7 «О внесении изменений в Федеральный закон «О гражданстве РФ». Зарегистрирован 07.08.2018. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://sozd.parliament.gov.ru/bill/527255-7>.
12. Султанмурат Е. Мухаметдинов Р., Каримов Б.Тюркский пояс стабильности Евразии. – Казань, 2009. – 100 с.
13. Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» от 24.05.1999 N 99-ФЗ [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://base.garant.ru/12115694/>
14. Якубович М. «Ханська Україна» проти «Новоросії»: що закарбовано в історичній пам'яті? 22. 10. 2017. Релігійно-інформаційна служба України, 2001-2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/68749
15. Hotărâre nr.17 din 12 ianuarie 2017 Privind organizarea și funcționarea Ministerului pentru Români de Pretutindeni, precum și pentru modificarea și completarea Hotărârii Guvernului nr. 857/2013 privind organizarea

și funcționarea Institutului "Eudoxiu Hurmuzachi" pentru românii de pretutindeni. [Електроний ресурс]. Режим доступу: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act?ida=141739

16. Hotărârea nr. 405/2017 privind aprobarea Strategiei naționale pentru românii de pretutindeni pentru perioada 2017-2020, (M.Of. al României. În vigoare de la 27 iunie 2017). [Електроний ресурс]. Режим доступу: <https://lege5.ro/Gratuit/ge3dkmbygyza/hotararea-nr-405-2017-privind-aprobarea-strategiei-nationale-pentru-romanii-de-pretutindeni-pentru-perioada-2017-2020>

17. Koch S. "Our" and "Foreign" in Bessarabia: Communicational Environment and Commemorative Practices // Popov, R., M. Maeva, M. Slavkova, Y. Erolova (2018). Between the Worlds: People, Spaces and Rituals. E-collection of Conference Proceedings. Sofia: IEFSEM – BAS, pp. 236-254

18. Lege Cetățeniei române nr. 21/1991. (Monitorul oficial nr. 576 din 13 august 2010). [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/121439>

19. Legea nr. 299/2007 privind sprijinul acordat românilor de pretutindeni, republicată, cu modificările și completările ulterioare, (Portal legislativ), [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/87091>

20. Ministru pentru Românii de Pretutindeni. [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mprp.gov.ro/web/natalia-elena-intotero>

21. Policy of Zero Problems with our Neighbors. Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.tr/policy-of-zero-problems-with-our-neighbors.en.mfa>

22. Rokkan St., Urwin D. The Politics of Territorial Identity. Studies In European Regionalism. L., 1982, p.1-17.

23. The national security strategy of romania, The European Romania, the Euro-Atlantic Romania: For a Better Life in a Democratic, Safer and More Prosperous Country, Bucharest, 2007 p. 33.

24. Türk Vatandaşlığı Kanununu 5901 sayılı yeni 29.05.2009 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edilmiş ve 12 Haziran 2009 tarih ve 27256 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

25. Uzun U. Evolution of the idea of Turkic-Turkish cultural expanse in the twentieth century and its political importance for Turkey's geostrategy // European political and law Discourse. Volume 3. Issue 3, 2016. – С. 33-45.

26. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı: YTB, Mevzuat. [Електроний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ytb.gov.tr>

27. Yurtdışında Yaşayan Türk Vatandaşları, T.C. Dışişleri Bakanlığı. [Електроний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler.tr.mfa>

Koch S. V. Cleaving of the North Black Sea Space: Geopolitical Disputes in the Era of Post-Truth

The Black Sea Region, during the centuries, has been stayed as a zone of geopolitical confrontation between borderland states of Bulgaria, Russia, Romania, Turkey, Ukraine, Moldova and others. Each of them, building geopolitical capacity, considers the region as a part of space of ethnogenesis, natiogenesis and politogenesis.

The modern regionalism in political practices of the neighbouring states of the Black Sea Region has demonstrated different processes. In one case, it is the mechanism of decentralization and liberalization within global integrational tendencies, in other case – the practise of realization of Post-Imperial geopolitical ideologies. In such case, it is consequently directed to ruin territorial Status Quo. These processes on the stage of emergence and formation of the "soft power" policy have been developed in the form of "nation and justice revival" policy.

The aim of this paper is to demonstrate the features of the Black Sea Region as borderland region and trans-boundary system, and to focus on the new features of social and informational spaces. Thus, emergence of the new actors – regional societies and local ethnocultural and diasporal groups on the political stage caused co-existence of different versions of historical "truth", political expediency, social justice in the region.

The paper demonstrates that informational and communicational spaces became the arena for political actions of the states that conduct purposeful cultural and memorial policy. The aim of such measures has been declared the care of compatriots, preservation of memory about common past, making conditions for integration of the region to the semiotic and institutional state system.

It was concluded that all subjects of regional geopolitical relations consider the transboundation of the Northern Black Sea Region as a strategic space for further national development. It is noted that national strategies in the early twenty-first century were transformed to expanded interpretation of "nations" that "came out" along the state borders and "included" their compatriots who lost their citizenship, related ethnic groups, as well as historical and ethnogenetic spaces that in the past belonged to the states and are understood as "lost".

Key words: *transboundary, cleavage, post-truth, regional policy, policy on compatriots, memorial policy.*

Малиновська Н. В., Національний університет «Острозька академія»

ДО ПРОБЛЕМИ БЛИЗЬКОСХІДНОГО НАПРЯМУ В КОНЦЕПТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

З початку незалежності України було прийнято ряд важливих правових документів, які визначають і характеризують зовнішню політику України. Вони становлять основу досліджень вітчизняних науковців для обґрунтування векторів зовнішньої політики, прогнозування партнерства та союзнитва України у міжнародних відносинах та в регіоні. Правові документи визначають стратегічні регіони інтересів України та пояснюють дії зовнішнього відомства, є орієнтиром для бізнесу і публічного сектору. В статті авторка аналізує основні правові документи, які є визначальними у формуванні зовнішньої політики України, її географічних напрямів, діяльності та особливостей, здійснює пошук близькосхідного вектору. Для аналізу концептів сучасної зовнішньої політики України та умов, в яких вони сформовані розглядаються дві основні складові. По-перше це політико-правова база, згідно якої визначені зовнішні пріоритети, принципи, напрями та політика Української держави. По-друге, це аналіз напрацювань та доробків українських науковців, фахівців зовнішньої політики, які формують сучасну політичну думку та аналізують перспективи України на міжнародній арені. Звертається увага на трактування зовнішніх напрямів у нормативно-правових документах, зокрема в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Постанові Верховної Ради України «Основні напрямки зовнішньої політики України», Законах України «Про основи національної безпеки України», «Про дипломатичну службу», «Про національну безпеку України». Окремо приділена увага встановленню дипломатичних відносин України та країн близькосхідного регіону, роботі дипломатичних служб. Авторка пропонує наукове осмислення зовнішніх напрямів, закладених у правових документах з початку проголошення незалежності до сучасності, пояснення євроінтеграційного курсу і особливостей української політики «багатовекторності». Також звертається увага на дослідження українських науковців щодо зовнішньої політики, її напрямів та попри міжцивілізаційний вибір, вигідне географічне та геополітичне розташування слабкі взаємини й нестачу знань про близькосхідний регіон.

Ключові слова: Близький Схід, зовнішня політика України, дипломатія, національна безпека, європейська політика, ЄС.

Окремі історичні віхи послужили вагомим фундаментом для формування зовнішньої політики України. Однак, це не може бути визначальним у зовнішньому виборі, а радше слугує поясненнями чи пошуком порозуміння між конфліктами минулого, залагодження протиріч між суспільствами.

Мета статті полягає в прагненні здійснити аналіз присутності одного із стратегічних регіонів світу в українській зовнішній політиці через аналіз нормативно-правової бази та існуючих наукових досліджень.

Для того, щоб проаналізувати концепти сучасної зовнішньої політики України та умови, в яких вони сформовані будемо виходити з політико-правової бази, згідно якої визначені зовнішні пріоритети, принципи, напрями та політика Української держави. В цьому контексті формуються напрями зовнішньої політики, орієнтації керівних органів влади, формуються суспільні очікування. Здійснюючи аналіз правової бази, ми звертатимемо увагу на присутність близькосхідного регіону у зовнішній політиці України та спробуємо з'ясувати вимір українсько-близькосхідних відносин.

За час незалежності України було прийнято ряд важливих правових документів, які визначають і характеризують зовнішню політику України. Вони є в основі досліджень вітчизняних політологів та міжнародників для обґрунтування векторів зовнішньої політики, прогнозування партнерства та союзнитва України у міжнародних відносинах та в регіоні. Власне, ці документи визначають стратегічні регіони інтересів України та пояснюють дії зовнішнього відомства, регулярність зустрічей керівництва держави, є орієнтиром для бізнесу і публічного сектору.

Основними документами, які становлять інтерес для нашого дослідження є:
Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року;
Постанова Верховної Ради України «Основні напрямки зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року;
Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року;
Закон України «Про дипломатичну службу» від 07 червня 2018 року;
Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року.

Основоположним документом державності, внутрішньої і зовнішньої політики є документ, який несправедливо лишається поза увагою «Декларація про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 року. Цим документом Україна ознаменувала свій шлях до без'ядерного статусу, політики нейтральності та позаблоковості. В останньому десятому розділі «Міжнародні відносини» Українська РСР проголошується як суб'єкт міжнародного права, що здійснює зовнішню діяльність з метою ефективного забезпечення національних інтересів. Одночасно із формулюванням своєї позиції у зовнішній політиці, яку можна розглядати як основу принципів зовнішньополітичної діяльності України, в Декларації визначені зовнішні вектори політики, якими завершується документ – «Українська РСР безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» [2]. З огляду на це, попри рівність у зовнішніх зносинах, визначення себе як рівноправного учасника міжнародного спілкування, Україна задекларувала європейський вектор зовнішньої політики. Тим самим визначивши вектор зовнішньої політики.

Наступним документом, який визначає зовнішні напрями української політики є, ухвалена Верховною Радою України, *Постанова «Основні напрямки зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року* [9]. Її можна розглядати продовженням задекларованих напрямів попереднього документу. Близько сорока разів в Документі згадується Європа, європейські документи в контексті європейського регіонального співробітництва. Цей напрям є самостійним з-поміж визначених чотирьох напрямів зовнішньої політики України, поряд з двосторонніми міждержавними відносинами, співробітництвом в рамках СНД, співробітництвом з міжнародними організаціями, зокрема ООН. Тут також варто підкреслити, що виокремлені напрями, зумовлені національними інтересами і прагненням сприяти системі безпеки на регіональному та міжнародному рівні. Останнє неодноразово буде визначальним у співробітництві України і «гарячих точок» держав Близького Сходу.

У Постанові «Основні напрями зовнішньої політики України» четвертим, хоч і останнім, закріплюється пріоритетний стратегічний напрям двосторонніх міжнародних відносин – держави Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки. Цей напрям поєднав географічно віддалені від України регіони по різні сторони земної кулі, з різною політикою та історією взаємин. Країни Близького та Середнього Сходу, зокрема члени ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти) визначаються, як такі з якими Україна «шукатиме шляхів до встановлення контактів». Окремо з країн Близького Сходу виділяється Ізраїль, з яким геостратегічні та геоекономічні інтереси України вимагають підтримання тісних і широких стосунків [9]. Багатовекторність двосторонніх відносин України можна розцінювати з декількох позицій. Перше, це можна розцінювати як зрівняння сприйняття та важливості визначених країн регіонів. По-друге, через невизначеність національних інтересів та входження в міжнародну політику, Україні належало сформувати зовнішню позицію по важливих міжнародних питаннях, в тому числі щодо арабсько-ізраїльського конфлікту. З огляду на те, що Ізраїль єдиний згаданий з-поміж близькосхідного регіону, то Українська держава визначилася із зовнішньою орієнтацією в регіоні. По-третє, за два роки незалежності Україна ще не встигла налагодити добрих взаємин із цими регіонами. Станом на 2 липня 1993 рік, з прийняттям Постанови, були встановлені дипломатичні відносини з усіма державами Близького Сходу [8]. Зважаючи на різноманітність регіону, особливості близькосхідної політики та конфлікти на Аравійському півострові, Українська держава потребувала значно більше часу для визначення зовнішніх партнерів і міжнародної поведінки.

Наступним важливим документом, на якому потрібно зупинитися – *Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року*. Він визначає основні засади, спрямовані на захист національних інтересів та відповідно визначення напрямів політики з питань національної безпеки. Цим нормативним актом Україна окреслює реальні і потенційні загрози своїй безпеці у зовнішньополітичній сфері у вигляді воєнно-політичної нестабільності, регіональних і локальних воєн (конфліктів) у різних регіонах світу. У відповідь на ці виклики у зовнішній політиці, Україна задекларувала один із напрямів – участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки, а також у рамках міжнародних

договорів України [5]. Надалі миротворча діяльність стане одним з головних напрямів української політики, що з одного боку допомагатиме підтримувати політику нейтралітету та позаблоковості, а з другого – створить проблему невизначеності щодо підтримки чи засудження сторін конфліктів, цим самим слідуючи політиці зовнішніх партнерів та великих гравців. Наслідуючи курс Сполучених Штатів чи Російської Федерації, який у військових конфліктах Аравійського півострова різнився, українська політика виявлялася непослідовною і суперечила задекларованій зовнішній політиці з питань національної безпеки та захисту національних інтересів.

У 2018 році Верховною Радою було ухвалено два важливі законодавчі акти – Закон України «Про дипломатичну службу» від 07 червня 2018 року і Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року.

Перші два десятиліття дипломатичний корпус не мав власного законодавства. Він регулювався Розпорядженням Президента України «Про Положення про дипломатичне представництво України за кордоном» від 22 жовтня 1992 року, Указами Президента України «Про Положення про дипломатичну службу в Україні» від 16 липня 1993 року та «Про Консульський Статут України» від 2 квітня 1994 року. В останні роки робота дипломатів регулювалася Законом України «Про державну службу». Прийняття окремого законопроекту «Про дипломатичну службу» від 07 червня 2018 року, який набуває чинності 19 грудня 2018 року, передбачає визначення принципів, засад та організацію роботи посадових осіб дипломатичної служби. Даний Закон жодним чином не впливає в більшій чи меншій мірі на зовнішню політику України, однак регулює роботу дипломатів, закріплює їхній правовий статус, підкреслює важливість і необхідність роботи дипломатичної служби [3]. Українські дипломати неодноразово зазнавали критики щодо неналежного виконання обов'язків, не налагодження контактів на місцях, невідповідність займаним посадам згідно вимог.

На сьогодні в низці країн близькосхідного регіону склалася ситуація, коли українські послы призначалися невчасно або «пересиділи» визначений термін. Наприклад, в Єгипті керівника українського дипломатичного представництва не було з березня 2014 року по січень 2015 рік, в Ірані – з квітня 2014 року по грудень 2015 рік, в Лівані – з квітня 2014 року по серпень 2016 рік. В Ізраїлі (посол призначений з 2005 по 2010 рік), Йорданії (посол призначений у 2008 по 2010 рік), Кувейті (посол призначений з 2010 року) та ОАЕ (призначений у 2010 році) ротація послів не відбувалася з 2010 року.

Відповідно до даних МЗС України майже одразу після встановлення дипломатичних відносин були відкриті дипломатичні представництва з Туреччиною (1992 р.), Іраном (1992 р.), Кувейтом (1995 р.), Іраком (2002 р. з перервою у 2003-2007 рр.). Посольства Оману, Ємену, Бахреїну в Україні розташовані в Москві. Значно пізніше посольства в Україні відкрили Саудівська Аравія (2009 р.), Катар (2013 р.) та ОАЕ (2013 р.). Встановлення дипломатичних місій корелюється зустрічами на міждержавному рівні [8].

Прийнятий законопроект «Про національну безпеку України» орієнтований на внутрішньодержавну політику та захист суспільства і кожного громадянина від загроз. Зовнішня політика згадується в одиничних випадках. Перш за все в державній політиці у сфері національної безпеки та оборони спрямована політика на воєнну та зовнішньополітичну безпеку, а вже далі на інші сфери – економічні, інформаційні і т.д.

Закон визначає стратегію національної безпеки України, відповідно до якої з п'яти сформульованих пунктів два стосуються зовнішньополітичного курсу, а саме: поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов; основні напрями зовнішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки [4]. Прийняття законопроекту було нагальною вимогою умов та часу, обґрунтуванням основних засад та стратегій національної безпеки, закріплення повноважень у сфері оборони. Він відповідає не тільки внутрішньо суспільному запиту, але є важливим для акцентування уваги на національних інтересах у здійсненні діяльності держави, в тому числі зовнішньополітичної.

Також дозволяє вести мову про зосередження уваги на «традиційних» напрямках зовнішньої політики у вигляді зносин з країнами-сусідами, Сполученими Штатами, регіональними організаціями на кшталт ЄС, СНД та відповідно інтеграційними процесами огляд сучасних досліджень зовнішньої політики України. Інші напрями є більш стихійні та викликані змінами у міжнародній політиці, наслідуванням світових тенденцій та поведінки великих гравців. Підтвердженням таких спостережень можуть слугувати наукові публікації, праці, а також підручники стосовно української зовнішньої політики.

Зустрічається чимало варіацій періодизації зовнішньої політики України, періоди яких співпадають з каденціями президентів України. Значно більше можна зустріти типологію та концепції зовнішньої політики України. Є. Рябінін пише про три потенційні шляхи в контексті аналізу зовнішньополітичних пріоритетів України – інтеграція в європейське співтовариство; реінтеграція з країнами євразійського простору; нейтралітет як в військовому, так і в політичному плані. Останній, ще до подій 2014 року, він виключає як нереальний через внутрішні корупційні та законодавчі проблеми, що стоять на заваді зовнішній регіональній політиці [10, с. 184]. Український історик Ю. Макар, орієнтуючись на українського дипломата, колишнього міністра закордонних справ А. Зленка визначає щонайменше п'ять основних політичних концепцій подальшого формування і розвитку зовнішньої політики України: нейтралітету і позаблоковості; багатовекторності; європейської та євроатлантичної інтеграції; євразійства; рівно наблизеності [7, с. 196].

Перше десятиліття незалежності зовнішня політика України позиціонувалася як багатовекторна та позаблокова. Саме позаблоковість давала можливість варіацій напрямів, оскільки багатозначне розуміння «багатовекторності» різними науковцями трактувалося по-різному. Найчастіше багатовекторність пропонується розглядати як маневрування між ЄС і Росією. Відповідно зустрічається чимало дискусій стосовно міжцивілізаційного вибору України.

На думку М. Алексієвця і Я. Секо «багатовекторність», запропонована Л. Кучмою, і породжена нею невизначеність зовнішньополітичного курсу, яка проявлялася у хаотичній зміні «векторів» і політичних гасел (постійний, тимчасовий чи активний нейтралітет й позаблоковість; одночасне партнерство з ЄС, Росією і США; двовекторність; євроатлантичний вибір; європейська і євроатлантична інтеграція при підтриманні стратегічного партнерства з Росією; проукраїнська зовнішня політика; курс «до Європи разом з Росією», чи СНД, чи ЄврАзЕс і СЕП) була хитаннями між цивілізаціями. Така зовнішня політика не сприяла консолідації суспільства, а лише приглушувала його амбівалентні рефлексії [1].

У великій праці першого міністра закордонних справ України А. Зленка «Дипломатія і політика» [6] описані основні віхи української дипломатії, які охоплюють відносини з Росією, Польщею, США, Францією, окремі розділи присвячені міжнародним інституціям – ООН, НАТО та ЄС. «Україна була і лишається найприроднішим шляхом з Європи в Азію. Україна і Туреччина визначають політичну погоду на Чорному морі. Врешті, Україна – це «сонячне сплетіння» газотранспортних шляхів, параліч яких залічені тижні знеструмив би двигун Європи». Саме в цьому А. Зленко вбачає силу і відповідальність України, яку поки вона не усвідомлює в повній мірі. Замість сприйняття залежності України від інших держав, геополітичне розташування України може слугувати фактором залежності інших держав від України [6, с. 545]. Близькосхідний регіон згадується шість разів, але ці згадки стосуються опису виступів іноземних політиків та поясненні міжнародної ситуації. Жодного разу згадка не стосувалася зовнішньої політики України, як і не згадуються країни Аравійського півострова.

Відповідно формується уявлення про те, що Українська держава зорієнтована на країни міжнародної сили, країни які гарантували Україні недоторканість взамін на відмову від ядерної зброї. Країни Близького сходу лишаються мало досліджуваними, а відносини України та країн Близького Сходу потребують більшої уваги та вивчення для досягнення перспектив і практичного застосування напрацювань.

Загалом, правовий огляд і аналіз досліджень дозволяють осмислити зовнішні вектори України, зрозуміти що європейський напрям був вибором на зорі незалежності як такий, що відділяв Україну від радянського минулого і декларував новий шлях у міжнародні відносини. Розглянуті документи підтверджують багатовекторність зовнішньої політики, і водночас невизначеність жодного регіону більш пріоритетним з-поміж іншого. Із здобуттям незалежності Україна продовжила політику, яка балансувала між політикою минулого у складі Радянського Союзу і пошуком майбутніх партнерів. Законодавча база дозволила Україні бути відкритою у зовнішній політиці до партнерства, а законодавці надали можливість вибору країн для співпраці.

Бібліографічний список:

1. Алексієвць М. Цивілізаційні аспекти еволюції української зовнішньої політики в період незалежності / Микола Алексієвць, Ярослав Секо // Україна–Європа–Світ. Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 11–24.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

3. Закон України «Про дипломатичну службу» від 07 червня 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2449-19/page>.
4. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/page1>.
5. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
6. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен / Худож.-оформители Б. Ф. Бублик, В. А. Мурлыкин. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с.
7. Макар Ю. Зовнішня політика України: наміри і реалії / Юрій Макар // Україна–Європа– Світ. Вип.1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 189–198. – <http://journals.uran.ua/index.php/2225-3165/issue/viewFile/5518/1974#page=11>
8. Офіційний Інтернет-сайт МЗС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua.2008.
9. Постанова Верховної Ради України «Основні напрямки зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>
10. Рябінін Є.В. Проблема зовнішньополітичного вибору України // Вісник мариупольського державного університету. Серія: історія, політологія, 2013, вип. 7-8. – С. 184-190.

Malynovska N. V. To the problem of the Middle East in the concept of foreign policy of Ukraine

Since the beginning of Ukraine's independence, there have been adopted a number of important legal documents that define and characterize the Ukrainian foreign policy. It is the basis for the research of Ukrainian scholars to justify the vectors of foreign policy, to predict the partnership and alliance with Ukraine in international relations and in the region. These legal documents define the strategic regions of Ukrainian interests and explain the actions of the external department, are a benchmark for business and the public sector. In the article, the author analyzes the main legal documents that are decisive in the formation Ukraine's foreign policy, its geographical areas, activities, features, and search of the Middle East vector. We considered two main components to analyze the concepts of Ukraine's contemporary foreign policy and formed conditions. Firstly, that is the political and legal base, according to which the external priorities, principles, directions and policies of the Ukrainian state are defined. Secondly, it is an analysis of developments of Ukrainian scholars, foreign policy specialists who form a contemporary political opinion and analyze the perspectives of Ukraine in the international relations. The author pays attention to the interpretation of external trends in the normative legal documents, such as, the Declaration of State Sovereignty of Ukraine was adopted on July 16, 1990, the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On Main Directions of Foreign Policy of Ukraine», the Laws of Ukraine «On Fundamentals of National Security of Ukraine», «On Diplomatic service», «On national security of Ukraine». Special attention is paid to the establishment of diplomatic relations between Ukraine and countries of the Middle East region, the work of diplomatic services. The author suggests a scientific understanding of the external directions adopted in legal documents from the beginning of proclamation of independence to the present, the explanation of the European integration course and the peculiarities of the Ukrainian policy of «multivectoral». It also drawn attention to the study of Ukrainian scholars of foreign policy and its trends. Despite the intercivilizational choice, the advantageous geographic and geopolitical location there are still weak relationships and the lack of knowledge about the Middle East region.

Key words: *Middle East, foreign policy of Ukraine, diplomacy, national security, European policy, EU.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.17

УДК 78.035:327(567):323.1(567)

Наджат Серушт, Національний університет «Одеська юридична академія»

ВІДНОСИНИ МІЖ ІРАКСЬКИМ КУРДИСТАНОМ ТА ІРАКОМ У ДРУГОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПОШУК ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СПІВІСНУВАННЯ

У статті проаналізована динаміка відносин між органами Курдського автономного району та федеральним урядом Іраку у другому десятилітті ХХІ століття. Виявлено причини загострення протиріч між Ербілем та Багдадом через такі питання як розподіл доходів від експлуатації нафтових родовищ на півночі країни та партнерства з іноземними компаніями, фінансування з федерального іракського бюджету та контроль над спірними територіями, де мова йде, передусім, про Кіркук. Посилення протиріч між Багдадом і Ербілем з цих питань співпало за часом з просуванням терористичної організації «Ісламська держава Іраку і Леванту» до кордону з Іраком. Наступ сил нешмерга на ісламські терористичні угруповання, в ході якого курдам вдалося зайняти території, що є об'єктом суперечок між Багдадом і Ербілем, вніс суттєві зміни в баланс сил між центральним та регіональним урядами на користь останніх, що спричинило ще більше напруги між іракськими курдами та федеральними силами та актуалізувало дискусію про незалежність. В роботі проаналізовано підходи провідних курдських партій Іраку до проведення референдуму про незалежність Іракського Курдистану, розкрито мотиви Курдського регіонального уряду щодо самого всенародного волевиявлення, а також досліджено реакцію як Багдаду, так й безпосередніх сусідів Іраку на результати голосування в Курдському автономному районі. Визначено найбільш ефективний механізм захисту інтересів іракських курдів зі збереженням територіальної цілісності Іраку та недопущенням відокремлення Іракського Курдистану, що передбачає як закріплення його особливого статусу та чітке визначення механізмів вирішення конфліктів, так й залучення міжнародного співтовариства та надання сильних міжнародних гарантій.

Ключові слова: *Іракський Курдистан, Ірак, протиріччя, референдум, незалежність.*

Постановка наукової проблеми. Проведення іракськими курдами референдуму про незалежність від Іраку істотно змінило ситуацію в сфері безпеки в регіоні, сприяло сплеску національних настроїв серед курдів, а також наклало відбиток на політику як інших регіональних держав – Туреччини та Ірану – де також проживає курдська громада, так й позарегіональних акторів – США, ЄС, РФ та КНР. Без наукового обґрунтування і теоретичного осмислення динаміки відносин між Іракським Курдистаном та Іраком неможливо скласти адекватне уявлення про особливості політичного процесу на Близькому а Середньому Сході, а також побудувати конструктивні відносини між Ербілем та Багдадом, конфлікт між якими є характерною рисою поточного десятиліття. Наукове пізнання причин та наслідків референдуму про незалежність іракських курдів надає можливість попередити кризові явища на регіональному та поза регіональному рівнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процес політичних трансформацій, який спричинив загострення протиріч між Ербілем та Багдадом Іраку і актуалізував дискусії про незалежність іракських курдів у другому десятилітті ХХІ столітті, належить до однієї з найперспективніших тем дослідження та привертає увагу західних дослідників, серед яких необхідно виділити Девіда Макдовела [5], Девіда Романо [7], Давіда Філіпса [6], Ліама Андерсона та Гарета Стансфілда [1]. Разом з тим, аналіз досліджень з даної проблематики свідчить про те, що вивчення динаміки відносин між іракськими курдами та центральним урядом все ще залишається на периферії інтересів наукового середовища в Україні. Переважна більшість робіт освітлює окремі аспекти відносин між Ербілем та Багдадом, зосереджуючись на хронологічному періоді, який залишився в минулому столітті, що підсилює як актуальність, так і новизну представленого дослідження.

Мета роботи. Виходячи з викладеного, мета статті – виявлення причин та наслідків загострення протиріч між Ербілем та Багдадом, а також визначення найбільш оптимальної моделі співіснування

Іраку та Курдистану на фоні дискусії про незалежність іракських курдів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Курдський фактор мав вирішальний вплив в процесі побудови нового Іраку після повалення режиму С. Хусейна. Іракським курдам вдалося отримати другу вищу посаду в Іраку, а сам Іракський Курдистан було визнано суб'єктом федерації, який має право самостійно вирішувати питання внутрішньої безпеки, зокрема створювати та організовувати внутрішні сили безпеки для регіону, такі як регіональна поліція, сили безпеки та охорона. Однак, незважаючи на усі здобутки, друге десятиліття ХХІ століття ознаменувалося посиленням протиріч між Багдадом і Ербілем.

Одним з основних джерел суперечок стало питання розподілу доходів від експлуатації нафтових родовищ на півночі країни та партнерства з іноземними компаніями. Згідно з офіційними даними на грудень 2013 року, запаси нафти в Іракському Курдистані оцінюються в 45 млрд дол, а загальноіракські – в 120 млрд дол. [2, с. 6]. З огляду на величезну частку нафтової продукції Іракського Курдистану в загальному обсязі виробництва Іраку, курдський регіон набуває особливе значення для подальшого розвитку усієї країни. Однак, починаючи з 2010-х років Багдад неодноразово скаржився на відмову Іракського Курдистану постачати нафту до федеральної столиці.

Щоб перешкодити курдським зусиллям з розвитку нафтової промисловості, центральний уряд запровадив стратегію перешкоджання односторонньому розвитку нафтодобування, караючи акторів в нафтовій промисловості, які полегшують експорт з Іракського Курдистану. З підписанням перших контрактів на поставки нафти між іракськими курдами та міжнародними компаніями, Багдад назвав такі домовленості неконституційними та непрозорими, звинувативши Курдський регіональний уряд (KRG) у корупції. У листопаді 2011 року Іракський Курдистан оголосив про досягнення домовленості з ExxonMobil, яка передбачала надання дозволу на розвідування нафтових родовищ в районі м. Кірчук. Багдад не тільки оголосив, що ExxonMobil будуть виключені з наступного раунду нафтових торгів, але й заборонив компаніям, задіяним в нафтову промисловість Іракського Курдистану, отримувати контракти на розробку нафти в інших регіонах Іраку [8, с. 73].

Крім покарання нафтових компаній, які підписали контракти з KRG, Багдад також порушив судові справи проти кількох компаній, які брали участь у купівлі курдської нафти з метою відновлення контролю центрального уряду за експортом нафти з Курдистану. Багдад стверджував, що іракське законодавство забороняє експорт курдської нафти через інші компанії, крім SOMO. У травні 2014 року центральний уряд направив судовий позов проти турецької трубопровідної компанії Botas. У липні 2014 року Ірак також виступив позивачем у справі проти судна United Kalavurta, що перевозило 1 мільйон барелів курдська нафта до Техасі [5, с. 144].

Хоча Багдаду так і не вдалося зупинити односторонній експорт нафти з Іракського Курдистану, низка судових позовів виявилася успішною в підриві репутації іракських курдів як надійного експортера нафти. Через неможливість забезпечити безпеку вантажу, курди також були змушені продавати нафту значно нижче ринкової вартості. Відсутність експортної інфраструктури і дискусія навколо легітимності Іракського Курдистану як виробника нафти створюють додаткові перешкоди на шляху фінансової самодостатності KRG.

Іншою темою для суперечок між KRG та центральною владою став розподіл національних доходів. Відповідно до статті 121 п.3 Іракської Конституції, регіонам необхідно виділити справедливу частку національних доходів, достатніх для їхнього виконання обов'язків, але з огляду на їхні ресурси, потреби і відсоток їхнього населення. Ще у 2004 році між Багдадом та Ербілем була досягнута домовленість, що Центральний уряд буде передавати KRG 17% федерального іракського бюджету, що дорівнює 10 мільярдам доларів щорічно або близько 95 відсоткам його доходів [3, с. 73]. Причиною конфлікту стала відмова Багдаду фінансувати пешмерга, курдські сили безпеки. Багдад не бажав надавати фінансову підтримку курдським бійцям, вбачаючи в останніх потенціал для реалізації плану з відокремлення Курдистану від Іраку. Після схвалення нового бюджетного закону у 2007 році, цю суперечку вдалося вирішити, однак погляди сторін розрізнилися у питанні чисельності курдських сил безпеки. Іракський Курдистан наполягав на тому, що центральний уряд повинен виділити кошти на заробітну плату для 100 000 воїнів та пенсію для 90 000 ветеранів. Центральний уряд натомість стверджував, що сили пешмерга повинні охоплювати 30 000 військовослужбовців, а виплати ветеранам повинні надходити з регіонального бюджету. У 2010 році Багдад погодився виділити кошти для сил пешмерга, що будуть складатися з 100 000 осіб за умови, що 30 000 будуть солдатами іракської армії. Незважаючи на згоду Ербіля з вимогою Багдаду, Іракський Курдистан продовжував стикатися із затримками фінансування [9, с. 179].

Готовність Іракського Курдистану йти на компроміс з центральним урядом пояснюється величезною залежністю регіону від фінансових вливань центрального уряду. До 2015 року виплати з федерального бюджету склали 95% бюджету Іракського Курдистану. Без щомісячних платежів з Багдаду, KRG не міг виконувати власні зобов'язання перед населенням регіону.

Усвідомлюючи залежність Ербіля від фінансових потоків з федерального бюджету, центральний уряд використовує ситуацію для чинення тиску на Ербиль з метою повернути контроль над експортом нафти. У січні 2014 року центральний уряд Іраку на чолі з прем'єр-міністром Нурі аль-Малікі прийняв рішення про утримання від фінансування KRG. Це рішення було руйнівним для KRG та спонукало Іракський Курдистан шукати альтернативні джерела фінансування, зокрема через експорт нафти по північному трубопроводу до Туреччини. Уряд Іраку в свою чергу почав чинити тиск на країни імпортери нафти Курдистану, що дало РУК підстави звинуватити політику Нурі аль-Малікі як згубну для країни і таку, що веде до її розколу.

Окрім питання розподілу доходів від експлуатації нафтових родовищ на півночі країни та в цілому національних доходів, ще одним джерелом протиріч між Багдадом і Ербілем став контроль над спірними територіями. Мова йде, передусім, про Кіркук, приналежність якого планувалося визначити ще до кінця 2007 року шляхом проведення референдуму. Однак всенародне голосування так і не було проведено, що дало підстави для іракських курдів скористатися невизначеністю у цьому питанні. З початку 2014 року курдські ополченці беруть активну участь в антитерористичній операції на стороні урядових сил проти угруповання «Ісламська держава Іраку і Леванту» (з 29 червня 2014 року – «Ісламська держава», далі – ІД) не тільки на території Іракського Курдистану, але також в провінціях Найнава, Салах-ед-Дін і Анбар в центральній частині країни, а також захищають урядові будівлі в Багдаді. 12 червня 2014 року курдські пешмерга зайняли Кіркук. 27 червня 2014 року президент Іракського Курдистану Масуд Барзані заявив, що спірні території відходять до складу Іракського Курдистану. Просування сил пешмерга проти ІД до територій, які досі залишаються об'єктом суперечок між Багдадом і Ербілем, внесло суттєві зміни в баланс сил між центральним та регіональним урядами на користь останніх, що спричинило ще більше напруги між іракськими курдами та федеральними силами.

Саме посилення протиріч між Багдадом і Ербілем підштовхнуло політичні сили Іракського Курдистану до початку дискусії про незалежність. 13 квітня 2017 року М. Барзані виступив з ініціативою провести референдум з питання відділення Іракського Курдистану від Іраку. Референдум спочатку планувалося провести в 2014 році на тлі суперечок і розбіжностей між KRG і федеральним урядом Іраку. Незважаючи на його проголошення, референдум відкладався декілька разів аж до перемоги Іракського Курдистану над ІД в Мосулі 10 липня 2017 року, яка стала подією консолідуючого значення та підштовхнула KRG призначити 25 вересня 2017 року датою проведення всенародного голосування, що повинен був пройти не тільки на «конституційній» території Іракського Курдистану, а й в Кіркуку та носити обов'язковий характер.

Офіційно питання референдуму звучало так: «Чи хочете ви, щоб Курдистанський регіон і курдські землі за межами регіону стали незалежною державою?» «За» проголосували 92% виборців з 72%, які взяли участь в голосуванні. Незважаючи на завмирання міжнародної спільноти в очікуванні відділення Іракського Курдистану від Іраку, справжній задум М. Барзані не передбачав створення нової держави на Близькому та Середньому Сході, а переслідував мету шантажувати Багдад результатами референдуму з метою отримання певних дивідендів. В бажанні витіснити своїх політичних суперників та закріпитись якомога більше при владі, клан Барзані успішно розіграв карту незалежності, очікуючи на більш зговірливу позицію Багдаду.

Реакція Багдаду виявилася непередбачуваною для Ербіля. Замість початку переговорів щодо вирішення внутрішньоіракської кризи, Багдад відповів військовими діями. Менше ніж через місяць після референдуму курди втратили контроль над Кіркуком, який вони зайняли в 2014 році, і разом з ним приблизно над двома третинами нафтових ресурсів, які перебували в їхньому розпорядженні на момент проведення референдуму. Такий розвиток подій став можливим через те, що на бік центральної влади перейшов Патріотичний союз Курдистану (ПСК), яка побоювалася, що проголошення незалежності приведе до домінування клану Барзані.

Проведення референдуму також викликало занепокоєння з боку Ірану та Туреччини. Під «курдськими землями», які згадувалися в питанні референдуму, можна розуміти як Кіркук і інші населені пункти, що перейшли під контроль курдів в 2014 році, так і населені курдами території в сусідніх державах. Тому і Іран, і Туреччина відразу ж після проведення референдуму закрили свій

повітряний простір для польотів в напрямку Іракського Курдистану, що призвело до його блокади. Туреччина дала зрозуміти, що буде погоджувати експорт і транспортування нафти з Іракського Курдистану з центральним урядом. Іран, в свою чергу, надав допомогу Багдаду під час проведення військової операції проти Іракського Курдистану. Поряд з іракськими військами, шіїтські парамілітарні формування, історично пов'язані з Тегераном, брали участь у встановленні контролю центрального уряду Іраку над Кіркуком. Той факт, що сунітська Туреччина та шіїтський Іран в 2017 році вже мали досвід узгодження власних зовнішньополітичних дій під час надання підтримки Катару в його конфлікті з Саудівською Аравією та її союзниками, тільки полегшує їхню взаємодію й в іракському питанні [10].

Проведення референдуму актуалізувало питання пошуку найбільш оптимальної моделі співіснування Іраку та Курдистану. Однією з альтернатив відокремлення Іракського Курдистану від Іраку може стати закріплення його особливого статусу та чітке визначення механізмів вирішення конфліктів, особливо щодо управління ресурсами та спірними територіями. Ще до появи загрози з боку ІД, такі вчені, як Ліам Андерсон і Гарет Стенсфілд, запропонували створення моделі «асиметричної федерації» в Іраку з особливим статусом для Іракського Курдистану [1, с. 230]. Л. Андерсон і Г. Стенсфілд стверджують, що включення положення в Конституцію Іраку щодо визнання курдського питання як унікального та, як наслідок, закріплення особливого статусу Іракського Курдистану задовольнило б курдські потреби в захисті своєї специфічної етнічної та культурної ідентичності, дозволяючи одночасно центральному уряду в Багдаді зберегти авторитет і територіальну цілісність держави.

«Сильні міжнародні гарантії» можуть слугувати ще одним варіантом вирішення суперечок. Досвід надання таких гарантії стосовно інших регіонів, таких як Аландські острови, доводить, що залучення міжнародного співтовариства може зробити величезний внесок у забезпеченні миру між автономними регіонами Фінляндії та центральним урядом У випадку Іракського Курдистану, міжнародні гарантії поряд із забезпеченням офіційного визнання особливого статусу слугуватимуть механізмом захисту інтересів іракських курдів та послаблюватимуть настрої щодо відокремлення від Іраку.

Висновки. Посилення протиріч між Багдадом і Ербілем у другому десятилітті XXI століття, передусім, щодо статусу м. Кіркук та розподілу доходів від експлуатації нафтових родовищ, підштовхнуло політичні сили Іракського Курдистану до початку дискусії про відділення, результатом чого стало проведення 25 вересня 2017 року референдуму про незалежність. Однак детальний аналіз подій, які передували та слідували за всенародним волевиявленням, свідчить про неготовність уряду Іракського Курдистану до відділення. Автор дійшов висновку, що клан Барзані розіграв карту незалежності, шантажуючи тим самим Ірак результатами референдуму з метою отримання певних дивідендів та очікуючи на його більш зговірливу позицію стосовно питань, які досі не врегульовані у відносинах між Ербілем та Багдадом.

Разом з тим, проведення референдуму щодо незалежності Іракського Курдистану актуалізувало пошук найбільш оптимальної моделі співіснування Іраку та Курдистану. На думку автора, ефективним механізмом захисту інтересів іракських курдів з одночасним збереженням територіальної цілісності Іраку можуть стати міжнародні гарантії поряд із офіційним визнанням особливого статусу та чітким визначенням механізмів вирішення конфліктів, особливо щодо управління ресурсами та спірними територіями.

Бібліографічний список:

1. Anderson L., Stansfield G. Avoiding Ethnic Conflict in Iraq: Some Lessons from the Åland Islands. *Ethnopolitics*, 2010. pp.219-238.
2. Balçı A. 'Energized' Neighborliness: Relations between Turkey and the Kurdish Regional Government. *SETA*, 2014. 28 P.
3. Denise N. The Kurdistan Region of Iraq: Stabilizer or Spoiler? *Georgetown Journal of International Affairs*, 2013. Vol. 14, No. 2. P. 71-79.
4. Johnson K. Fight Over Kurdish Oil Spreads to Texas Court. *Foreign Policy*, 2014. URL: <https://foreignpolicy.com/2014/07/30/fight-over-kurdish-oil-spreads-to-texas-court/> (Last accessed: 23.08.2018).
5. McDowall D. *A Modern History of the Kurds*. London: IB Tauris, 2004. – 504 p.
6. Phillips D.. *The Kurdish Spring: A New Map of the Middle East*. Routledge, 2017. – 268 p.
7. Romano D. Iraqi Kurdistan: challenges of autonomy in the wake of US withdrawal. *International Affairs*, 2010. – pp.1345-1359
8. Voller Y. Kurdish Oil Politics in Iraq: Contested Sovereignty and Unilateralism. *Middle East Policy*. Vol. 20. No. 1. Spring, 2013. P. 68–82.

9. Tugdar E., Al S. Comparative Kurdish Politics in the Middle East: Actors, Ideas, and Interests. Springer, 2017. – 235 p.

10. Макаркин А. Иракский бліцкриг против курдського референдума. Oil&Gas Journal Russia, 2018. URL: <http://ogjrussia.com/uploads/images/Articles/Nov17/22-27.pdf> Last accessed: 23.08.2018).

Najat Serusht. Relations between Iraqi Kurdistan and Iraq in the second decade of the XXI: in search of the most optimal model of coexistence

The article analyses the dynamics of relations between the Iraqi Kurdistan and Iraq in the second decade of the XXI century. The causes of exacerbation of the contradictions between Erbil and Baghdad are revealed in terms of distribution of revenues from exploitation of oil fields in the north of the country and partnerships with foreign companies, financing from the federal Iraqi budget and control over disputed territories, which concerns, particularly, Kirkuk. Strengthening the controversy between Baghdad and Erbil on these issues coincided in time with the advancement of the terrorist organization "Islamic State in Iraq and the Levant" to the border with Iraq. The onslaught of Peshmerga's efforts on Islamic terrorist groups, during which the Kurds managed to capture the territory that was the subject of disputes between Baghdad and Erbil, brought about significant changes in the balance of power between the central and regional governments in favor of the latter, which caused even more tensions between the Iraqi Kurds and the federal forces and actualized the discussion of independence. The paper analyses the approaches of the leading Kurdish parties in Iraq to the referendum on the independence of the Iraqi Kurdistan, examines the motives of the Kurdish regional government regarding the nation-wide voting, as well as the reaction of both Baghdad and Iraq's immediate neighbours to the results of the voting in the Kurdish Autonomous Region. The author defines the most effective mechanism for protecting the interests of Iraqi Kurds with the preservation of the territorial integrity of Iraq and preventing the separation of Iraqi Kurdistan, which envisages both the reinforcing of its special status and the clear determination of the conflict resolution mechanisms alongside with the involvement of the international community and the provision of strong international guarantees.

Key words: *Iraqi Kurdistan, Iraq, contradictions, referendum, independence.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.18

УДК 327(73:55+569.3)"1991"

Павлюк О. І., Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет»

ІНІЦІАТИВИ ДЖ. БУША-СТ ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН США З ІРАНОМ ТА КРИЗА ЗАРУЧНИКІВ У ЛІВАНІ 1991 р.

Основною метою роботи є дослідження дипломатичних ініціатив адміністрації Дж. Буша-ст. щодо врегулювання кризи взаємин США з Іраном у контексті перемовин щодо звільнення американських заручників у Лівані. Автор простежує еволюцію політичних кроків Дж. Буша-ст. щодо поліпшення відносин з Ісламською Республікою Іран та поступову еволюцію американської зовнішньої політики до пасивного стримування Тегерану. У статті проведено аналіз політики іранського президента Х. Рафсанджані щодо виведення Ірану з міжнародної ізоляції, що розглядається як фактор впливу на двосторонні відносини Вашингтону та Тегерану.

Дж. Буш став третім президентом США, чії відносини з Тегераном характеризувались напруженістю через захоплення заручників. Хезболла почала захоплення американців в 1982 р., і багато заручників страждали в неволі з того часу, зокрема підполковник В. Хіггінс, який був захоплений у 1981 р. під час служби в Лівані у Організації Об'єднаних Націй і був убитий в 1989 р. Цей етап в історії двосторонніх відносин став значною перепорою до налагодження зав'язків Вашингтону з Тегераном.

У серпні 1990 р. баланс сил у Перській затоці різко змінився, коли Ірак вторгся в Кувейт і Сполучені Штати почали передислоковувати війська і військову техніку на Середній Схід, що почало дуже турбувати Іран. Автор аналізує зміни у поведінці Ірану та розкриває його вплив на діяльність терористичної організації Хезболла.

Двостороння співпраця Вашингтону з Тегераном за період президентства Дж. Буша та Х. Рафсанджані демонструє обережні зустрічні кроки обох сторін, що чітко підкреслює недовіру між двома країнами та їх керівництва. Це також показує той факт, що кожна країна мала справу зі внутрішньополітичною боротьбою і зовнішніми обмеженнями, намагаючись впоратися з викликами.

Відкинувши ідею налагодження контакту з керівництвом Тегерану, адміністрація втратила можливість покращити американо-іранські відносини надалі. Інші виклики перед США у міжнародних відносинах – падіння комунізму, криза в Китаї і війни в Перській затоці – сприяли переходу США у відносинах з Іраном на пасивне стримування Ісламської республіки. Вашингтон в кінцевому підсумку практично ігнорував Тегеран.

Ключові слова: зовнішня політика США, політика Дж. Буша-ст., Іран, Хезболла, Ліван, Перська затока, Х. Рафсанджані.

Із закінченням холодної війни, політична команда Дж. Буша-ст. зіткнулася з радикальними глобальними змінами у світі. Розпад Радянського Союзу ознаменував перемогу США у радянсько-американській холодній війні та задекларував статус як єдиної наддержави. Але новий статус Сполучених Штатів як домінуючої світової держави не зменшив десятирічну напруженість у відносинах між Вашингтоном і Тегераном. Не покращились відносини і з ліванською шіїтською організацією Хезболла, яка отримувала сприяння та фінансову допомогу з Ірану та у 1982 р. захопила американських заручників, які досі перебували в неволі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми американо-іранських відносин в умовах біполярної системи міжнародних відносин розглядають Б. Куїхольм, Г. Сик, Е. Абрахамія, Дж. Марі, Ш. Наджпур. Аналіз зовнішньої політики США щодо Ірану крізь призму регіону Перської затоки здійснюють у своїх працях П. Бредлі, Д. Лонг, Е. Накхіє, Г. Гос, Дж. Фуллер. Особливості міжнародних відносин в умовах холодної війни та у постбіполярному світі у регіоні Близького та Середнього Сходу та вплив на них політики США розглядали такі науковці: Б. Рубін, Дж. Мігліетта, В. Квандт, Л. Хадар.

Для розкриття впливу внутрішніх факторів на зовнішню політику Ірану та відносини з США важливими стали роботи Е. Абрахаміана, Г. Кертиса, Е. Хугланда, А. Кордесмена, Р. Рамазані, Е. Хугланд. Варто виокремити науковий доробок англійської дослідниці Д. Мюррей, яка здійснила ґрунтовне дослідження двосторонніх відносин США з Іраном після Ісламської революції 1979 р. до сучасного часу. Досліджуючи детально механізм прийняття рішень у американській зовнішній політиці, науковець дає нову оцінку американо-іранським відносинам та позиціонує Іран як дуже суперечливу державу, яка водночас була союзником США та «державою-ізгоем», яка підпадала під жорсткі санкції з боку США і відігравала велику роль у американській війні з тероризмом після подій 11 вересня 2001 р. та, водночас, сприяла терористичним організаціям та робила спроби виготовити ядерну зброю.

Мета роботи полягає у аналізі дипломатичних ініціатив Дж. Буша-ст. щодо відновлення двосторонніх відносини з Іраном у контексті перемовин щодо звільнення американських заручників у Лівані. Досягнення мети обумовило необхідність розв'язання наступних дослідницьких завдань: проаналізувати політичні кроки Дж. Буша-ст. щодо поліпшення відносин з Ісламською Республікою Іран; висвітлити політику виведення Ірану з міжнародної ізоляції Х. Рафсанджані; дослідити вплив Ірану на діяльність терористичної організації Хезболла; охарактеризувати вплив на двосторонні відносини Вашингтону та Тегерану війни у Перській затоці у 1991 р.

У 1989 р. в Ірані відбулись президентські вибори, на яких переміг Х. Рафсанджані спікер парламенту та фактичний командувач збройних сил ІРІ під час Ірано-іракської війни. Х. Рафсанджані приступив на пост у липні 1989 р., у переломний період для Ірану, оскільки у червні помер духовний лідер аятола Хомейні. Після смерті Хомейні відбулась конституційна реформа, яка скасувала посаду прем'єр-міністра і сформувала президентську систему керівництва та наділяла його значними повноваженнями. У період після смерті аятоли Хомейні, Х. Рафсанджані був домінуючою фігурою у тандемі президента і верховного лідера, які керували Ісламською Республікою. Тому за його керівництва зовнішня, економічна і соціальна політики набули більш прагматичного характеру.

Х. Рафсанджані спробував вивести країну з міжнародної ізоляції та почав відновлювати контакти з сусідніми країнами, зокрема були відновлені дипломатичні відносини з Саудівською Аравією, Марокко, Єгиптом. Він почав економічну лібералізацію, змінюючи планову економіку та дозволяючи вливання вітчизняних та іноземних інвестицій з приватного сектору [14, с. 15].

Оскільки Іран здійснював більш прагматичну зовнішню політику під час президентства Х. Рафсанджані, Сполучені Штати взяли курс на глобальне лідерство завдяки поразці Радянського Союзу в Афганістані та подальшому розпаду всієї соціалістичної системи. Єдиний великий конкурент Сполучених Штатів зник у 1991 р., і США почали налагоджувати відносини з новоствореними країнами Східної Європи та Центральної Азії. Прагматичний і менш антагоністичний, новий уряд в Ірані теж ставав бенефіціаром від поразки військ Радянського Союзу в Афганістані. Крім того, великі надії на зміни у відносинах між Іраном та Сполученими Штатами з'явилися після того як помер Аятола Хомейні. Новим Верховним лідером став Аятола Хаменеї, вирішальну роль у виборі якого відіграв Х. Рафсанджані [1, с. 178].

У 1989 р. відбулися вибори і у США, де перемогу отримав кандидат від республканської партії Дж. Буш (1989-1993 рр.). Хоча віце-президент у адміністрації Р. Рейгана і переміг на виборах, він вважався прихильником менш жорсткої лінії, ніж його попередник. Нові президенти двох країн почали своє керівництво у важких умовах. Іран намагався подолати економічні негаразди спричинені затяжною війною з Іраком, проте швидко відновив вплив і престиж у регіоні. Також ІРІ розпочала активну діяльність з підтримки різних ісламістських організацій. Крім того великого впливу в Лівані набула Хезболла, особливо після ослаблення Організації звільнення Палестини і шіїтського повстання в Іраку. Після захоплення заручників Хезболлою у 1980-х рр., Сполучені Штати та деякі європейські країни заявили, що є підтвердженням підтримки Хезболли Іраном, а також про можливу безпосередню участь ІРІ та замовлення терактів [4, с. 119].

Ще один фактор, який вплинув на двосторонні відносини, став недавній скандал Іран-контрас, який відбувся під час того, як Республіканська партія була при владі. Таким чином, новий президент від цієї ж партії був дещо скований у закликах до безпосередніх перемовин з Іраном. Тим не менш, Сполучені Штати дійшли висновку, що найшвидший спосіб звільнити заручників – це вплинути на Тегеран. Це і підштовхнуло США на наступний крок.

Успадкувавши недовіру та протистояння у відносинах з Ісламською республікою від попередньої адміністрації, Дж. Буш-ст. вирішив сприяти поліпшенню відносин з Іраном. Вперше

після революції Іран пішов на зближення, що характеризували заяви високопосадовців. Зокрема, тогочасний спікер Меджлісу Х. Рафсанджані заявив у січні 1989 р., що замість того, щоб зображати себе «неосвіченими авантюристами, іранці повинні експортувати революцію, взявши участь у кожному міжнародному заході, від Організації Об'єднаних Націй до Олімпійських ігор» [11, с. 204]. Такі декларації означали зміну агресивної зовнішньої політики Ірану на більш помірковану, стримування експорту ісламської революції у сусідні країни та спроби легітимізувати її на міжнародному рівні.

Заступник міністра закордонних справ М. Бешараті згодом заявив, що «як пише Коран, хто давнє пом'яне, той лиха не мине, а ми повинні думати про майбутнє» і цим засвідчив крок назустріч до зближення з США [7, с. 29]. І хоча заручники і далі утримувались Хезболою в Лівані, що незмінно поглиблювало конфлікт між США та ІРІ, Дж. Буш вирішив піти на зустріч і у своїй інавгураційній промові 1989 р. висловив стурбованість у зв'язку з зниклими безвісти американцями і тими, хто в той час перебував у заручниках у Лівані. Він також заявив, що «допомога вітається і буде довго цінуватись» і дав обіцянку: «Доброзичливість породжує доброзичливість» [2].

Дж. Буш став третім президентом США, чії відносини з Тегераном характеризувались напруженістю через захоплення заручників. Хезболла почала захоплення американців в 1982 р., і багато заручників страждали в неволі з того часу, зокрема підполковник В. Хіггінс, який був захоплений у 1981 р. під час служби в Лівані у Організації Об'єднаних Націй і був убитий в 1989 р. [3]. Цей етап в історії двосторонніх відносин став значною перепорою до налагодження зав'язків Вашингтону з Тегераном.

Проте США намагається залучити Іран до вирішення проблеми з заручниками через співпрацю у ООН і звернувся до Генерального секретаря Хав'єра Переса де Куельяра. Парламентер ООН Дж. Ріссо відвідав Іран та передав президенту послання Дж. Буша, на що іранське керівництво відповіло, що зробить все, що у їх силах, щоб звільнити заручників [15, с. 45]. І вже у серпні 1989 р. у іранській пресі з'являється повідомлення, що ІРІ допоможе адміністрації Дж. Буша звільнити американських заручників, якщо США поверне іранські активи, які були заморожені з 1979 р. адміністрацією Дж. Картера [5]. У Гаазькому суді розглядався позов Ірану на повернення 12 млрд. дол. проте за даними Державного департаменту, Сполучені Штати заморозили 9.97 млрд. дол. іранських активів після того, як було захоплено американських дипломатів у посольстві США у Тегерані. Після того, як заручники були звільнені в 1981 р. 3.89 млрд. були повернуті в Іран за рішенням суду, а решта залишилась на рахунках ескроу, або були виплачені на вимогу американським компаніям [8, с. 68].

Хоча Білий Дім відразу відкинув пропозицію Тегерану, повторивши свою позицію, що не збирається виплачувати Ірану кошти і військову техніку, яку уряд ІРІ оцінює у десятки мільярдів. Проте представники адміністрації згодом припустили, що заморожені активи можуть бути звільнені після того, як випустять американських заручників у Лівані [5].

Після того, як Дж. Буш починає процес у Гаазькому трибуналі, щоб показати послідовність своїх намірів співпрацювати з Іраном, президент Х. Рафсанджані робить відкритий крок назустріч та, беручи на себе величезний ризик, посилає лідера Революційної гвардії в Ліван, щоб посприяти звільненню суб'єктів терористичної діяльності [9]. В квітні 1990 р. був звільнений Р. Полхіл – перший заручник з часів скандалу «Іран-Контрас» під час адміністрації Р. Рейгана. Проте процес звільнення тривав довго аж до січня 1991 р., коли були звільнені всі американські заручники, а також були повернуті тіла В. Хіггінса та В. Баклі [10].

Хоча знадобилося три роки, щоб ІРІ домоглася звільнення заручників, керівництво Ісламської республіки було переконане, що вони виконали свою частину угоди і чекали відповідних дій та певних поступок від Сполучених Штатів. Крім того, Іран зв'язався з секретарем Організації Об'єднаних Націй, щоб нагадати США про обіцянку [1, с. 180]. На думку директора з питань Середнього Сходу у Раді національної безпеки за адміністрації Дж. Буша та директора аналітичного центру «Рада зовнішніх відносин» Р. Хааса, розкол всередині іранського керівництва, який став більш вираженим після смерті аятолли Хомейні у червні 1989 р., можливо, уповільнив можливість Ірану впливати на звільнення заручників та припинення терористичної діяльності, але те, що було поза політикою не мало значення для чиновників у адміністрації Дж. Буша [14, с. 137].

Державний департамент схилився в сторону виконання домовленостей та був готовий зняти деякі санкції проти Ірану. Тим не менш, радники Дж. Буша були проти виконання угоди на тій підставі, що Іран збільшив свою підтримку радикальних груп бойовиків на Середньому Сході. Здавалося, що уряд Ірану намагається вести подвійну гру у відносинах з Сполученими Штатами.

З одного боку, він тисне на Хезболлу та інші радикальні організації, звільнити заручників, а з іншого, сприяє їх терористичній діяльності та надає фінансову допомогу. На думку науковців *Університету Південного Міссісіпі* Дж. Марі та Ш. Нагшпур, якщо б Сполучені Штати зняли санкції у відповідь на звільнення заручників, то Іран вийшов би явним переможцем цього гамбіту. Це б збільшило вплив Ірану серед ісламістських організацій, та підвищило його фінансування та сприяння терористичної діяльності [6, с. 150].

У серпні 1990 р. баланс сил у Перській затоці різко змінився, коли Ірак вторгся в Кувейт і Сполучені Штати почали передислоковувати війська і військову техніку на Середній Схід, що почало дуже турбувати Іран. Накопичення сотні тисяч військовослужбовців коаліції Західних держав у Перській затоці, укладання військових угод США з Бахрейном і Об'єднаними Арабськими Еміратами і встановлення військових баз у Саудівській Аравії були додатковим джерелом занепокоєння та ще однією причиною, чому Іран таки погодився посприяти у звільненні заручників у Лівані.

Активна міжнародна діяльність США на пострадянському просторі та укладання угод з нещодавно утвореними країнами на півночі Ірану, такими як Азербайджан, Туркменістан і Узбекистан тільки посилювали стурбованість ІРІ. Науковці Дж. Марі та Ш. Нагшпур припускають, що для того, щоб Іран домогся звільнення заручників, він, цілком можливо мав би піти на поступки радикальним організаціям, наприклад пообіцяти збільшення фінансування. Зрештою, як вони зазначають, Іран не керував жодним з радикальних угруповань, і його вплив обмежувався навіть на Хезболлу, організацію яка була створена за сприяння та фінансування ІРІ [6, с. 151].

У той час як члени уряду Сполучених Штатів сперечались над тим, як реагувати на жест «доброї волі» з боку Ірану, бомба вибухнула у ізраїльському посольстві в Буенос-Айресі в Аргентині. Відповідальність за це взяла Організація Ісламського джихаду, яка співпрацювала тоді з Хезболлою та Іраном [4, с. 83]. Ця подія схилила вагання американського істеблішменту у сторону запровадження більш жорсткої лінії поведінки щодо Ірану, а також підтвердила здогадки, що ІРІ надає підтримку екстремістським рухам. Адміністрація Дж. Буша вирішила, що США не повинні йти на поступки та не будуть виконувати угоду, поки Іран збільшуватиме свою підтримку ісламістських організацій, які протистоять США та Ізраїлю та підривають їх інтереси в регіоні. Відмова Сполучених Штатів, виконувати свою частину договору поставили президента Х. Рафсанджані у скрутне становище та послабили його позиції як лідера поміркованої фракції у боротьбі за владу з консервативними радикалами [1, с. 182].

Іранське керівництво було розгніване та розчароване, що їхні зусилля, спрямовані на звільнення заручників не зустрілися з американською «добррозичливістю», а саме з ослабленням санкцій чи визнанням Іраку винуватцем початку ірано-іракської війни 1980-88 рр. Б. Рідел, науковий співробітник Інституту Брукінгса, який працював в той час у ЦРУ, вважає, що саме різноманітні акти тероризму, у яких іранці активно брали участь, значно погіршило відносини та зробило неможливим будь-яке зближення двох країн [12].

Також США відкрито звинуватили Іран у вбивстві десятків іранських емігрантів на Заході і бомбуванні ізраїльського посольства в Буенос-Айресі, вкінці відносини погіршує релігійний указ – «фатва» Духовного лідера Ірану, у якій він звертається до мусульман в будь-якій точці світу знайти та стратити британського письменника С. Русді за його роман «Сатанинські вірші», визнавши книгу блюзнірською і віровідступницькою. Цей указ та вбивство в серпні 1991 р. в Парижі колишнього прем'єр-міністра Ірану Ш. Бахтіяра іранськими агентами значно поглибили згодом суперечності між США та ІРІ [13].

Президент Х. Рафсанджані зрозумів, що американське керівництво не буде виконувати свою обіцянку і решта п'ять років на посаді президента, більше не ризикував громадською думкою всередині країни, щоб здійснити будь-які подальші спроби налагодити відносини із Заходом. Іран не тільки більше не намагався налагодити відносини, але й відмовився від переговорів чи будь-яких інших контактів із США поки на посаді залишався президент Х. Рафсанджані, що тривало ще і під час першої адміністрації В. Клінтона.

Отже, прагнення адміністрації Дж. Буша-старшого поліпшити відносини з Іраном чітко співпадали із заявами та намірами президента. Проте коли Іран посприяв звільненню останніх американських заручників у Лівані, а Вашингтон зволікав з виконанням своєї частини домовленостей, ініціатива президента зійшла нанівець. Двостороння співпраця Вашингтону з Тегераном за період президенства Дж. Буша та Х. Рафсанджані демонструє обережні зустрічні кроки обох сторін, що чітко підкреслює недовіру між двома країнами та їх керівництва. Це також

показує той факт, що кожна країна мала справу зі внутрішньополітичною боротьбою і зовнішніми обмеженнями, намагаючись впоратися з викликом.

Відкинувши ідею налагодження контакту з керівництвом Тегерану, адміністрація втратила можливість покращити американо-іранські відносини надалі. Інші виклики перед США у міжнародних відносинах – падіння комунізму, криза в Китаї і війни в Перській затоці – сприяли переходу США у відносинах з Іраном на пасивне стримування Ісламської республіки. Вашингтон в кінцевому підсумку практично ігнорував Тегеран.

Бібліографічний список:

1. Abrahamian E. A History of Modern Iran / Ervand Abrahamian. – Cambridge University Press, 2008 – 228 p.
2. Bush G. Inaugural Address [Електронний ресурс] / George Bush // The American Presidency Project. – 1989. – 20 Jan. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=16610>
3. Col. Higgins Was Hanged, Shiites Say; Bush Outraged : Another Hostage Threatened [Електронний ресурс] // Los Angeles Times. – 1989. – 31 July. – Режим доступу: http://articles.latimes.com/1989-07-31/news/mn-492_1_hezbollah
4. Cordesman A. Iran's Weapons of Mass Destruction: The Real and Potential Threat / Anthony H. Cordesman , Khalid R. Al-Rodhan. – Washington : Center for Strategic & International Studies, 2006 – 380 p.
5. Dowd M. Iran is Reported Rready for a Deal to Recover Assets [Електронний ресурс] / Maureen Dowd // The New York Times. – 1989. – 9 Aug. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1989/08/09/world/iran-is-reported-ready-for-a-deal-to-recover-assets.html>
6. Marie J. Revolutionary Iran and the United States: Low-intensity Conflict in the Islamic World (Persian Gulf) / Joseph J. St. Marie, Shahdad Naghshpour – Ashgate, 2011. – 214 p.
7. Marschall C. Iran's Persian Gulf Policy: From Khomeini to Khatami / Dr Christin Marschall. – [S. l.] : Routledge, 2003. – 272 p.
8. Murray D. US Foreign Policy and Iran: American-Iranian Relations Since the Islamic Revolution. Contemporary Security Studies / Donette Murray. – Oxon ; New York : Routledge, 2010. – 247 p.
9. Percy N. US – Iran: Dialogua of the Deaf? [Електронний ресурс] / Norma Percy // BBC: Iran and the West. – 2009. – 10 Febr. – Режим доступу: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/7875129.stm>
10. Polhill R. Held Hostage for 3 Years in Mideast [Електронний ресурс] / Robert Polhill // Los Angeles Times. – 1999. – July. – Режим доступу: <http://articles.latimes.com/1999/jul/03/news/mn-52601>
11. Ramazani R. K. Iran's Foreign Policy: Contending Orientations / R. K. Ramazani // Middle East Journal. – 1989. – Vol. 43. – № 2. – P. 202–217.
12. Riedel B. Islamism Is Not Unstoppable [Електронний ресурс] / Bruce O. Riedel // Middle East Quarterly. – 1999. – Vol. 6, № 4. – Режим доступу: <http://www.meforum.org/452/interview-with-bruce-o-riedel>
13. Shams S. The Rushdie fatwa: 25 years on [Електронний ресурс] / Shamil Shams // DW. – 2012. – Febr. – Режим доступу: <http://www.dw.de/the-rushdie-fatwa-25-years-on/a-17425932>
14. The Iran primer: power, politics, and U.S. policy / ed. Robin Wright. – Washington, DC : United States Institute of Peace Press, 2010. – 300 p.
15. Wehrey F. Dangerous But Not Omnipotent: Exploring the Reach and Limitations of Iranian Power in the Middle East / Frederic Wehrey, David E. Thaler, Nora Bensahel, [etc.]. – [S. l.] : RAND Corporation, 2009 – 230 p.

Pavliuk O. I., George W. Bush Initiatives on the Settlement of US-Iran Bilateral Relations and Hostage Crisis in Lebanon in 1991

The main purpose of the paper is to study the diplomatic initiatives of the administration of George W. Bush. on the crisis settlement of the US-Iran relationship in the context of talks on the release of American hostages in Lebanon. The author traces the evolution of the political steps of George W. Bush. on improving relations with the Islamic Republic of Iran and the gradual evolution of US foreign policy towards passive deterrence of Tehran. The article analyzes the policies of Iranian President H. Rafsanjani for Iran's withdrawal from international isolation, which is considered as a factor affecting bilateral relations between Washington and Tehran.

George W. Bush became the third US president whose relations with Tehran were characterized by tensions due to the seizure of hostages. Hezbollah began to capture Americans in 1982, and many hostages had been captive since then, including Lt. Col. W. Higgins, who was captured in 1981 while serving in Lebanon at the United Nations and was killed in 1989. This stage in the history of bilateral relations has become a significant obstacle to the establishment of political ties between Washington and Tehran.

In August 1990, the balance of power in the Persian Gulf changed dramatically when Iraq invaded Kuwait and the United States began re-deploying troops and military equipment to the Middle East, which began to bother Iran. The author analyzes changes in Iran's behavior and reveals its influence on terrorist organization Hezbollah.

Bilateral cooperation between Washington and Tehran during the period of the presidency of George W. Bush and H. Rafsanjani demonstrates cautious counter-steps by both sides, which clearly highlights the distrust between the two countries and their leadership. It also shows the fact that each country was dealing with internal political struggle and external constraints, trying to cope with the challenges.

Rejecting the idea of establishing contact with the leadership of Tehran, the administration has lost the opportunity to improve US-Iranian relations in the future. Other challenges facing the US in international affairs were the fall of communism, the crisis in China and the Gulf War. They have contributed to the US transition in relations with Iran on the passive containment of the Islamic Republic. Washington eventually practically ignored Tehran.

Key words: *US foreign policy, policy of George W. Bush, Iran, Hezbollah, Lebanon, Persian Gulf, H. Rafsanjani.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.19

УДК 327(470+571)+476

Степанець П. В., Національний університет «Острозька академія»

**БІЛОРУСЬКИЙ ВЕКТОР ГАЗОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
У 1990-Х РОКАХ**

У статті проаналізовано еволюцію газового виміру енергетичної політики Росії на білоруському напрямку протягом 90-х років минулого століття. В рамках дослідження причин стратегічної енергетичної зацікавленості Москви в Білорусі та передумов, які сприяли започаткуванню стратегії активного освоєння Кремлем ринку природного газу, здійснено комплексний аналіз енергетичних характеристик газового сегменту економіки Білорусі. Зокрема, виокремлено важливість географічних характеристик Білорусі для енергетичної стратегії РФ в цій державі та регіоні зокрема; досліджено економічний потенціал Республіки Білорусь як важливий чинник зацікавленості РФ в цьому енергетичному напрямку; розглянуто роль радянського енергетичного спадку як ключового інтегруючого елементу газових галузей двох держав; проаналізовано Білорусь як ринок збуту російського природного газу, що дозволяє вибудувати чітке розуміння інтересів РФ в двосторонніх енергетичних відносинах; зроблено акцент на політичному вимірі енергетичних інтересів РФ в газовому сегменті стратегії щодо Білорусі. При аналізі еволюції «газової» політики Росії на білоруському напрямку особливу увагу приділено періоду першої половини 90-х років, під час якого створювалися формальні базиси енергетичної співпраці двох держав. В рамках дослідження цього періоду проаналізовано специфіку використання Росією комплексу політичних, економічних, енергетичних методів задля задоволення власних інтересів щодо білоруського ринку газу. Важливий акцент зроблений на аналізі політичного середовища Росії та Білорусі в 90-х роках як один із основних факторів, що впливали на динаміку реалізації РФ своєї «газової» стратегії. В цій статті також висвітлено використання Кремлем інтеграційних механізмів в двосторонній співпраці в другій половині 90-х років як інструмент тиску на білоруську сторону в питанні розвитку енергетичних відносин двох держав в сегменті природного газу.

Ключові слова: Росія, Білорусь, енергетика, газ, інтеграція, політика.

Енергетична потужність Російської Федерації, яка проявляється у значних запасах корисних копалин, розвинутій внутрішній енергетичній інфраструктурі, наявності транспортних шляхів для експорту ресурсів на найбільш емкі світові ринки збуту та значного попиту на російські енергоносії, є тим фактором, який дозволяє Росії провадити агресивну енергетичну політику та опиратися на неї як один з головних елементів свого геополітичного впливу. Одну з ключових ролей в енергетичній стратегії Москви відіграє природний газ, володіння значними запасами якого на додачу до залежності багатьох держав-сусідів від цього енергоресурсу, робить газовий фактор одним із основних інструментів зовнішньої енергетичної політики Росії. В контексті цього важливу роль для РФ відіграє Білорусь, яка, окрім того, що є великим покупцем російського газу, також володіє транзитною інфраструктурою для транспортування енергоресурсу на європейські ринки та є однією із стратегічних держав в рамках європейської енергетичної стратегії Кремля. Дослідження еволюції газової політики Росії на білоруському напрямку є критично важливим для розуміння суті енергетичної стратегії РФ не тільки щодо Білорусі, але й загалом щодо пострадянських держав. Акцентування ж на 1990-х роках є необхідним для кращого розуміння сучасних енергетичних відносин між Росією та Білоруссю, а також аналіз саме цього періоду дозволяє зрозуміти принципи, ключові аспекти, інструментарій та методику російської агресивної газової політики як елементу геополітичної стратегії Москви, яка бере свої початки з перших років існування незалежної РФ. Враховуючи те, що Україна неодноразово стикається з використанням газу як інструменту стратегії «гібридної війни» Росії проти української держави, дана тематика набуває надзвичайної актуальності.

Завдання статті:

- дослідити спектр причин газового виміру енергетичної зацікавленості Росії в Білорусі;

- проаналізувати процес формування перших енергетичних контактів в газовому секторі між РФ та Білоруссю як необхідної умови для реалізації енергетичної стратегії Москви на цьому напрямку;
- простежити роль внутрішньої та міжнародної політики в рамках газової стратегії РФ на білоруському напрямку;
- розглянути газову стратегію як інструмент «жорсткої сили» Росії щодо Білорусі протягом 1990-х років;
- простежити еволюцію енергетичної політики РФ на білоруському напрямку в умовах розвитку інтеграційних процесів між двома державами.

Дослідження проблематики енергетичних відносин Росії та Білорусі в сегменті природного газу займаються переважно закордонні науковці, серед яких С. Тихонова [12], яка вивчала еволюцію нафтогазових відносин Росії та Білорусі в 90-х роках через призму російської енергетичної політики; О. Меньшова [6], яка досліджувала загальний контекст російсько-білоруських відносин; Х. Брюс [18], А. Кузьміна [20], які особливу увагу приділяли енергетично-газовій компоненті російської зовнішньої політики на білоруському напрямку. Проте варто зауважити, що дослідження цієї проблематики характеризуються значним рівнем політизації та ідеологічної заангажованості навіть в наукових колах, тому базою для цієї статті послугували матеріали первинної інформації.

Серед невирішених частин дослідження, яким не приділялася достатня увага вітчизняними та закордонними науковцями, варто виокремити потребу аналізу енергетичної стратегії РФ в газовому секторі не тільки через призму енергетики та економіки, але й через політичні та геополітичні аспекти. Масове використання природного газу задля задоволення своїх політичних та безпекових цілей, яке практикується Росією від моменту заснування держави в 1991 році, потребує комплексного підходу до аналізу енергетики. Також більшого акценту вимагає період 1990-х років, який через актуальність новітніх енергетичних процесів у відносинах Росії та Білорусі незаслужено відводиться на другий план. Такий підхід є хибним, адже аналіз витоків енергетичної стратегії РФ на білоруському напрямку дозволяє краще зрозуміти принципи, методики та інструментарій сучасної енергетичної поведінки Росії на міжнародній арені.

Розвал Радянського Союзу політично ознаменував собою появу на міжнародній арені цілої низки незалежних держав, проте якщо процес політичної суверенізації був логічним та об'єктивним наслідком дезінтеграції геополітичного гіганта ХХ століття, то значно складніше справи склалися з економічним сегментом творення нових держав. Найбільша складність полягала в тому, що за часів СРСР було створено глибоко інтегровану економічну систему, яка базувалася на сприйнятті радянської економіки як єдиного організму, тому республіки фактично не володіли економічним потенціалом, який знаходився на їх території. Особливо це стосувалося енергетики, яка відзначалася дуже високим рівнем інтегрованості і розглядалася Москвою як стратегічний актив, який повністю перебуває у відповідальності союзного центру. Розвал СРСР змусив новостворені держави створювати новий фундамент енергетичних відносин, який би врахував наявність інтегрованої енергетичної інфраструктури та необхідність використання цієї переваги. В той же час, він мав базуватися на потребі пошуку моделей подальшої співпраці на основі нового формату домовленостей для пострадянських держав, а саме міждержавних договорів.

Стратегічної енергетичної ваги у нових міжнародних умовах для Росії набула Республіка Білорусь, а газовий сегмент енергетичної політики РФ на білоруському напрямку розглядався Кремлем як один з пріоритетних не тільки в контексті енергетичної взаємодії з державами пострадянського простору, але і як базовий елемент європейської енергетичної політики РФ. Необхідно відразу виокремити головні причини такої «газової» зацікавленості Росії в білоруському напрямку, адже це є необхідною умовою розуміння стратегічності Білорусі в енергетичних планах Кремля.

• **Географія.** Республіка Білорусь географічно є сполучною ланкою між Росією та державами центральної Європи, а, отже, є природним проміжним пунктом на енергетичному шляху до найбільших споживачів російського природного газу в західній Європі. Таке розташування Білорусі змушує РФ шукати формати найбільш вигідного транзитного використання свого західного сусіда, яке б дозволило значно розширити ринки збуту природного газу [11]

• **Ринок збуту.** Окрім географічного розташування, яке робить Білорусь критично важливою країною для енергетичних амбіцій Росії, західний сусід представляє собою і доволі ємкий ринок для збуту природного газу. Зокрема, станом на 1992 рік* реальний ВВП Білорусі становив 19,2 млрд. доларів [17], що ставило державу на 4 місце серед найбільших новостворених економік

пострадянських держав, поступаючись тільки Росії, Україні та Казахстану. Додатковим фактором, який сприяв розширенню енергетичного впливу Росії в Білорусі, слугувала залежність Білорусі від імпорту природного газу, зокрема в 1992 році економіка цієї держави споживала близько 18,4 млрд. куб. м. природного газу, але зі спожитого енергоресурсу тільки близько 280 млн. куб. м. було вироблено всередині Білорусі, що свідчить про критичну залежність від імпорту [19]. Така економічна та енергетична ситуація в сусідній державі розцінювалася Москвою як ідеальна можливість для практично монопольного захоплення білоруського ринку збуту природного газу.

● **Інфраструктура.** Радянський Союз залишив у спадок Білорусі стратегічно важливі об'єкти інфраструктури в секторі газопостачання, які в радянський період відігравали роль сполучника між СРСР та державами соцтабору та західної Європи. В першу чергу, мова йде про газові магістральні газопроводи, серед яких варто виокремити газопроводи «Дашава – Івацевічі – Мінськ», який з'єднував Білорусь з газовими родовищами української Галичини; відгалуження газопроводу «Дашава – Київ – Москва» на білоруське місто Гомель; «Торжок – Мінськ – Івацевічі», який поєднав Білорусь з газовими родовищами російського Сибіру. Окрім вищеназваних газопроводів, Білорусь успадкувала цілу низку інших, але уже менш значущих, газових ліній; газорозподільчих та компресорних станцій, необхідних для обслуговування великих обсягів постачань природного газу; інших важливих об'єктів інфраструктури [4]. На початку 1990-х років РФ розглядала таке інфраструктурне багатство Білорусі як хорошу можливість швидкого запуску в дію нових енергетичних форматів співпраці між двома державами (адже воно буде опиратися уже на готову інфраструктурну базу). Це давало підстави Москві сподіватися на майбутнє використання енергетичного потенціалу Білорусі для прокладання нових енергетичних шляхів до ринків європейських держав.

● **Геополітика.** Складна соціально-економічна ситуація в РФ в поєднанні з частими політичними та військовими кризами, що спостерігалось протягом усіх 90-х років минулого століття, не дозволяла Кремлю використовувати весь спектр інструментів впливу на колишні радянські республіки, який теоретично надавався Росії її потенціалом. Енергетика ж залишалася чи не єдиним інструментом, який можна було використовувати навіть за складної ситуації в самій державі. Тому Кремль розумів, що енергозалежна Білорусь може політично утримуватися в орбіті впливу РФ і «газова голка» – це чи не найкращий метод впливу на сусідню державу .

Враховуючи вищеназвані фактори та усвідомлюючи стратегічність білоруського напряму енергетичної політики РФ на пострадянському просторі, керівництво Росії на початкових етапах існування держави та в нових умовах регіонального порядку на теренах колишнього Радянського Союзу прийняло рішення про початок побудови нового міждержавного фундаменту енергетичних відносин з Білоруссю.

Одним із перших завдань було вироблення механізмів діалогу між урядами Росії та Білорусі, адже побудова нових енергетичних форматів потребувала створення попередньої системи консультацій. Варто розуміти, що розвал СРСР змушував обидві сторони будувати свої відносини «з чистого аркуша». В контексті цього 20 липня 1992 року було підписано «Угоду між Урядом Російської Федерації і Урядом Республіки Білорусі щодо транспортування природного газу через територію Республіки Білорусь і постачання його споживачам Білорусі». Цим договором був передбачений швидкий пошук урядами обох держав нового формату торгівлі та транзиту енергоносіїв, який міг би стати нормативним базисом енергетичної співпраці двох держав. Цікавим моментом цієї угоди стало те, що РФ і Білорусь погодили систему, при якій щорічними угодами між урядами будуть визначатися обсяги постачання газу та ціна на нього. Також обома сторонами було погоджено, що ціна на природний газ буде близька до ціни, яку сплачує російський споживач [10]. Попри те, що на початку 90-х років значними енергетичними активами Росії володів приватний сектор, Кремль не поспішав переводити відносини з Білоруссю на ринкові рейки, залишаючи за собою право остаточного формування обсягів та ціни на газ. Таке рішення Москви можна розглядати як один з проявів прагнення максимально використовувати політичний рівень при реалізації енергетичної політики. «Політизація» енергетичного діалогу з колишніми пострадянськими державами простежувалася від самого початку існування РФ як суб'єкта міжнародних відносин.

Іншим показовим аспектом цієї угоди стало підкреслення в документі прив'язки ціни на імпорт газу для Білорусі до транзитної вартості прокачки енергоносія білоруською територією [10]. Таку прив'язку також варто розглядати в контексті спроб Москви побудови на початкових етапах системи інструментів впливу на Білорусь, адже складна економічна ситуація в цій державі, яка

простежувалася протягом усіх 90-х років, зумовлювала необхідність Мінську шукати компромісу з Москвою і відтягувати момент переходу на ринковий принцип ціноутворення, який би міг створити додаткові економічні труднощі слабкій білоруській економіці. Транзитна прив'язка дозволяла Кремлю інструментом ціни здійснювати політичний та економічний вплив на сусіда.

РФ також спробувала в цей період використати економічну слабкість Білорусі, щоб зайти на ринок сусіда не тільки у якості торговельного партнера, але й інвестора. Зокрема, в 1993 році було підписано міжурядову угоду «Про входження Білоруського державного підприємства по транспортуванню і поставці газу «Белтрансгаз» в склад Російського акціонерного співтовариства «Газпром», згідно якого планувалося перетворення «Белтрансгазу» в дочірнє підприємство російського енергетичного гіганта. Проте дану угоду так і не вдалося імплементувати через серйозний внутрішньополітичний спротив білоруського суспільства [12, с. 135-136]. Сам факт таких переговорів і навіть виходу на конкретне рішення свідчить про амбітні плани Москви з енергетичного підпорядкування Білорусі.

Певного інвестиційного успіху на білоруському напрямку Москві вдалося досягнути в 1993 році, коли між Росією, Польщею, Білоруссю, а згодом і ФРН, було домовлено про будівництво газопроводу «Ямал – Європа», який би проходив через територію Білорусі та став би однією з головних ниток газопостачання з Росії до Європи. Роботи по будівництву цього газогону були розпочаті у 1994 році і головним виконавцем робіт став російський «Газпром», який в рамках цього проекту максимально використав географічне розташування Білорусі задля задоволення власних енергетичних інтересів [13]. Такий акцент на європейському ринку як одному з найперспективніших для РФ додав ще більшого значення Білорусі в енергетичній політиці Росії, адже раніше Україна виступала практично безальтернативним варіантом транзиту, Білорусь же додала варіативності політиці РФ та меншій залежності від Києва. Більше того, «Ямал – Європа» мав слугувати додатковим інструментом тиску на Україну, адже остання усвідомлювала можливі економічні втрати від появи альтернативного газового шляху [9].

Паралельно з розробкою моделі енергетичного співробітництва між двома державами РФ робила значний акцент на розбудові нових систем економічної взаємодії пострадянських держав. Зокрема, на цьому напрямку Кремль виступив ініціатором підписання в 1994 році «Угоди про зону вільної торгівлі». Усі пострадянські держави, окрім прибалтійських, підписали цей документ, який мав би стати основою майбутньої нової моделі економічної інтеграції. Цей документ показовий в контексті енергетичної політики РФ на білоруському напрямку тим, що енергоносії були виключені з переліку товарів, на які поширюється зона вільної торгівлі, що дозволяло Москві і далі використовувати інструмент ціноутворення як засіб політичного тиску на пострадянські держави і зокрема Білорусь [7].

Додавали оптимізму Кремлю і політичні зміни, які відбулися в Білорусі в 1994 році, а саме обрання президентом Республіки Білорусь А. Лукашенка, який у своїй передвиборчій риторичі неодноразово наголошував на необхідності поглиблення співробітництва між Росією та Білоруссю аж до рівня всепроникної інтеграції. Прихід до влади проросійського політика в обличчі А. Лукашенка і фактичне перетворення Білорусі у президентську республіку з жорсткою вертикаллю влади допомогло Кремлю вибудувати дружні відносини з білоруською владною верхівкою, а концентрація влади у руках новообраного президента давала можливість РФ опиратися на певного політика без страху серйозного внутрішнього спротиву в Білорусі спільним ініціативам Б. Єльцина та А. Лукашенка [5].

Проте ряд позитивних сигналів щодо потенціалу реалізації енергетичної політики РФ на білоруському напрямку був майже знівельований серйозним економічним тиском, який здійснювався на обидві держави в середині 90-х років. Скорочення ВВП в Росії та Білорусі, яке простежувалося майже всі 90-ті роки минулого століття, високий рівень безробіття, нестабільність національних валют, політична криза в РФ, яка розпочалася 1993 року і своїм наслідком мала конституційні зміни в напрямку посилення президентської влади, та ряд інших факторів зумовили особливу увагу Кремля до проблем економіки, які слугували причинами політичної нестабільності в Росії [8].

В контексті цього олігархічними колами, які поруч з державою були основними гравцями на енергетичному ринку РФ, вчинявся тиск на Кремль у питанні формування ціни на газ для Білорусі, адже попередній пільговий підхід, який надавав величезні преференції Білорусі взамін на політичну лояльність і прийнятний в плані ціни транзит газу, був економічно не вигідним для самої економіки РФ, яка ще й перебувала в стані комплексної кризи. Головного болю додавали

значні борги Білорусі за спожитий газ і процеси на міжнародних сировинних ринках, де ціна на природний газ протягом 1993-1995 років демонструвала негативну тенденцію [15].

В 1995 році було внесено корективи в енергетичну політику РФ щодо Білорусі в газовому аспекті, зокрема було прийнято рішення про підняття ціни на природний газ. Ініціатором таких змін виступив газовий монополіст «Газпром», який вважав економічно шкідливим для російської економіки експортувати газ Білорусі за ціною, яку сплачує російський споживач. Така рішучість «Газпрому» могла бути пояснена і повільним процесом імплементації в дію угоди про перетворення «Белтрансгазу» в дочірню компанію «Газпрому», процесом, який максимально гальмувався білоруською стороною, яка в цьому вбачала значну загрозу власній економічній безпеці. Попри негативну реакцію Мінська на нову ціну, Москва відмовилася від коригування свого рішення і нова ціна була закріплена в міжурядовій угоді 1995 року [12, с. 137].

Москві вдалося дещо амортизувати негативний вплив цінових змін на російсько-білоруські відносини за рахунок підписання в 1995 році «Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь», який став базовим договором для міждержавних відносин, ряду ініціатив торговельного характеру [2], домовленостями про проведення координованої політики в області транзиту природного газу між Росією та Білоруссю та просуванням на рівні Співтовариства незалежних держав (СНД) ідеї створення Митного союзу, який би враховував інтереси усіх зацікавлених держав, в тому числі Білорусі [14].

Іншим важливим фактором, який використовувала РФ, щоб продемонструвати своєму західному сусіду енергетичну стратегічність Білорусі для РФ та готовність Москви йти на економічні поступки заради створення потужної інтеграційної одиниці між двома державами стало підписання у 1996 році «Договору про створення Співтовариства Росії та Білорусі» [1], який згодом ліг в основу підписаного в 1999 році «Договору про створення Союзної держави» [3]. Згідно з цими документами обидві держави взяли курс на політичну, юридичну, економічну та соціальну інтеграцію, кінцевою ціллю якої має стати повноцінний єдиний суспільний простір. З точки зору енергетичної політики РФ на білоруському напрямку, цей політичний вибір обох держав передбачав створення єдиного енергетичного простору, а тому РФ потребувала розробки нових моделей енергетичної взаємодії в новому форматі співробітництва двох держав. Практичне втілення в газовому аспекті співробітництва це знайшло в підписанні в 1999 році угоди «Про регулювання цін (тарифів) на продукцію (послуги) в області транспорту, зв'язку, електроенергетики та газової промисловості», яким РФ зобов'язалася створити для Білорусі особливі умови ціноутворення на природний газ. Фактично створення «Союзної держави» продовжило енергетичну стратегію РФ преференційного ціноутворення для Білорусі взаємін політичну лояльність та участь в російських геополітичних проєктах [12].

В цьому ж році було здано в експлуатацію газогін «Ямал – Європа», після чого Білорусь де-факто стала важливим елементом широкої енергетичної стратегії РФ в Європі [16]. Додача транзиту до енергетичного «портфолію» Білорусі стало вінцем політико-економічних процесів, які були запущені в середині 1990-х років і якими була вибудована система преференційної газової політики Росії щодо Білорусі. Ця система ґрунтувалася на економічних поступках взаємін на політичну кооперацію та рух до створення глибоко інтегрованої системи міждержавних відносин, і енергетичний вплив у формі «газової голки» Білорусі сприяв все більшому переходу Мінська під вплив Москви.

Підсумовуючи, слід наголосити, що стратегічна зацікавленість РФ в білоруському газовому напрямку продиктована цілою низкою причин, серед яких можна виокремити вигідне географічне розташування Білорусі між газовими родовищами Росії та європейськими ринками збуту; радянський спадок у формі глибоко інтегрованої системи газопроводів та іншої необхідної інфраструктури; висока ємкість білоруського ринку збуту газу, що робить цю державу одним із пріоритетних напрямків енергетичного експорту РФ, геополітичну важливість Мінська для інтересів Кремля та його імперських амбіцій взяття під геополітичний контроль пострадянського простору.

Реалізацією своєї енергетичної зацікавленості в практичній площині Москва розпочала займатися відразу після проголошення незалежності в 1991 році. На перших етапах ціллю було поставлено формування формалізованих енергетичних зв'язків з Білоруссю в газовому секторі та адаптація енергетичних інтересів Кремля до нових реалій на пострадянському просторі. В контексті цього Росією було укладено низку угод щодо експорту газу до Білорусі за нижчими за ринкові ціни взаємін на політичну лояльність Мінська та його рух до нових інтеграційних структур з РФ. Також в цій

період Москвою було розпочато проект побудови нового газогону на території Білорусі, який мав би з'єднати газоносні райони Сибіру з європейськими покупцями. Сприяли активному газовому просуванню Росії на білоруському ринку політичні умови, а саме фактична відмова Мінська від руху на Захід, що було закріплено приходом до влади в Білорусі в 1994 році проросійського політика А. Лукашенка.

Друга половина 90-х років ознаменувала собою певне загострення у відносинах між двома державами, що було спровоковано економічними труднощами Мінська, які робили її великим фінансовим боржником РФ, та певним спротивом білоруських еліт тотальному захопленню газового ринку держави російськими компаніями. В таких умовах Москва активно використовувала ціновий тиск як засіб примусу Білорусі до поступок. Також енергетичний важіль часто використовувався Росією задля прискорення руху Білорусі в інтеграційних процесах з РФ. Саме перехід до створення «Союзної держави», який відбувався до кінці 90-х років, став завершальним пунктом в енергетичній стратегії РФ щодо Білорусі, яка використовувався протягом всіх 90-х років. Нова політична, економічна реальність, створена цим інтеграційним утворенням, вимагала коригування підходів газової стратегії Росії на білоруському напрямку. Це також співпало з фундаментальними змінами в самій РФ, пов'язаними з приходом у 2000 році до влади в Кремлі Володимира Путіна.

Перспективним напрямком в подальших дослідженнях на дану тематику є аналіз газового сегменту енергетичної політики РФ на білоруському напрямку в контексті загальної енергетичної стратегії Росії на пострадянському просторі. Такий підхід дозволить систематизувати енергетичні тактики щодо окремих держав задля отримання комплексного бачення еволюції змісту та форми енергетичної стратегії РФ від часу проголошення нею незалежності в 1991 році до сьогодні.

Примітки:

* Перший повний рік існування незалежної Республіки Білорусь є базовим для аналізу уже суб'єктної економіки новоствореної держави.

Бібліографічний список:

1. Договор об образовании сообщества России и Беларуси: договор від 2 квітня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soyuz.by/about/docs/dgovor2/>
2. Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Беларусь: угода від 21 лютого 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor1/>
3. Договор о создании Союзного Государства: договор від 8 грудня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor5/>
4. Европейский рынок природного газа и роль газотранспортной системы Беларуси в его обеспечении [Електронний ресурс] / Энергетика и ТЭК. – Режим доступу: http://www.energetika.by/arch/~year_m21=2009~page_m21=1~news_m21=493
5. Лавникович Д. Лукашенко разменял третий десяток [Електронний ресурс] / Д. Лавникович // Новая газета. – Режим доступу: https://www.gazeta.ru/politics/2014/07/10_a_6108669.shtml
6. Меньшова О. Развитие российско-белорусских связей в 90-е годы XX – начале XXI вв.: дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Меньшова Ольга Евгениевна. – М., 2005 – 215 с.
7. О создании зоны свободной торговли: угода від 15 квітня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_3635/
8. Поняев И. Политический кризис 1993 года в России: предпосылки, причины и упущенные возможности разрешения [Електронний ресурс] / И. М. Поняев // CyberLeninka. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskiy-krizis-1993-goda-v-rossii-predposylki-prichiny-i-upuschennye-vozmozhnosti-razresheniya>
9. Саприкін В. ЕС – Украина – Россия: развитие сотрудничества в газовой сфере – залог энергетической безопасности европы [Електронний ресурс] / В. Саприкін // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=250
10. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Беларусь о транспорте природного газа через территорию Республики Беларусь и поставках его потребителям Беларуси [Електронний ресурс]. – 20 липня 1992 р. – Режим доступу: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=29873
11. Становление энергетики Беларуси. Путь длиною в жизнь [Електронний ресурс] / Министерство энергетики Беларуси. – Режим доступу: http://www.minenergo.gov.by/dfiles/000642_689021_stanovlenie_energetiki.pdf
12. Тихонова С. В. Российско-белорусское сотрудничество в нефтегазовой сфере в 1992-2008 гг.: дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Тихонова Светлана Вячеславовна. – М., 2015. – 210 с.
13. Тысячи Километров Из Западной Сибири В Европу [Електронний ресурс] / Акционерное общество «Гипроспецгаз». – Режим доступу: <http://www.gsg.spb.ru/node/42>

14. Энергетика [Электронный ресурс] / Евразийская экономическая комиссия. – Режим доступа: http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/_eec_energy_all_150623.pdf
15. Энергетическая политика РФ: обзор 2002 года [Электронный ресурс] / Міжнародне енергетичне агентство. – Режим доступа: <https://www.iea.org/media/translations/russian/russiarus2002.pdf>
16. Ямал – Европа [Электронный ресурс] / Газпром. – Режим доступа: <http://www.gazprom.ru/projects/yamal-europe/>
17. Belarus GDP [Электронный ресурс] / Trading Economics. – Режим доступа: <https://tradingeconomics.com/belarus/gdp>
18. Bruce С. Friction or Fiction? The Gas Factor in Russian–Belarusian Relations [Электронный ресурс] / Chloe Bruce // Chatham House. – Режим доступа: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/bp0501gas.pdf>
19. КНОЕМА [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://кноема.ru>
20. Kuzmina А. Russia-Belarus relations/ It’s complicated! [Электронный ресурс] / Anna Kuzmina // Institut Tomas More. – Режим доступа: <http://institut-thomas-more.org/wp-content/uploads/2016/11/Kuzmina-20140218.pdf>

Stepanets P. V. Belorussian vector in Russian federation’s gas policy in 1990s

This article analyzes evolution of natural gas sphere of Russian energy policy on Belorussian vector during 90s of past century. In order to better explore the reasons of strategic energy interests of RF in Belarus and conditions that stimulated start of active expansion strategy on natural market by Russia, the author did a complex analysis of energy features of gas segment of Belorussian economy. The importance of Belorussian geography for Russian Federation’s energy strategy in this state and region is underlined; economic potential of Republic of Belarus as one of key factors of Russian growing interests on this energy vector; the role of Soviet energy heritage as key integral element of Russian and Belorussian gas spheres is considered; the Republic of Belarus as sales market for Russian natural gas is analyzed. These aspects allow us to build clear understanding of Russian interests in energy relations between Belarus and Russia. There is also emphasis on political sphere of energy interests of Russian Federation in gas segment of strategy towards Republic of Belarus. While analyzing evolution of Russian Federation’s gas policy on Belorussian vector, clear attention is made on first half of 90s years of XX century as key period when formal bases for energy cooperation between two states were created. In order to explore this period better, specifics of using political, economic, energy methods by Russia to satisfy its own interests on Belorussian gas market are analyzed. Great emphasis is made on analysis of political environment in Russia Federation and Belarus during 90s as one of the main factors that influenced dynamics of realization of Russian gas strategy. This article also explores use of integration mechanisms in cooperation between two states in second half of 90s by Russia as an instrument for pressuring Belorussian part in energy dialogue between Minsk and Moscow.

Key words: *Russia, Belarus, energy, natural gas, integration, policy.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.20

УДК 340.12:341.231.14+327.56

Цеховалова А. О., Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНЕСЕННЯ ДОКТРИНИ R2P ТА ПРЕВЕНТИВНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ

Стаття має на меті характеристику доктрини «обов'язку захищати» (R2P) та превентивної гуманітарної інтервенції. Багатонаціональна військова операція у Лівії стала першим серйозним випробуванням самого інструмента політики R2P (превентивної гуманітарної інтервенції), та придбала масштаби великого військового втручання для захисту мирних жителів від погрози масових убивств. Дискусії навколо місії у Лівії гальмують впровадження нових місій такого типу. Ретельний аналіз концепції допоможе розумінню чи взагалі доктрина «обов'язку захищати» (R2P) та превентивна гуманітарна інтервенція можуть використовуватися у сучасних умовах глобальної трансформації міжнародних відносин. За останні двадцять років багато досліджень було проведено, але етичний аспект використання збройної сили у превентивних цілях, як і питання можливості існування доктрини (R2P) без превентивної гуманітарної інтервенції, потребують подальшого дослідження. Тому метою статті є проаналізувати головні проблеми, пов'язані з браком розуміння доктрини R2P та її інструментів, що породило негативні оцінки їх використання на практиці. Проблеми, притаманні концепції превентивної гуманітарної інтервенції, залишаються атрибутами цього типу військової операції й самої доктрини R2P. Але доктрина продовжує користуватися міжнародною підтримкою. Крім того, доктрина охоплює невоєнні елементи від спостереження за дотриманням прав людини до різних видів міжнародної допомоги, спрямованих на зниження ризиків масових злочинів. Проблеми виникають перш за все із воєнним «стовпом» R2P; з ним пов'язана схильність до незаконності, людські й фінансові витрати, ймовірне розширення попереднього мандату, лицемірство акторів. Взаємодія цих факторів підсилює одна одну й у результаті будь-які спроби використовувати примусові інструменти доктрини R2P приречені на поганий результат як для інтервентів, так й для самої доктрини.

Ключові слова: доктрина «обов'язку захищати» (R2P), превентивна гуманітарна інтервенція.

Постановка проблеми. Багатонаціональна воєнна операція у Лівії у 2011 р. була першою операцією, проведеною відповідно до доктрини «обов'язку захищати» (R2P). Лівійська операція стала водночас першим серйозним випробуванням самого інструмента політики R2P (превентивної гуманітарної інтервенції), придбала масштаби великого військового втручання для захисту мирних жителів від погрози масових убивств та звірств. Операція показала всі проблеми інтервенції. У результаті лівійського експерименту, як теорія, так і практика R2P зустрілися «на роздоріжжі». Гуманітарні проблеми в Сирії й в інших країнах закликали світову спільноту до міжнародної інтервенції, але суперечки із приводу місії в Лівії продовжують заважати обговоренню нових подібних місій. Генеральний секретар ООН тоді уперше заявив, що «людський захист є визначальним принципом» світового співтовариства, а тодішній президент США Барак Обама відзначив, що «профілактика масового насильства й геноциду становлять основний інтерес національної безпеки та ядро моральної відповідальності Сполучених Штатів» [1, р. 402]. Ретельний аналіз концепції дає розуміння, чи застосування R2P та превентивної гуманітарної інтервенції є можливим у сучасних умовах глобальної трансформації міжнародних відносин.

Більшість академічних праць по цій темі фокусували свій погляд на нормативно-правових питаннях (при яких обставинах й чи можливо взагалі виправдати подібне втручання), а не на практичних викликах, таких як питання проведення подібних операцій. Декільком ученим удалося дослідити стратегічну логіку таких операцій, а також передбачуваний зв'язок між діями інтервентів та їх результатами [2; 3; 4]. У 1999 р. Адам Робертс писав: «За довгу історію правових суперечок про гуманітарну інтервенцію прослідковується небажання питати про методи, використовувані у цих інтервенціях» [5, р.110]. Курт Міллс та Кіан О'Дрісколл, переглянувши літературу по цьому питанню, прийшли до такого ж висновку [6]. Але недогляд сучасної літератури

щодо R2P, полягає у нерозумінні того, яким саме чином примус у силах запобігти насильству на практиці. За останні два десятиліття була проведена маса досліджень, однак етична сторона застосування збройної сили у превентивних цілях, як і питання можливості існування доктрини R2P без використання превентивної гуманітарної інтервенції, потребують подальших розвідок. Відтак метою статті є аналіз основних проблем, пов'язаних з недоопрацьованістю доктрини та інструментів втілення R2P, що породило негативні оцінки її використання на практиці.

Починаючи з 2001 р., коли Міжнародна комісія з питань втручання й державного суверенітету представила чернетку концепції R2P у своїй доповіді, до 2011 р., коли Рада Безпеки одноголосно схвалила Резолюцію 1973 [7], доктрина одержала широку підтримку. Ранні супротивники R2P, які заявляли, що вона може стати димовою завісою реальної імперської інтервенції, потім долучилися до широкого міжнародного схвалення. У доповіді 2001 р. був установлений ряд «попереджувальних принципів» для прийняття рішень щодо військової інтервенції, зокрема «повинен бути реальний шанс на успіх у стримуванні або запобіганні злочинням, які виправдають інтервенцію, при цьому наслідки дій не повинні бути гірше, чим наслідки бездіяльності». Це зауваження не було включено у розробку R2P-2005, але встановило традицію «слухної війни», яка є основою R2P.

Ключовою ідеєю R2P, одноголосно схваленою членами ООН у 2005 р., стало те, що кожна держава несе відповідальність щодо захисту своїх громадян від масового насильства, й, у випадку такого, ця відповідальність може бути віддана на розгляд широкої міжнародної громадськості «якщо мирні засоби виявляться недостатніми, а національні влади явно не будуть не в змозі захистити своє населення від геноциду, військових злочинів, етнічних чищень і злочинів проти людяності» [8]. Хоча доктрина й виділяє пріоритет мирних методів над примусовими, вона залишає відкритою можливість маніпулювання й перефразовування доктрини й надає право здійснювати втручання у вигляді превентивної гуманітарної інтервенції навіть при натязку на масове насильство.

Примусове втручання у Лівії розв'язала Резолюція Ради Безпеки ООН 1973, яка опиралася на термінологію R2P й призвала членів ООН використати «усі необхідні заходи ... для захисту мирних територій і територій, населених цивільними особами, під погрозою нападу» у Лівії [7]. На думку деяких оглядачів, у число яких входять творці доктрини R2P Гарет Еванс та Рамеш Такур, операція у Лівії продемонструвала появу «нової потужної норми» у міжнародних справах [9; 10].

Проте головний примусовий інструмент доктрини – превентивна гуманітарна інтервенція – був сприйнятий неоднозначно. Операція у Лівії являє собою у певному сенсі експеримент – частково сліпий, враховуючи, як мало було відомо про проблеми цього типу втручання під час самої операції. Як з'ясувалося, результати не були підбадьорюючими для майбутнього R2P.

Це не означає, що R2P призначено було зазнати невдачі. З одного боку, вона передбачає більше дипломатичних та інших невоєнних методів захисту прав людини ніж військових й примусових. Але проблеми інструментарію – превентивної гуманітарної інтервенції – являють собою головну перешкоду на шляху до повного кшталтування доктрини R2P. Незважаючи на те, що гуманітарні інтервенції можуть проводитися у майбутньому, концепція R2P напевно залишиться слабкою, якщо проблеми інтервенції не будуть досліджені та вирішені.

Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у своїй доповіді 2009 р. «Застосування концепції обов'язку захищати», пояснив, що R2P опирається на три «стовпи». Перший стовп – це обов'язок кожної держави захищати своє населення від «геноциду, військових злочинів, етнічних чищень та злочинів проти людяності». Відповідно до цієї тези, Генеральний секретар призвав країни вжити заходів щодо захисту людини у межах своїх власних границь, наприклад, установити контроль над дотриманням прав людини. Другий стовп охоплює різні форми міжнародної допомоги країнам – технічну, фінансову й військову – у виконанні цих зобов'язань. Це стовп може також містити у собі дипломатичне втручання міжнародного співтовариства по запобіганню кризі, що насувається, як, наприклад, ті втручання, які здійснювалися на початку 2008 р. для припинення подальшого кровопролиття після оскарження виборів у Кенії. Тільки третій стовп R2P включає примусові заходи ззовні, починаючи від економічних санкцій й закінчуючи військовим втручанням. Збройна інтервенція є останнім засобом у випадку запобігання масових звірствам, якщо всі невоєнні заходи будуть бездіяльними [11]. У цьому сенсі, саме непродуманість стратегії діапазону використання інструментів примусу R2P стала проблемою. У основі доктрини лежить інструмент крайньої політичної важливості, але її практичне застосування й операційна спрямованість до сьогодні є ще мало зрозумілими.

Зокрема, бракує аналізу стратегічної логіки превентивної гуманітарної інтервенції або зв'язку між діями інтервентів та їх бажаним результатом – припиненням злочинів. Замість цього, останніми

були обговоренні питання застосування на практиці третього стовпу концепції R2P з фокусуванням лише на зовнішніх факторах. Наприклад, деякі вчені й політологи підкреслили необхідність розширення «політичної волі» провідних країн у прийнятті ними вирішальних дій для запобігання масових злодіянням [12; 13].

Без альтруїстичної основи гуманітарна інтервенція є просто агресією. Хоча з погляду міжнародного права ніяких відмінностей між термінами «інтервенція» й «агресія» немає, їхня відмінність залишається політично важливою: будь-яку егоїстичну мету можна сховати бажанням допомогти й захистити страждаюче населення окремо взятої країни. Гуманітарне втручання можна виправдати тільки альтруїстичними цілями; на практиці, однак, неможливо уявити собі військову інтервенцію, що керується винятково благами міркуваннями. Рішення щодо використання збройної сили майже завжди викликано цілим комплексом мотивів, у тому числі власними інтересами. Але не можна сказати, що держава діє винятково виходячи із власної користі. Як відзначає Мартін Біндер, історичні закономірності показують, що втручання не може керуватися винятково корисливими або винятково нормативно бездоганними й благами цілями. Це, скоріше, взаємодія матеріальних особистих інтересів і гуманітарних норм [14, р. 345]. Фактор користі у превентивній гуманітарній інтервенції, таким чином, представляється неминучим, але він також може бути бажаним й навіть необхідним, із двох причин. По-перше, він може бути корисний у якості засобу забезпечення державної підзвітності: воєнні дії є дорогим і небезпечним заняттям, тож лідери цих держав мають право й обов'язок у першу чергу відштовхуватися від інтересів власного народу, навіть під час допомоги іншим людям. По-друге, якщо гуманітарні операції не мають елементу користі, їм може не вистачити рішучості завершити поставлені гуманітарні завдання, якщо вони пов'язані з бойовими діями [15].

Другою проблемою є труднощі у визначенні ступеня успішності операції. Операція вважається успішною, якщо чогось не відбулося – масового злодіяння. Основним свідченням успіху, інакше кажучи, не є подія. Отже, для того, щоб продемонструвати, що втручання було ефективним, інтервенти повинні прибігати до міркувань про те, що могло б відбутися, якби вони не втрутилися. Це особливо складно; Деніел Баймен та Тейлор Сіболт, наприклад, використали відсоток смертності для оцінки кількості життів, які можна було врятувати конкретним втручанням [16]. Проте, їхні показники смертності ґрунтуються на середньостатистичних стандартних умовах, а не на атипових сплесках насильства, що, не може служити підставою для прогнозування або обліку раптових масових звірств. Загальні закономірності можуть бути помітні, але пророкування числа врятованих життів через конкретне втручання залишається глибоко гіпотетичним.

Не слід забувати й про підрахунок явної матеріальної шкоди, часто нерівний перевагам. Незалежно від того, наскільки ретельно примусові операції можуть плануватися й здійснюватися, вони майже завжди викликають побічну реакцію й випадкові смерті; вони ламають уклад речей та вбивають безневинних людей. Психологи виявили, що люди мають сильніші емоційні реакції стосовно фактичних умов, ніж гіпотетичних можливостей, оскільки інформація про нинішні умови є більш «багатою і яркою» [2]. Таким чином, навіть у випадку виконання місією поставленої мети, буде спостерігатися перекіс у бік витрат. Іншими словами, про дані операції судять по заподіяному збитку, ніж по збитку відверненому. Це особливо актуально в епоху миттєвого зв'язку, відео й соціальних медіа. Такі зображення й звіти можуть мати безпосередній вплив; наприклад, політична реакція на явну шкоду може викликати переосмислення прихильності до роботи, поки вона ще на стадії реалізації. Явна шкода є проблемою для всіх військових місій, але особливо суперечливою проблемою вона є для операцій, що ґрунтуються на принципі запобігання шкоди. За словами Алекса Беллами, такі речі можуть привести до більшої шкоди воєнній операції, ніж розуміння того, що вона збільшує загальний ризик для цивільних осіб. Незважаючи на те, що вони підкоряються тим же законам війни, що й інші військові акції, на практиці гуманітарні місії повинні «зважувати шкоду у особливо великому ступені» [17, р. 621]. Недотримання цих вимог чревате ризиком делегітимізації місії, а також держави й міжнародної організації, які підтримували втручання.

Наступна проблема виникає, коли зовнішні сили, що захищають населення, досягаючи своєї початкової мети, зустрічаються з дилемою: як бути далі, як відзивати свої війська та яким образом гарантувати не-повторення масових звірств. Створення захищеної безпечної зони, наприклад, може забезпечити безпеку для груп ризику, але тільки доти, доки інтервенти присутні на місці злодіяння. Їхній відхід може стати рівносильним приміщенню людей, що перебувають під погрозою, назад у групу ризику, що йде у розріз із первісною метою місії й принципів R2P. У такій ситуації необхідним може бути продовження роботи на невизначений строк – по суті, забезпечення

напівпостійної присутності. Крім того, якщо розглядати питання більш детально, подібна присутність може розглядатися як форма окупації, а не гуманітарної допомоги. Другий варіант полягає у ліквідації джерела самої погрози. Проте, якщо погрозою є уряд країни, така стратегія буде полягати у зміні режиму. Це не тільки розширить мету операції, але й підніме додаткові питання про мотиви інтервентів. Третій варіант полягає у переговорах по врегулюванню кризи. Проте, це пов'язано з постійною присутністю міжнародних сил як гарантів будь-якої угоди. Ще один аспект цієї проблеми стосується питання політичної стабільності у країні або регіоні. Незалежно від того, удасться превентивній гуманітарній місії нейтралізувати погрози, що насуваються, якщо вона закінчує дестабілізацією країни або її сусідів, це буде тільки сприяти розвитку явної шкоди, потенційно ставлячи під сумнів загальну ефективність роботи.

У період після лівійської операції були висунуто кілька пропозицій для зміцнення як R2P, так і для її інструмента превентивної гуманітарної інтервенції. У листопаді 2011 р. уряд Бразилії висунув концепцію «Захищена відповідальність». Бразилія була не проти резолюції 1973, але занепокоєна діями НАТО й різними трактовками R2P. Бразилія прагла встановити додаткові гарантії проти майбутньої «неправильної» доктрини «Обов'язку захищати», та надала чотири конкретні рекомендації. По-перше, до початку військового втручання міжнародне співтовариство повинно вичерпати всі мирні засоби для захисту цивільних осіб, що перебувають під погрозою насильства, та провести «всеосяжний аналіз можливих наслідків воєнних дій». По-друге, під час воєнних операцій застосування сили повинно бути обмежено у своїх юридичних, операційних і тимчасових елементах, а у сфері воєнних дій повинно додержуватися букви й духу мандату, наданого Радою Безпеки або Генеральною Асамблеєю». По-третє, ці операції повинні проводитися з мінімально можливим насильством й нестабільністю, й ні за яких умов вони не можуть принести більше шкоди, ніж саме злочиння. І, нарешті, удосконалені процедури Ради Безпеки необхідні, щоб контролювати й оцінювати яким чином резолюції тлумачаться й застосовуються для забезпечення «обов'язку захищати» [18, р. 4]. Однак, у підсумку єдиним істотним реформуванням бразильського варіанту є його пропозиція вдосконалити процедуру контролю й оцінки здійснення резолюцій Ради Безпеки, що узгоджується з попередньою пропозицією Генерального секретаря ООН про регулярне надання інформації про місії й акції по ліквідації наслідків воєнних дій.

Прийняття урядом США нових доктринальних принципів для «Операцій у відповідь на масові злочинства» (Mass Atrocity Response Operation) є ще одним прикладом недавніх зусиль по поліпшенню практики превентивної гуманітарної інтервенції. Ці довгострокові принципи були представлені у відповідному керівництві (MARO Handbook), опублікованому у 2010 р. Центром з вивчення прав людини при Гарвардському університеті. Керівництво є у багатьох смислах корисним: воно виділяє потенційні труднощі, з якими інтервенти можуть зіштовхнутися при розрізненні понять «злочинця» й «жертви»; воно відзначає, що масові звірства можуть активізуватися й поширюватися дуже швидко, й попереджає, що іноземне втручання може змінити динаміку, що спричинить цілий ряд проблем; воно підкреслює, що втручання може піти далі своїх цілей, й після розправи зі злочинцями, часто займається питаннями відновлення державного керування й наданням різних послуг; воно попереджає, що «колишні жертви» можуть стати «месниками» [19]. Однак, воно є далеким від розв'язання всіх проблем гуманітарної інтервенції.

Висновки. Проблеми, притаманні концепції превентивної гуманітарної інтервенції, не можуть бути остаточно вирішені. Вони є й залишаються атрибутами цього типу військової операції й самої доктрини R2P. Але доктрина у якості набору загальних принципів продовжує користуватися міжнародною підтримкою. Після Лівії, коли Генеральна Асамблея ООН провела засідання у вересні 2012 р., присвячене обговоренню R2P, більшість держав підтвердили свою підтримку доктрини, а багато навіть піднімали питання про її застосування. Крім того, ця доктрина є набагато ширшою, ніж просте втручання. Вона також охоплює невоєнні елементи, які підпадають під перший та другий «стовпи» R2P, від спостереження за дотриманням прав людини до різних видів міжнародної допомоги, спрямованих на зниження ризиків масових злочинів. Проблеми пов'язані перш за все із «третім стовпом» R2P. Змішані мотиви роблять превентивні гуманітарні інтервенції схильними до незаконності, що дискредитує їхню ефективність; проблема явного збитку акцентує увагу на людських й фінансових витратах; проблема кінцевого стану натискає на розширенні мандату; проблема непослідовності робить R2P в очах світової громадськості лицемірною. Кожна із цих проблем сама по собі є складною, а їх взаємодія підсилює одна одну. У результаті будь-які спроби використовувати примусові інструменти доктрини R2P приречені на поганий результат як для інтервентів, так й для самої доктрини. З іншого боку, якби ці інструменти не застосовувалися, R2P,

імовірно, була б розкритикована як бездіяльна. Операція у Лівії 2011 р. повинна була стати вінцем досягнень R2P, що частково їй вдалося. Явна погроза, яка змусила задуматися про можливі звірства було сприйнята оперативно й рішуче. Однак, на практиці проявився весь комплекс недоробок R2P, що визначило її невдачу. Отже, для подальшого наукового аналізу є необхідними розвідки лівійського досвіду, який поки що не отримав уваги з боку українського наукового співтовариства.

Бібліографічний список:

1. Jentleson B. The Obama Administration and R2P: Progress, Problems and Prospects / B. Jentleson // *Global Responsibility to Protect*. – 2012. – Vol. 4, N 4. – P. 399–423.
2. Paris R. The ‘Responsibility to Protect’ and the Structural Problems of Preventive Humanitarian Intervention / R. Paris // *International Peacekeeping*. – 2014. – Vol. 21, N 5. – P. 569–603.
3. Tardy Th. The Dangerous Liaisons of the Responsibility to Protect and the Protection of Civilians in Peacekeeping Operations / Th. Tardy // *Global Responsibility to Protect*. – 2012. – Vol. 4, N 4. – P. 424–448.
4. Williams P. D. Principles, Politics, and Prudence: Libya, the Responsibility to Protect, and the Use of Military Force / Williams P. D. and A. J. Bellamy // *Global Governance*. – 2012. – Vol. 18, N 3. – P. 270–285.
5. Roberts A. NATO’s Humanitarian War over Kosovo / A. Roberts // *Survival*. – 1999. – Vol. 41, N 3. – P. 110–124.
6. Mills K. From Humanitarian Intervention to the Responsibility to Protect / K. Mills and C. O’Driscoll // *The International Studies Encyclopedia*. – London: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 2532–2552.
7. UN Security Council Resolution 1973, March 17, 2011, para 4.
8. UN General Assembly, 2005 World Summit Outcome, UN doc., A/60/L.1, September 15, 2005, paras 138–139.
9. Evans G. Responsibility While Protecting / G. Evans // *Project Syndicate*, January 27, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.projectsyndicate.org/commentary/responsibility-while-protecting
10. Thakur R. UN Breathes New Life into “Responsibility to Protect” / R. Thakur // *Toronto Star*, March 21, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.thestar.com/opinion/editorialopinion/2011/03/21/un_breathes_life_intoresponsibility_to_protect.html
11. UN Department of Public Information, Secretary-General Tells Conference, Stressing Need to Prevent Conflict Before It Breaks Out, UN doc., SG/SM/12063, January 19, 2009.
12. Orchard Ph. The Evolution of the Responsibility to Protect: At a Crossroads? / Ph. Orchard // *International Affairs*. – 2012. – Vol. 88, N 2. – P. 377–386.
13. Pape R. When Duty Calls: A Pragmatic Standard of Humanitarian Intervention / R. Pape // *International Security*. – 2012. – Vol. 37, N 1. – P. 41–80.
14. Binder M. Humanitarian Crises and the International Politics of Selectivity/ M. Binder // *Human Rights Review*. – 2009. – Vol. 10, N 3. – P. 327–345.
15. Brown S. An Evolving Hope That’s Here to Stay / S. Brown and R. Neumann // *The American Interest*, June 12, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.the-american-interest.com/articles/2013/06/12/an-evolvinghope-thats-here-to-stay
16. Byman D. Humanitarian Intervention and Communal Civil Wars: Problems and Alternative Approaches / D. Byman and T. Seybolt // *Security Studies*. – 2003. – Vol. 13, N 1. – P. 33–78.
17. Bellamy A. The Responsibilities of Victory: Jus Post Bellum and the Just War / A. Bellamy // *Review of International Studies*. – 2008. – Vol. 34, N 4. – P. 601–625.
18. Benner Th. Brazil as a Norm Entrepreneur: The “Responsibility While Protecting” Initiative / Th. Benner // *Working Paper, GPPi*, Berlin, March 2013.
19. Giffen A. Addressing the Doctrinal Deficit: Developing Guidance to Prevent and Respond to Widespread or Systematic Attacks Against Civilians / A. Giffen // *Workshop Report*, Washington, DC: Stimson Centre, spring 2010.

Tsekhvalova A. O. Problem of correlation of the doctrine R2P and preventive humanitarian intervention

This article has an object to describe the problem of doctrine R2P and preventive humanitarian intervention. The multinational military operation in Libya in 2011 was the first operation conducted in accordance with the doctrine of “Responsibility to Protect” (R2P). The Libyan operation became the first major test of the very tool of R2P policy (preventive humanitarian intervention); the operation has acquired a large military intervention to protect civilians from the threat of mass murders. Disputes over the mission in Libya continue to hamper the discussion of new such missions. A careful analysis of the concept provides an understanding of whether the use of R2P and preventive humanitarian intervention is possible under the current conditions of a global transformation of international relations. In the last two decades a lot of research has been conducted, but the ethical aspect of using armed force for preventive purposes as well as the question of the possibility of the existence of the R2P doctrine without the use of preventive humanitarian intervention requires further exploration. Therefore the purpose of the article is to analyze

the main problems associated with the lack of understanding of the doctrine and the tools for implementing R2P, which has generated negative assessments of its use in practice. The problems inherent in the concept of preventive humanitarian intervention can not be fully resolved. They are and remain the attributes of this type of military operation and the very doctrine of R2P. But doctrine continues to enjoy international support as a set of general principles. This doctrine also covers non-military elements from observing human rights to various types of international assistance aimed at reducing the risk of mass atrocities. The problems are primarily due to the “war pillar” of R2P: prone to illegality, human and financial costs, the extension of the mandate, and hypocrisy. Each of these problems is complicated in itself, and their interaction intensifies each other. As a result any attempts to use the compulsory tools of the R2P doctrine are doomed to a poor result both for the interventionists and for the doctrine itself.

Key words: *the doctrine of “Responsibility to Protect” (R2P), preventive humanitarian intervention.*

DOI 10.31558/2519-2949.2018.4.21

УДК 327(73+470):262.81

*Шіхелілі Джавід, Київський національний університет імені Тараса Шевченка***ДО ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ**

Стаття присвячена одній з найгостріших регіональних проблем сучасності – правовому статусу Каспійського регіону, а також взаємостосункам держав навколо Каспійського моря, невизначений статус якого багато в чому підігрівав суперництво між ними, здатне, в умовах інтернаціоналізації водоймища привести до відкритого зіткнення. В XXI столітті, в епоху енергетичної зовнішньої політики Каспій з його багатими шельфовими родовищами і унікальними біоресурсами стає місцем перетину безпосередніх інтересів провідних регіональних і світових держав, що в умовах його підвищеного конфліктного потенціалу актуалізує питання розмежування акваторії Каспійського моря. Метою статті є дослідження проблеми правового статусу Каспійського регіону. Досліджуються позиції прибережних держав з питання розмежування Каспійського басейну, їх інтереси відносно даної проблеми. Використовуються методи порівняльного і порівняльно-історичного аналізу, які дозволили визначити передумови формування правового статусу Каспійського моря в різні історичні періоди. Розглядаються результати останнього саміту в Актау. Оскільки Конвенція про правовий статус Каспійського моря, прийнята в ході роботи V каспійського саміту в Актау, так і не зафіксувала єдиного принципу делімітації морського дна, багато ким документ був сприйнятий з великою часткою скепсису. Проте каспійська Конвенція стала природним підсумком більш ніж 25-річного дипломатичного процесу на Каспії, а тому лише відобразила формат відносин, що склався між прикаспійськими країнами, які, пройшовши через ряд криз і конфліктів, змогли досягти взаємного компромісу. Автором зроблений висновок, що, ефективно вирішення проблеми правового статусу акваторії Каспія може бути здійснене тільки за умови взаємного розуміння між всіма учасниками переговорного процесу, готовності до компромісів і врахування інтересів один одного.

Ключові слова: *Каспійський регіон, Каспійське море, міжнародно-правовий статус, прикаспійські держави, міжнародне право, саміт.*

Вступ. Важливим дестабілізуючим чинником, що впливає на формування геополітичної обстановки в Каспійському регіоні, продовжує залишатися невизначеність правового статусу Каспійського моря, який включає такий важливий аспект як розподіл його дна і порядок надрокористування. Це є джерелом напруженості і недовіри, залучаючи прикаспійські держави до військово-політичного протистояння і гонки озброєнь, обумовленої страхом перед силовим варіантом вирішення цієї проблеми і готовністю відстоювати свої національні інтереси економічного і політичного характеру в регіоні.

Складність досягнення консенсусу між прикаспійськими державами з даного питання обумовлюється рядом причин.

Мета та завдання. Дослідити проблему правового статусу Каспійського регіону. Розглянути основні етапи визначення міжнародно-правового статусу Каспійського регіону.

Методи дослідження. Потрібно відзначити, що серед авторів ближнього зарубіжжя спроби комплексно розглядати Каспійський регіон робили такі дослідники, як В. Гусейнов, З. Жізнін, С. Жильцов, І. Зонн, Р. Мамедов, А. Нурша, А. Ушков і ін.

В даний час каспійська проблематика достатньо широко представлена в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, проте позначені автори в своїх дослідженнях більшою мірою концентруються на країновому (вплив локальних, регіональних і глобальних гравців на розвиток Прикаспія) і секторальному (перспективи розвитку енергетики, транспорту і логістики, торгівельних відносин і т.д.) зрізах.

Вивчення питань правової взаємодії в Каспійському регіоні є відносно новим напрямом академічних досліджень. В даний час окремі роботи, присвячені даному питанню, були підготовлені такими дослідниками, як І. Абдуллаєв, К. Ланда, О. Мітрофанова, С. Міхеев і ін.

Враховуючи той факт, що геополітична ситуація в Каспійському регіоні характеризується наявністю багаторівневого комплексу інтересів, відображаючи складність взаємостосунків

прикаспійських держав, а також їх відносин з численними державними і недержавними акторами на регіональному рівні, в роботі активно використовується суб'єктно-діяльнісний підхід. Даний метод дав можливість виявити і дослідити суперечності між інтересами держав Каспійського регіону, які роблять істотний вплив на перспективи розвитку правового статусу Каспія.

Використані методи порівняльного і порівняльно-історичного аналізу, які дозволили визначити передумови формування правового статусу Каспійського моря в різні історичні періоди.

Результати. В процесі визначення міжнародно-правового статусу Каспійського моря можна виділити наступні основні етапи, перший з яких припав на 1992-2001 рр. Початкові кроки в рамках переговорного процесу багато в чому були зроблені за ініціативою Росії. Перша зустріч представників всіх прикаспійських країн на рівні заступників міністрів закордонних справ пройшла в жовтні 1994 року в Москві. Потім в листопаді 1996 року в Ашгабаді відбулася перша нарада вже міністрів закордонних справ даних держав. В тому ж році була створена Спеціальна робоча група (СРГ) із розробки Конвенції про правовий статус Каспія. При цьому переговорний процес дав старт і поступово вивів на системну основу взаємодію прикаспійських країн в п'ятибічному форматі.

Другий етап охоплював 2002-2006 рр. Головною подією стало проведення 23-24 квітня 2002 року в Ашгабаді I саміту глав прикаспійських держав. Тоді сторони тільки позначили власні позиції у вирішенні «каспійського питання» [8]. При цьому рівень розбіжностей був настільки високий, що учасники саміту не змогли виробити і прийняти підсумковий документ, що відображає їх загальні точки зору. Разом з тим, сам факт проведення вперше такого заходу з участю глав всіх прикаспійських країн мав велику політичну значущість для подальшого розвитку переговорного процесу і поклав початок традиції проведення самітів «каспійської п'ятірки».

Іншою важливою подією стало підписання 4 листопада 2003 року в Тегерані Рамкової конвенції із захисту морського середовища Каспійського моря. Головною метою даного документа визнаний захист морського середовища Каспія від забруднення, включаючи захист, збереження, відновлення, стійке і раціональне використання його біологічних ресурсів [11]. Важливість цієї події полягає в тому, що взаємодія прикаспійських країн вийшла за рамки переговорного процесу щодо правового статусу моря і охопила інші важливі питання багатосторонньої взаємодії.

Третій етап припав на 2007-2009 рр. Ключовою подією став II Каспійський саміт, який пройшов 16 жовтня 2007 року в Тегерані і завершився підписанням підсумкової декларації. Зберігши свої думки з приводу розподілу Каспію, сторони разом з тим прийшли до необхідності сумісного вироблення і ухвалення Конвенції про правовий статус Каспійського моря як базового документа. Вони також домовилися про свої суверенні права відносно моря і його ресурсів і забезпечення режимів судноплавства, рибальства і плавання суден тільки під їх прапорами. Важливими стали і положення про мирний характер використання Каспія.

Четвертий етап почався в 2010 році, коли 18 листопада 2010 року в Баку був проведено III Каспійський саміт. За його підсумками:

а) ухвалено рішення доручити відповідним відомствам п'яти країн в тримісячний термін обговорити і погодити ширину національної зони, виходячи з 24-25 миль з включенням водного простору, на який розповсюджуватиметься суверенітет прибережної держави;

б) ухвалено рішення щодо проведення на регулярній основі самітів голів прикаспійських держав;

в) підписана Угода про співпрацю у сфері безпеки на Каспійському морі, яке регулює питання боротьби з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою зброї, наркотиків і ядерних технологій, захопленням суден, нелегальної міграції, незаконного видобутку біоресурсів і т.д.

На рубежі 2000-2010-х рр. в глобальній політиці відбулися дві великі події, які зробили істотний вплив на подальший розвиток політичного процесу в Каспійському регіоні. По-перше, після того, як керівництво США ухвалило рішення про початок виведення військ з гарячих точок на Близькому Сході, проблеми безпеки відійшли на другий план [9]. Прямим наслідком згорання глобальної війни з тероризмом стало ослаблення режиму санкцій проти Ірану в 2013 р., що створило абсолютно нові економічні можливості на Каспії.

По-друге, в 2011 р. тенденція падіння рівня нафтовидобутку на родовищах Каспійського моря остаточно зміцнилася. Значення каспійських вуглеводнів для світової економіки було істотно знижено, а разом з цим різко скоротився інтерес західних корпорацій до регіону. Головним результатом цього стало ослаблення впливу країн Заходу в регіоні і зміна міжнародної ролі Азербайджану.

Із вказаних вище причин, IV саміт прикаспійських держав, що пройшов 29 вересня 2014 р. в Астрахані став справжнім дипломатичним проривом. Його найважливішим рішенням стало юридичне закріплення режиму користування водою і мореплавання, причому не в окремій частині Каспійського моря, а на всій його площі. Вперше за більш ніж 20-річну історію каспійської політики сторони досягли консенсусу і виробили рішення, що влаштує всіх. При цьому, звичайно, варто зробити акцент на тому, що можливим воно стало тільки через вказані вище політичні і економічні фактори [4].

В пункті сім «Заяви президентів Азербайджанської Республіки, Ісламської Республіки Іран, Республіки Казахстан, Російської Федерації і Туркменістану», прийнятого за підсумками IV каспійського саміту, встановлювалася 15-мильна зона, на яку розповсюджується національний суверенітет прибережних країн, і прилегла до неї 10-мильна економічна зона для видобутку біологічних ресурсів. Вся решта частини Каспійського моря зберігалася в загальному користуванні. Таким чином виведена в російсько-казахській угоді 1998 р. формула (принаймні друга її частина) «дно ділимо, вода спільна» виявилася юридично закріпленою.

Усвідомлюючи важливість регіону з погляду національних інтересів країни і в цілях найшвидшого врегулювання суперечностей, що склалися, уряд РФ узяв курс на компромісний розвиток відносин зі всіма прикаспійськими республіками, а також в підходах розмежування Каспійської акваторії. Був сформований формат двосторонніх домовленостей по розмежуванню дна Каспія і підписані міжнародно-правові акти між Російською Федерацією і Азербайджанською Республікою [4] і Російською Федерацією і Республікою Казахстан [2], а також сумісний трибічний договір [6]. Подібного роду двосторонні домовленості показали свою ефективність і прогресивність в ході вирішення питань про правовий статус моря.

Слід зазначити, що укладені між Росією, Азербайджаном, Туркменістаном і Казахстаном двох- і трибічні угоди є тимчасовою мірою правового регулювання на Каспії.

Таблиця 1

Делімітаційні угоди між Росією, Азербайджаном, Туркменістаном і Казахстаном

<i>Рік</i>	<i>Країни</i>	<i>Угода</i>
1998	Казахстан і Росія	Угода про розмежування дна північної частини Каспійського моря в цілях здійснення суверенних прав на надрокористування
2001	Казахстан і Азербайджан	Угода про розмежування дна Каспійського моря
2002	Казахстан і Росія	Угода про розмежування дна північної частини Каспійського моря
2002	Росія і Азербайджан	Угода про розмежування суміжних ділянок дна північної частини Каспійського моря
2003	Казахстан, Росія і Азербайджан	Угода про точку стику ліній розмежування суміжних ділянок дна Каспійського моря
2014	Казахстан і Туркменістан	Угода про розмежування дна Каспійського моря

Цьому прикладу послідували і інші прикаспійські країни. Схожі угоди були підписані між Азербайджанською Республікою і Республікою Казахстан [3], а також між Республікою Казахстан і Республікою Туркменістан [5].

Виникнення цілого комплексу міжнародно-правових актів регулюючих питання по розмежуванню дна Каспійського моря між більшістю прикаспійських країн, ознаменувало собою значний прогрес у відносинах прикаспійських держав на шляху до формування довгоочікуваної конвенції про статус Каспія. При цьому труднощі досягнення країнами регіону консенсусу з даного питання обумовлені наступними основними чинниками.

По-перше, відсутність як серед наукового співтовариства, так і на офіційному рівні єдиної думки про те, чим є Каспій з географічної точки зору – морем або озером. У зв'язку з цим на політичному рівні зберігаються розбіжності щодо використання в процесі рішення «каспійського питання» положень Конвенції ООН з морського права 1982 року.

По-друге, прагнення прикаспійських держав отримати під свій контроль якомога більше запасів вуглеводнів. Відповідно, ніхто не хоче бути обділеним. Іран, наприклад, настирливо пропонує

на вибір: або використовувати Каспійське море спільно за принципом кондомініуму, або розділити його порівну з наданням кожній державі по 20% дна і акваторії. Дану проблему ускладнює те, що в потенційно спірних територіях Каспія вже давно активно ведуться розвідка і видобуток природних багатств без урахування інтересів сусідів.

По-третє, активна пряма і непряма участь в процесах в Каспійському регіоні таких зовнішніх гравців, як США, Європейський Союз, Туреччина і Китай. В особі своїх офіційних і ділових кіл вони роблять певний вплив на позиції більшості країн «каспійської п'ятірки» з різних питань багатостороннього і двостороннього значення, сприяючи збереженню розбіжностей між ними.

Потрібно відзначити, що консультації, які проводилися країнами «каспійської п'ятірки» з часом наповнювалися новим змістом і, поступово, з переговорів виключно про юридичні аспекти правового статусу Каспійського моря трансформувалися в багатопланове обговорення цілого комплексу проблем, пов'язаного з організацією міждержавного діалогу на Каспії. Коротка періодизація переговорного процесу відносно врегулювання питання про встановлення нового правового режиму Каспійського моря (табл. 2), наочно демонструє, що активна робота з переформатування каспійського діалогу почалася в 2003 р. з підключенням до обговорення каспійської проблематики голів прикаспійських держав в рамках п'ятибічних зустрічей.

Таблиця 2

Періодизація переговорного процесу на Каспії

<i>Період</i>	<i>Характерні особливості</i>
1992-1996 рр.	Підготовчий процес перед проведенням перших п'ятибічних консультацій, результати яких зумовили характер подальших зустрічей на високому і вищому рівні. В 1994 р. в Москві відбулася перша зустріч всієї «каспійської п'ятірки» на рівні заступників міністрів закордонних справ, в 1995 р. в Тегерані пройшла перша зустріч керівників правових департаментів МЗС з питань правового статусу Каспійського моря, друга нарада пройшла в тому ж році в Алмати, але вже без участі російської сторони, і, нарешті, в 1996 р. в Ашгабаді відбулася перша нарада міністрів закордонних справ даних держав. Саме після даної зустрічі була сформована Спеціальна робоча група (СРГ) із розробки Конвенції про правовий статус Каспія, що зумовило перехід до нового етапу консультацій.
1996-1998 рр.	Країни «каспійської п'ятірки» активно проводять переговори на двох- і трибічному рівні, намагаючись співвіднести проблему правового статусу з нафтогазовидобувними роботами, що почалися на каспійському шельфі. Перехід до наступного етапу переговорів був обумовлений кардинальною зміною позиції Росії з каспійського питання, яка починаючи з 1998 р. проводить політику зближення з своїми північними сусідами.
1998-2003 рр.	Казахстан, Росія і Азербайджан завершують оформлення домовленостей по розмежуванню Північного Каспія і фактично проводять делімітацію північної частини водоймища.
2003-2010 рр.	Переформатування каспійського діалогу, за допомогою підключення до обговорення голів прикаспійських держав в рамках п'ятибічних зустрічей. Не дивлячись на провальний I Саміт глав прикаспійських держав, який відбувся 23-24 квітня 2002 року в Ашгабаді, сам факт проведення такого заходу з участю голів всіх прикаспійських країн мав велике політичне значення для подальшого розвитку переговорного процесу. Проведений 16 жовтня 2007 р. II Каспійський Саміт в Тегерані виявився більш успішним. Сторони змогли підписати підсумкову декларацію, яка закріплювала права прибережних країн відносно моря і його ресурсів, забезпечення режимів судноплавства і рибальства. Важливими стали і положення про мирний характер використання Каспія.
2010 – 2017 рр.	Активізація процесу формування п'ятибічної нормативно-договірної бази відносно правового режиму на Каспії, що почалася з успішного проведення 18 листопада 2010 р. в Баку III Каспійського Саміту. Найуспішнішим в цьому відношенні став проведений 29 вересня 2014 р. IV Каспійський Саміт в Астрахані, в рамках якого було укладено 3 п'ятибічні угоди переважно з питань екології і охорони біологічних ресурсів водоймища. Більш того, вперше за довгий час країни «каспійської п'ятірки» просунулися і в питанні врегулювання безпосередньо правового режиму, а саме, були обумовлені ширина територіального моря, і риболовецької зон – 25 морських миль.

Продовження табл. 2

<i>Період</i>	<i>Характерні особливості</i>
2018 р.	Конвенція про правовий статус Каспійського моря, підписана між прикаспійськими державами – Росією, Азербайджаном, Іраном, Казахстаном і Туркменістаном, є кульмінацією більш ніж двох десятиріч переговорів, але вона не зможе усунути всі затяжні проблеми між країнами. Разом з тим, вона укріпила взаємну довіру і розширила поле для багатосторонньої взаємодії у форматі «каспійської п'ятірки», що у результаті зробить позитивний вплив на ситуацію в регіоні.

Так, першою регіональною угодою, підписаною усіма п'ятьма країнами, що отримала юридичну силу, стала Рамкова конвенція із захисту морського середовища Каспійського моря, також відома як «Тегеранська Конвенція». Документ містив загальні вимоги до охорони навколишнього середовища Каспія і передбачав створення необхідних для цього інституційних механізмів. Підписанню документа передували досить складний і політично делікатний процес міжурядових переговорів, що продовжувався цілі 8 років [10]. Крім цього, ще 3 роки було потрібно на те, щоб уряди «каспійської п'ятірки» завершили процес ратифікації Конвенції. Проте не можна не відзначити, що практична імплементація положень Конвенції гальмувалася відсутністю регламентуючих документів протокольного характеру. Не дивлячись на те, питання захисту навколишнього середовища потрапляли в «безконфліктну зону» переговорного процесу, дозволяючи піти у бік від делімітаційної проблеми, після підписання Конвенції робота над її додатковими протоколами дещо загальмувалася.

Був потрібен додатковий час для того, щоб маховик каспійського діалогу, запущений на початку XXI століття, набрав оптимальну швидкість. Процес формування п'ятисторонньої нормативно-договірної бази відносно правового режиму на Каспії активізується після проведення 18 листопада 2010 р. в Баку III Каспійського Саміту. За його підсумками була підписана Угода про співпрацю у сфері безпеки на Каспійському морі, яке регулює питання боротьби з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою зброї, наркотиків і ядерних технологій, захопленням судів, нелегальної міграції, незаконного видобутку біоресурсів і т.д. Дану Угоду можна назвати справжнім проривом в переговорному процесі. Саме після неї була підготовлена і підписана ціла серія документів (протоколів і самостійних угод), які лягли в основу так званої нормативно-договірної бази правового режиму на Каспії (табл. 3).

Таблиця 3

Нормативно-договірна база правового режиму на Каспії

1.	Рамкова Конвенція із захисту морського середовища Каспійського моря (2003)
	Протокол про регіональну готовність, реагування і співпрацю у разі інцидентів, що викликають забруднення нафтою (2011)
	Протокол із захисту Каспійського моря від забруднення з наземних джерел і в результаті здійснюваної на суші діяльності (2012)
	Протокол із збереження біорізноманітності (2014)
2.	Угода про співпрацю у сфері безпеки на Каспійському морі (2010)
	Протоколи знаходяться в розробці
3.	Угода про співпрацю у сфері попередження і ліквідації надзвичайних ситуацій в Каспійському морі (2014)
4.	Угода про збереження і раціональне використання біологічних ресурсів Каспійського моря (2014)
5.	Угода про співпрацю у сфері гідрометеорології Каспійського моря (2014)
6.	Угода про співпрацю у сфері транспорту в Каспійському морі (2018 – знаходиться в розробці)
7.	Угода про торговельно-економічну співпрацю між країнами Каспійського регіону (2018)

Як результат, активізується робота по чотирьох додаткових Протоколах до Тегеранської Конвенції. У результаті, в серпні 2011 р. на Третій сесії Конференції сторони підписують Протокол про регіональну готовність, реагування і співпрацю у разі інцидентів, що викликають забруднення нафтою («Актауський протокол»). Наступна сесія Конференції, що пройшла в грудні 2012 р.,

ознаменувала підписання Протоколу із захисту Каспійського моря від забруднення з наземних джерел і в результаті здійснюваної на суші діяльності («Московський Протокол»), в рамках П'ятої сесії в травні 2014 р. був підписаний Протокол про збереження біологічної різноманітності («Ашгабадський Протокол»).

Проведення чотирьох Каспійських самітів зіграло детермінуючу роль у створенні стійких механізмів взаємодії прибережних країн, поступальному розвитку багатобічного діалогу і формуванню нового міжнародно-правового статусу водоймища. В рамках президентських зустрічей були підписані ключові політичні документи, що заклали вектори співпраці держав в регіоні і що визначили парадигму їх довірчих відносин на основі поваги до взаємних інтересів, а також мирний характер вирішення виникаючих проблем. Прийняті на вищому рівні домовленості активно реалізуються на практиці [2].

Близькість Каспійського моря до зон геополітичної нестабільності (Афганістан, Ірак, Сірія) виводить на перший план актуальні питання забезпечення регіональної безпеки. На сучасному етапі проводиться розробка і експертне обговорення ряду галузевих протоколів до Угоди про співпрацю у сфері безпеки 2010 р., регулюючих взаємодію в конкретних областях. Найперспективнішими напрямками є боротьба з браконьєрством, нелегальним розповсюдженням наркотиків, забезпечення безпеки мореплавання, а також кооперація прикордонних відомств.

До недавнього часу питання про приєднання Туркменістану до розробленого Казахстаном, Росією і Азербайджаном формату делімітації національних секторів залишався відкритим. Проте 7 листопада 2014 р. Астана і Ашгабад підписали Угоду між Республікою Казахстан і Туркменістаном про розмежування дна Каспійського моря між Республікою Казахстан і Туркменістан, яка було ратифікована в парламентах обох держав в травні 2015 р [2].

В 2017 р. країнами активно готувались пакети нових п'ятисторонніх документів. Зокрема, Туркменістан активно просуває процес узгодження текстів таких документів як Угода про торговельно-економічну співпрацю в Каспійському морі [2], а також Угода про співпрацю в області транспорту на Каспії [2]. Тому не дивно, що всі зустрічі по обговоренню згаданих угод проходили в Ашгабаді під головуванням туркменської сторони. Так, наприклад, представники уповноважених органів країн «каспійської п'ятірки» двічі обговорили Угоду про торговельно-економічну співпрацю, а саме, 1 лютого 2017 р. і 24 квітня 2017 р., а консультації з питання про транспортну угоду відбулися 17 листопада 2016 р. і 15 травня 2017 р. Крім того, в Ашгабаді пройшли засідання уповноважених представників по обговоренню Протоколу про співпрацю в області забезпечення безпеки мореплавання на Каспії.

Таким чином, результати П'ятого каспійського саміту свідчать, що країни регіону не планують знижувати заданий темп вирішення ключових каспійських проблем. Природно, багатьом хотілося б, щоб зустрічі глав прикаспійських держав проходили через менші проміжки часу, проте, враховуючи сучасну міжнародну політичну ситуацію і «глибину» регіональних проблем, зробити це поки досить складно. Разом з тим, очевидно, що в регіоні вже напрацьований досить успішний досвід п'ятисторонньої співпраці, який дозволяє планомірно і результативно вирішувати важливі проблеми.

Як відзначено в Комюніке П'ятого каспійського саміту, прикаспійські країни вже успішно співробітничать у сфері екології, про що свідчить підписання 20 липня 2018 року в Москві Протоколу за оцінкою впливу на оточуюче середовище в транскордонному контексті до Рамкової конвенції із захисту морського середовища Каспійського моря від 4 листопада 2003 року.

Набули чинності підписані на Астраханському саміті 29 вересня 2014 року угоди про збереження і раціональне використання водних біологічних ресурсів, про співпрацю у сфері попередження і ліквідації надзвичайних ситуацій, а також про співпрацю в області гідрометеорології. Почала роботу міжурядова Комісія із збереження, раціонального використання водних біологічних ресурсів і управління їх сумісними запасами. Не забули лідери країн на Саміті і про гуманітарну сферу, було домовлено провести п'ятисторонні консультації з тематики туризму на Каспії, активізувати співпрацю прикаспійських держав на регіональному рівні, проводити культурні обміни, медіа-форуми, молодіжні зльоти, спортивні змагання і т.д.

Після чотирьох каспійських самітів питання про режим міжнародно-правового статусу Каспія виявилось практично цілком врегульованим. Він базувався на трьох найважливіших принципах: принципі суверенітету і закритості для зовнішніх гравців, принципі миру і взаємної поваги у відносинах між прикаспійськими країнами і принципі загального користування водоймищем,

за винятком 25-мильної зони. Неврегульованим залишився тільки один аспект – делімітація дна в цілях забезпечення прав на надрокористування.

В пункті 12 Заяви глав прикаспійських держав 2014 р. мовилося про те, що розмежування дна і надр Каспійського моря здійснюється «на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права в цілях реалізації суверенних прав Сторін на надрокористування» [1]. Проте якщо в північній частині Каспія між Росією, Азербайджаном і Казахстаном така угода була досягнута, і делімітація була проведена по серединній лінії, то в південній частині Каспійського моря як і раніше існували різні точки зору на дане питання.

Остаточно проблему делімітації Каспійського моря повинен був розв'язати V саміт прикаспійських держав в Актау, який був запланований на 12 серпня 2018 р. Інформація про те, що прикаспійські країни досягли консенсусу і готові підписати конвенцію, яка б остаточно закріпила міжнародно-правовий статус Каспія почала з'являтися за рік до заходу. Проте підготовка до будь-якого саміту в минулі роки супроводилася аналогічними повідомленнями, а враховуючи непростий характер взаємостосунків між прикаспійськими країнами, приводів для чергового перенесення обговорення підсумкової угоди можна було б знайти масу.

Під час візиту президента Ірану Х. Ругані до Азербайджану в березні 2018 р. між енергетичними міністерствами двох країн була підписана історична угода «Меморандум про взаєморозуміння по розробці відповідних блоків в Каспійському морі». В червні 2018 р. стало відомо, що Тегеран і Баку розроблятимуть спірні родовища загальними зусиллями і ділитимуть отримуваний прибуток за принципом 50 на 50 [7]. Сусіди вже почали роботу над створенням сумісної венчурної компанії SOCAR-KEPCO. Після майже 20-річного конфлікту Іран і Азербайджан виробили формат співпраці на Каспійському морі, чим зняли останній бар'єр для ухвалення єдиної Конвенції.

Серйозний вплив на здатність домовлятися прикаспійських держав надала також хвиля неомеркантилізму, що захлеснула світову економіку з подачі Сполучених Штатів. В умовах торгових воєн і агресивного втручання політики в економіку наявність майданчиків, що надають можливість виступити з консолідованою позицією, стає істотною перевагою для торгових агентів.

У результаті 12 серпня 2018 р. відповідно до раніше зроблених заяв прикаспійські держави після переговорів, що продовжувалися більше 25 років, все-таки прийняли Конвенцію про правовий статус Каспійського моря.

Багато спостерігачів відзначили, що значення прийнятого на V саміті документа насправді не таке велике, як це підноситься лідерами прикаспійських держав, тому що, з одного боку, він фактично повторює всі раніше досягнуті домовленості, а з іншого, так і не розв'язав головну проблему – не запропонував єдину схему делімітації. Таким чином, документ лише закріпив відсутність прогресу і по суті своїй є «дипломатичним топтанням на місці».

Дійсно, як було відзначено вище, система безпеки Каспійського моря була створена в ході підготовки і роботи II і III каспійських самітів, принцип розмежування акваторії і схема мореплавання в рамках IV саміту, а генеральна ідея про необхідність застосування різних підходів при делімітації дна і акваторії і зовсім в рамках російсько-казахської угоди 1998 р. Той факт, що позначені принципи були відображені в підсумковій Конвенції, говорить лише про їх практичну ефективність, оскільки вони виникають з природного ходу каспійської політики.

В питанні ж надрокористування у результаті переміг «принцип практики, що склалася». В пункті першому статті вісім Конвенції закріплюється, що «Розмежування дна і надр Каспійського моря на сектори здійснюється за домовленістю суміжних і протилежних держав з урахуванням загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права», що по факту означає, що країни із загальними морськими кордонами вирішують питання делімітації на двосторонній основі. Багатьма фахівцями дане положення сприймається як істотний недолік, оскільки воно не виключає потенційних конфліктів між прикаспійськими країнами в майбутньому. Проте ними не враховується той факт, що головний супротивник принципу делімітації дна по серединній лінії Іран, прийнявши Конвенцію, офіційно і остаточно відмовився від принципу рівних часток. Більш того, якщо врахувати ірано-азербайджанські угоди, укладені в березні і червні 2018 р., то і зовсім можна констатувати, що Тегеран пішов на істотні поступки Баку і врегулював конфлікт з Азербайджаном ще до саміту в Актау.

Крім цього, новина про ухвалення Конвенції відводить увагу багатьох спостерігачів від інших угод, прийнятих прикаспійськими країнами, зокрема, Угода між урядами прикаспійських держав про торговельно-економічну співпрацю, Угода між урядами прикаспійських держав про співпрацю в області транспорту, Угода про запобігання інцидентам на Каспійському морі, Протокол

про співпрацю в області боротьби з тероризмом на Каспійському морі, Протокол про співпрацю в області боротьби з організованою злочинністю на Каспійському морі, Протокол про співпрацю і взаємодію прикордонних відомств, які прямо вказують на те, що єдиний документ є лише першим кроком на шляху формування загального політико-економічного простору на Каспії.

Говорячи про саму Конвенцію, слід мати на увазі, що документ в його фінальній редакції не дозволив країнам регіону зняти найбільш проблемні питання щодо делімітації водоймища. Так, розмежування донних національних секторів здійснюється за домовленістю суміжних і протилежних держав на основі норм міжнародного права в цілях реалізації їх суверенних прав на надрокористування і іншу господарсько-економічну діяльність, пов'язану з освоєнням ресурсів дна і надр. В даних обставинах, офіційно визнається легітимність раніше укладених двосторонніх і тресторонніх угод про розділ Каспія між Азербайджаном, Казахстаном, Росією і Туркменістаном, що фактично вирішує питання про делімітацію північної частини водоймища. Проте питання про спірні родовища Південного Каспія, а також питання про можливість Ірану отримати 20% морського дна, залишаються відкритими. Сторони будуть вимушені продовжити переговорний процес з даних питань, але вже не в п'ятисторонньому форматі, а на двосторонній основі.

Примітно, що навіть не дивлячись на збереження угод про розділ Північного Каспія, країнам все-таки доведеться продовжити консультативний процес на рівні заступників міністрів іноземних справ/повноважних представників прикаспійських держав, метою якого буде підготовка угоди, що стосується методики встановлення прямих початкових ліній призначених для відліку ширини територіальних вод, зовнішні межі яких виявлятимуть державними кордонами країн «каспійської п'ятірки» на морі. Так, наприклад, в жовтні 2017 р. в Ухвалі Уряду Казахстану про встановлення початкових ліній для відліку ширини територіальних вод на Каспії були чітко відзначені географічні крапки для визначення зовнішньої межі територіальних вод. Проте цілком очевидно, що методика визначення вказаних в документі географічних координат повинна пройти узгодження з рештою країн регіону.

Не можна також не відзначити, що Конвенція увібрала в себе велику частину домовленостей, раніше досягнутих на попередніх самітах як з питання неприсутності на Каспійському морі збройних сил, що не належать країнам «каспійської п'ятірки», так і з питання встановлення територіальних вод шириною 15 морських миль з примикаючими до них десятимильними риболовецькими зонами, встановлення режиму свободи мореплавання для судів під прапорами прибережних країн морських державних кордонів, а також свободи транзиту до інших морів і Світового океану. Примітно, що Конвенція також закріпила право сторін прокладати по дну моря магістральні трубопроводи і кабеля з умовою дотримання екологічних вимог. Даний пункт викликає не менше питань, ніж питання делімітації національних донних секторів, адже поки в регіоні не було прецедентів проведення екологічної експертизи, яка б проходила в рамках Тегеранської конвенції із захисту морського середовища Каспійського моря. Тим паче, що відповідний протокол (Протокол з оцінки впливу на оточуюче середовище в транскордонному контексті), був підписаний зовсім недавно, а саме, 20 липня 2018 р.

Висновки. Каспійські саміти зробили серйозний позитивний вплив на динаміку переговорів з врегулювання міжнародно-правового статусу Каспійського моря.

Актауський саміт став важливою віхою в історії узгодження питання про міжнародно-правовий статус Каспійського моря. Сторонам ще належить пройти нелегкий шлях ратифікації підписаної Конвенції перш, ніж вона зможе офіційно набути чинності. Більш того, частина питань, які були винесені за рамки компетенції підписаного документа, все ще чекають свого рішення, пошук якого, поза сумнівом, зажадає від сторін взаємних компромісів. Зрештою сторони вже домовилися, що Каспійське водоймище через унікальність своїх фізико-географічних характеристик, а також історичної долі, не може бути однозначно класифіковане як море, або як озеро. Каспій офіційно закріпив за собою право називатися водоймищем з особливим статусом, що повною мірою відповідає сучасним реаліям.

Так, з упевненістю говорити про те, що прикаспійські країни успішно розв'яжуть всі свої проблеми поки що рано, надто значимий Каспійський регіон в світовій геополітиці і геоekonomіці. Прагнення нинішніх глав держав до подальшого зміцнення і розвитку традиційних дружніх зв'язків між всіма прикаспійськими державами сумніву не піддається.

Проте, як зміниться ситуація в регіоні після відходу нинішньої плеяди політиків, що є в більшості своїй «продуктом» загального радянського минулого, передбачити досить складно.

Бібліографічний список:

1. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря [Электронный ресурс]. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.kremlin.ru/supplement/5328>.
2. Гасанов О.С., Рыжов И.В. Современное состояние российско-азербайджанских отношений / О.С. Гасанов, И.В. Рыжов // Политика и общество. – 2017. – 145 (6): – С. 32-50.
3. Зонн И.С., Жильцов С.С. Новый Каспий. География, экономика, политика [Текст] / И.С. Зонн, С.С. Жильцов. – М.: Восток-Запад, 2008. – 544 с.
4. Косов Г.В., Литвишко О.М. Каспийский регион в системе международных регионов. / Г.В. Косов, О.М. Литвишко // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2015. – № 20 (6) – С. 112-117.
5. Михеев С.А., Чеботарев А.Е., Ковалев Г.С. Проблемы региона накануне IV Каспийского саммита // Проблемы постсоветского пространства. – 2014. – № 2. – С. 31–69
6. Мухаррамов Р. П. Борьба за энергоресурсы как фактор каспийских политических процессов на современном этапе : диссертация ... кандидата политических наук : 23.00.02 / Мухаррамов Ремир Равилевич; [Место защиты: Астрахан. гос. ун-т]. – Астрахань, 2013. – 175 с.
7. Подписана "конституция" Каспийского моря [Электронный ресурс]. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://ru.sputnik.az/politics/20180812/416598611/podpisana-konvencija-pravovogo-statusa-kaspija.html>.
8. Рустемова-Демиржи С. Стратегические игры вокруг Каспия. / С. Рустемова-Демиржи // Кавказ и глобализация. – 2012. – № 6 (4) – С. 92-97.
9. Cohen A. Advancing American Interest in Central Asia. The Heritage Foundation (17 January 2007). Available at: <http://www.heritage.org/europe/commentary/advancing-american-interest-central-asia>
10. Kubicek P. 2013. Energy politics and geopolitical competition in the Caspian Basin. *Journal of Eurasian Studies*, 4 (2): 171-180. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366513000171#fn29>
11. Zimnitskaya H., (von) Geldern J. 2011. Is the Caspian Sea a sea; and why does it matter?. *Journal of Eurasian Studies*, 2 (1): 1-14. Available at: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366510000424>

Shikhalili Javid The problem of the legal status of the Caspian region

The article is devoted to one of the most acute regional problems of the present – the legal status of the Caspian region, as well as the mutual relations of the states around the Caspian Sea, the uncertain status of which is largely heated by rivalry between them, is capable, however, in an internationalization of the reservoir, to lead to an open collision. In the XXI century, during the era of energy foreign policy, the Caspian Sea, with its rich shelf fields and unique bioresources, becomes the place of crossing the direct interests of leading regional and world powers, which, in the context of its increased conflict potential, actualises the issue of delimitation of the Caspian Sea area. The purpose of the article is to study the legal status of the Caspian region. The positions of the coastal states regarding the delineation of the Caspian Basin, their interests in relation to this problem are explored. The methods of comparative and comparative-historical analysis are used, which allowed to determine the preconditions for the formation of the legal status of the Caspian Sea in different historical periods. The results of the last summit in Aktau are considered. Since the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, adopted during the work of the V Caspian Summit in Aktau, did not establish a single principle for the delimitation of the seabed, many of whom received the document with a high degree of skepticism. However, the Caspian Convention has become a natural result of more than 25 years of diplomatic process in the Caspian Sea, and therefore only reflected the format of relations that have developed between the Caspian states, which, having gone through a series of crises and conflicts, were able to reach a mutual compromise. The author concludes that an effective solution to the problem of the legal status of the Caspian water area can only be achieved on the condition of mutual understanding between all the participants in the negotiation process, readiness for compromise and taking into account the interests of each other.

Key words: *Caspian region, Caspian Sea, international legal status, Caspian states, international law, summit.*

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються *рецензією* доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друківаних знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати *кутові ланки* «Текст»; розрізняти символи *дефіс і тире* (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти *нерозривні пробіли* між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту *уніфікувати скорочення* (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати *абревіатури* при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати *зайві пробіли*).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagornyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **«Бібліографічний список:»** та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань *нумеруються вручну* (без використання функції меню Word *«Формат – Список – Нумерований»*). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтами <http://www.translit.ru> – для російськомовних джерел, та <http://translit.kh.ua/> — для українських джерел.

Структура статті: УДК, ORCID-ідентифікатор автора, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список, бібліографічний список (References) латиницею; прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>

Зразок оформлення статті:

УДК

ORCID-ідентифікатор автора

Прізвище та ініціали автора, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. Saskia Sassen. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

polizhyttya@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 4, 2018 р.

Свідоцтво КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-18-4

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.614.

Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;

відп.секр.: (098) 68-52-788;

e-mail: polit-period.div@donnu.edu.ua

politlifejournal@gmail.com

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21

тел.: +380 432 50 89 37

e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua

Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Виготовлювач видавничої продукції: ПП «Фенікс»

Україна, м.Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25

Тел.: +38(048)7777591

e-mail: fenix-izd@ukr.net

www.law-books.od.ua

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1044 від 17.09.02)

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічні редактори: М. А. Польовий
О. І. Скопова

Підписано до друку 04.12.2018. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 12,5. Обл. видавн. арк. 14,1.
